

T.C.

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**TÜRKİYE VE RUSYA`NIN KAFKASYA
POLİTİKASINDA AZERBAYCAN FAKTÖRÜ
(1917-1921)**

**Aysel JABARZADA
195051011**

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Resul YAVUZ

Bandırma 2022

T.C
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE VE RUSYA`NIN KAFKASYA
POLİTİKASINDA AZERBAYCAN FAKTÖRÜ
(1917-1921)

Aysel JABARZADA
195051011

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Resul YAVUZ

Bandırma 2022

ETİK BEYAN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (08/06/2022)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

ÖZET

TÜRKİYE VE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZERBAYCAN FAKTÖRÜ (1917-1921)

Aysel JABARZADA

Jeopolitik konumu itibariyle her zaman büyük güçlerin ilgisini çekmiş Kafkasya özellikle petrol kaynağı olan Azerbaycan günümüzde de uluslararası politikada kendi önemini korumaktadır. Doğu ile Batı arasında köprü olan Azerbaycan, XX. yüzyılın başlarında doğalgaz ve petrol hatlarının yapılması ile Kafkasya'nın en büyük enerji, ticaret, sanayi şehirlerinden birine çevrilmiştir. Tarih boyunca Azerbaycan sadece Rusya ve Türkiye için değil, yakın çevre ve batılı devletler için hayati öneme sahip olmuştur. 1917-1921 yıllarda Azerbaycan halkının büyük sınavlardan geçerek kendi istiklaline kavuştuğu dönemde Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya politikasında Azerbaycan'ın faktör olarak yerinin ve rolünün belirlenmesi, her iki ülkenin bölgeyle ilgili çıkarlarının araştırılması ve Azerbaycan-Rusya-Osmanlı arasındaki ilişkilerin incelenmesi çalışmanın esas hedeflerini oluşturmaktadır. 5 bölümden oluşan bu çalışma, Kafkasya'nın coğrafyası ve etnik yapısından başlayarak Birinci Dünya Savaşı dönemiyle birlikte Şubat ve Ekim Devrimi'nden sonra Kafkasya'da oluşan siyasi gelişmeleri, Erzincan, Brest-Litovsk, Trabzon ve Batum Antlaşmaları'nı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş ve çöküş dönemini, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekatı'nı, Bakü petrolü uğrunda Alman-Rus-Osmanlı arasındaki mücadeleyi, Rusya'nın Azerbaycan'ı yeniden işgal ederek Sovyetleştirme sürecini ve son bölüm olan Moskova ve Kars Antlaşmaları'nı kapsamaktadır. Konuyla ilgili olarak nitel araştırmanın doküman analizi yöntemi, tarihi araştırmanın ise kaynak tarama, tahlil, tasnif, tenkit, terkip yöntemleri kullanılarak Azerbaycan, Osmanlı, Rus, Gürcü kaynakları incelenmiştir. Çalışmanın amacı, 1917-1921 yıllarda Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya politikasında Azerbaycan'ın faktör olarak rolünün öğrenilmesiyle birlikte, tarihin karanlık çağlarına ışık tutarak yeni çalışmalara zemin hazırlamaktır.

Anahtar Sözcükler: Kafkasya, Azerbaycan, Rusya, Osmanlı, Kafkas İslam Ordusu

ABSTRACT

AZERBAIJAN FACTOR IN CAUCASUS POLICY OF TURKEY AND RUSSIA (1917-1921)

Aysel JABARZADA

The Caucasus that has always attracted the attention of great states thanks to its geopolitical position, especially Azerbaijan the oil source still retains its importance in the international politics. Azerbaijan playing the role of bridge between the East and the West has become one of the greatest energy, trade and industrial cities of the Caucasus with its natural gas and oil pipes laid at the beginning of XX century. Throughout history, Azerbaijan was of vital importance not only for Russia and Turkey, but also for neighbouring and western states. The main goals of the research are to investigate the interests of both countries, the relations among Azerbaijan, Russia and Ottoman states by specifying the place and role of Azerbaijan in the Caucasus policy of Turkey and Russia in 1917-1921 years when Azerbaijan nation became independent going through great hardships. This research consisting of 5 chapters covers the, political processes in the Caucasus after the February and October revolutions along with the First World War, Brest-Litovsk, Arzinjan, Trabzon and Batum contracts, the establishment and fall of Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan movement of Caucasus İslamic Army, the German-Russian-Ottoman struggle for Baku oil, re-occupation of Azerbaijan by Russia and Sovietization process of Azerbaijan, and the contracts of Moscow and Gars as a last chapter. Azerbaijani, Ottoman, Russian and Georgian sources have been researched using the method of document analysis of qualitative research and the methods of analysis, source search, classification, criticism, synthesis of historical studies. My purpose in this study is to create a basis for new researches by lighting up the dark periods of our history along with study the role of Azerbaijan in Caucasus policy of Turkey and Russia.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Russia, Ottoman, Caucasus Islamic Army

ÖN SÖZ

“Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü (1917-1921)” adlı çalışmanın temel amacı, 1917-1921 yıllarında Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya politikasında Azerbaycan’ın yeri ve rolünü, onların Azerbaycan’a yönelik planlarını ve bu planların uygulanması için aldıkları askeri-politik önlemleri kapsamlı şekilde araştırma yaparak incelemektir.

Konuyla ilgili ele alınmış 1917-1921 yıllar, tarihte kısa bir dönem olmasına rağmen bu yıllar Azerbaycan da dahil olmak üzere Kafkas halklarının tarihinde derin izler bırakmıştır. Şöyle ki Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’daki ihtilal olayları etkisiyle Azerbaycan halkının milli bağımsızlık mücadelesi en parlak dönemine girmiş, 1917’nin baharında başlamış olan İstiklal Mücadelesi 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı.

Bağımsızlığa kavuşmak için büyük fedakarlıklar yapan halk, 1918-1920 yıllarında dünyada kendini bir daha tanıtmaya başlamıştı. Fakat iki yıllık bir özgür yaşamdan sonra halkın başında kara bulutlar görünmeye başladı. Nisan 1920’de XI. Kızıl Ordu’nun, Türkiye’nin yardımına gitmek bahanesiyle Azerbaycan’a girip işgal etmesi sonucunda halk, bağımsızlığını kaybetmiş oldu. 1922’de Azerbaycan, “gönüllü” (aslında zorunlu) olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği’ne dahil olduktan sonra uzun süreli, çok sert, acımasız Sovyet politikasıyla yüz yüze kaldı ve ağır şartlar dahilinde yaşamaya mahkum bırakıldı.

Bu dönemde Azerbaycan’da ve Kafkasya’da bir bütün olarak meydana gelen olaylar ve süreçler, iç ve dış faktörlere bağlı olup doğrudan Türkiye ile Rusya arasındaki yoğun mücadeleden kaynaklanmıştır. Bu anlamda Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya politikasını ve Azerbaycan faktörünün bu politikadaki yeri ve rolünü incelemekten 1917’den 1921’e kadar Kafkas Devletleri de dahil olmak üzere bahsi geçen devletlerin tarihini incelemek mümkün değildir. 1917-1918 yılları, Kafkasya’da Türkiye ile Rusya arasında bir çatışma dönemi idiye, 1919-1921 yılları da Kafkasya’da Türk-Rus işbirliği dönemi olarak nitelendirebiliriz. Bu nedenle Kafkasya’da Türkiye ve Rusya arasındaki çatışma ve işbirliğinde Azerbaycan’ın rolünün ve yerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.

“Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü (1917-1921)” adlı çalışma beş bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde Kafkasya’nın stratejik ve ekonomik önemi, etnik yapısı, sınırları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti ve Rusya’nın Kafkasya’da egemenlik kurma çabaları, Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya politikasıyla ilgili Azerbaycan’ın faktör olarak ortaya çıkışı incelenmiştir.

İkinci bölümde Şubat ve Ekim Devrimlerinden sonraki dönemde Kafkasya’da oluşan siyasi gelişmelere yer verilmiştir. Ayrıca Erzincan, Brest-Litovsk, Trabzon, Batum Konferanslarında Kafkasya meselesiyle ilgili müzakereler geniş çerçevede ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Osmanlı-Azerbaycan arasında askeri, siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler ele alınmış, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti’nin anti-Azerbaycan politikası, 1918 yılında Bakü’de ve diğer kazalarda yaşanan Mart Soykırımı olayları ve Merkezi Hazar Diktatörlüğü’nün kuruluş dönemi incelenmiştir.

Dördüncü bölümde Kafkas İslam Ordusu’nun kuruluşu ve Azerbaycan Harekatı’nın başlanması, Göyçay Savaşı, Bakü’nün ve diğer Azerbaycan bölgelerinin düşman işgalinden kurtuluş mücadelesi incelenmiş, aynı zamanda Bakü petrolüyle ilgili Berlin’de Osmanlı-Rusya-Almanya arasında yapılan müzakereler ve Bakü meselesinde Osmanlı ve Rusya arasındaki anlaşmazlığın derinleşmesi genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Beşinci bölümde 1920 Nisan İstilasası ve Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi sürecinde Rusya ile Osmanlı arasındaki yaşanan sıcak gelişmeler, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin çöküşünden sonra Türkiye ve Rusya arasında Azerbaycan meselesine dikkat çekilmiş ve bu çerçevede I. ve II. Moskova müzakereleri, Kars Antlaşması ve Güney Kafkasya Birliği’nin kuruluşu incelenmiştir. En son olarak çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmaktadır.

Çalışmada Azerbaycan, Türkiye, Rusya ve Gürcistan kaynakları kullanılmıştır. Araştırma aşamasında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi’nden (ARDA) ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İşler Müdürlüğü Siyasi Belgeler Arşivi’nden (ARPIİSSA) belge ve malzemeler kullanılmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya’da yayınlanan arşiv belgelerinin külliyatlarından da yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi sürecinde bana her türlü yol gösterici olan, tüm bilgi ve birikimleriyle desteğini ve yardımını esirgemeyen, değerli danışman hocam Doç. Dr. Resul YAVUZ`a teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak yanımda olan ailem özellikle her zaman manevi destekçim olan ve her başarımda imzası olan sevgili annem Raya ALİYEVA`ya, hayat yolunda benimle birlikte adımlayan, aldığım kararları her zaman destekleyen, çalışmamı hazırlarken beni motive eden sevgili eşim Farid JABARZADA`ya sonsuz teşekkür ederim.

Aysel JABARZADA

Bandırma 2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
TÜRKİYE VE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZERBAYCAN FAKTÖRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI	4
1. Kafkasya'nın Coğrafyası ve Etnik Yapısı	4
2. Kafkasya'nın Stratejik ve Ekonomik Önemi	8
3. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya'da Egemenlik Kurma Çabaları	17
4. Birinci Dünya Savaşı'nı İzleyen Süreçte Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya'yla İlgili Planlarında Azerbaycan	22
4.1. Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü	22
4.2. Rusya'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü	28
İKİNCİ BÖLÜM	32
ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİNDEN SONRA AZERBAYCAN İSTİKLALİNE GİDEN SÜREÇTE KAFKASYA'DA OLUŞAN SİYASİ GELİŞMELER	32
1. 1917 Şubat Devrimi'nden Sonraki Dönemde Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler	32
2. Ekim Devrimi'nden Sonra Kafkasya'da Oluşan Askeri-Siyasi Gelişmeler	36
2.1. Erzincan Antlaşması	36
3. Azerbaycan Meselesinin Ortaya Çıkışı	41
3.1. Brest-Litovsk Konferansı'nda Kafkasya Meselesinin Müzakeresi	41
3.2. Trabzon ve Batum Konferanslarında Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Meselesiyle İlgili Müzakereleri	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	61
CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA İKİLİ YÖNETİM	61
1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu	61
2. Azerbaycan-Osmanlı Siyasi İlişkileri	68
3. Azerbaycan-Osmanlı Askeri İlişkileri	74
4. Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik ve Kültürel İlişkileri	78
5. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti ve Onun Anti-Azerbaycan Politikası	83
5.1. 1918. Yılın Mart Soykırımı ve Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin Kuruluşu ...	83
5.2. Azerbaycan Kazalarında Türk-Müslüman Soykırımları	88
5.3. Rusya'nın Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne Yardımları	93
5.4. Merkezi Hazar Diktatörlüğü	97
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	100
KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAYCAN HAREKATI - TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ İHTİLAFIN DERİNLEŞMESİ	100
1. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu ve Azerbaycan Harekatı'nın Başlanması	100
2. Bakü Komünü'nün Gence Üzerine Yürüşü ve Göyçay Savaşı	104
3. Ağsu, Kürdemir ve Şamahı'nın Düşman İşgalinden Kurtuluşu	107
4. Bakü'nün Kurtuluş Mücadelesi	110
5. Bakü Petrolü Uğrunda Diplomatik-Siyasi Mücadele	115
5.1. Bakü Meselesiyle İlgili Osmanlı ve Rusya Arasında Yaşanan Anlaşmazlık	115
5.2. Bakü Petrolüne İlişkin Rusya-Almanya-Osmanlı Müzakereleri	117
5.3. Berlin'de Türk-Alman-Rus Görüşmelerinde Azerbaycan Meselesi	123
BEŞİNCİ BÖLÜM	129
ANADOLU HAREKATI: NİSAN İSTİLASI'NDAN KARS ANTLAŞMASI'NA GİDEN YOL	129
1. Anadolu Harekatı Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	129
2. 1920 Nisan İstilasına Doğru Rusya-Azerbaycan İlişkileri	133
3. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Döneminde Türkiye-Rusya Arasında Yaşanan Sıcak Gelişmeler	141

4. Cumhuriyetin Çöküşünden Sonra Türkiye-Rusya Arasında Azerbaycan Meselesinin Müzakeresi	146
4.1. I. Moskova Müzakeresi ve Azerbaycan	146
4.2. II. Moskova Müzakeresinde Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü ve Egemenliği Meselesi	150
4.3. Kars Konferansı'nda Nahçıvan Meselesiyle İlgili Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak Tutumu	155
4.4. Güney Kafkasya Birliği ve Türkiye	161

SONUÇ	163
--------------------	-----

KAYNAKÇA	169
-----------------------	-----

TABLÖLAR

Tablo 1. : Kafkasya`da Yaşayan Nüfusun Sayısı ve Etnik Yapısı (1917 Yılı) 7

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADL	: Askeri Demiryolları ve Limanları
ADR	: Azərbaycan Demokratik Respublikası
AHC	: Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti
AKP	: Azərbaycan Komünist Partisi
AMEA	: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ARDA	: Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)
ARPIİSSA	: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşlər Müdürlüğü Siyasi Belgeler Arşivi)
C.	: Cilt
Ed	: Editör
f.	: Fond
FTK	: Fevkalade Təhqikat Komissiyası
GKC	: Güney Kafkasya Cumhuriyetleri
GKK	: Güney Kafkasya Komiserliği
GKS	: Güney Kafkasya Seymi
Haz	: Hazırlayan
HKS	: Halk Komiserleri Sovyeti
MM	: Müəssisələr Meclisi
№	: Numara
OZAKOM	: Osobyı Zakavkazsiy Komitet (Özel Güney Kafkasya Komitesi)
RKP	: Rusya Komünist Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosialist Cumhuriyeti
siy.	: Siyahı (liste)
ss.	: Sayfa aralığı
SSCB	: Sovyet Sosialist Cumhuriyetler Birliğı
t.y.	: Basım tarihi yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

- v.** : Vəsiqə (vesika, belge)
- vb.** : Ve başkaları
- ZSFSC** : Zakafkasya Sovyet Federatif Sosialist Cumhuriyeti

GİRİŞ

Kafkasya isminin kökeni hakkında uzun bir tarihsel süreçte çeşitli görüşler ve hipotezler öne sürülmüştür. Ünlü Azerbaycanlı tarihçi Abbaskulu Ağa Bakihanov'a göre Kafkasya isminin menşei Kaf Dağı ve Gaspi kabilesinden gelmektedir. Kaf (kap, kav) Türkçede baş, dağ, yükseklik anlamını ifade etmektedir. Gaz (kaz, kas) ismi M.Ö. II. bin yılda Hazar Denizi'nin güneybatı kıyısında yaşayan Kassi kabilelerinin isimleriyle ilişkilendirilmektedir. Antik Yunan oyun yazarı Eshilos ilk olarak "Zincire Vurulmuş Prometheus" adlı eserinde Kafkas (Kafkasya) Dağları ifadesini kullanmış ve Kafkasya'yı "tüm dağların hükümdarı" olarak nitelendirmiştir (Öliyev, 2009: 3-4). Eshilos'un akabinde, diğer antik yazarlar da Karadeniz'in doğusundaki dağları ve tüm bu bölgeyi Kafkasya olarak tanımlamıştır. Orta Çağ Arap coğrafyacıları da Kafkas ifadesini daha çok kullanmayı tercih etmiştir. Böylece Kafkasya ismi bu bölgenin ismi olarak yerleşmiştir.

Kafkasya Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasında büyük bir köprü, ticari yolların kesiştiği önemli bir jeostratejik ve jeopolitik bölge olarak antik çağlardan günümüzedek dünyada yaşanan ekonomik, politik ve etnik süreçlerde aktif rol oynamıştır. Kafkasya, yeraltı ve yerüstü doğal kaynakları, stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca imparatorluk çatışmalarına ve büyük savaşlara sahne olmuştur. Makedonya ve Ahemeniler, Roma ve Sasaniler, Arap Halifeliği ve Sasaniler, Selçuklar ve Bizans gibi İmparatorlukların savaş haline gelen Kafkasya, sonradan Moğolların, Emir Teymur ve Kızıl Ordu'nun yıkıcı yürüyüşlerine maruz kalmış, daha sonra Safevi, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının savaş meydanlarına tanık olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya nüfuz etmesi XVI. yüzyılda başlarken, Rusya'nın Kafkasya'ya doğru genişleme politikası XVIII. yüzyılın başlangıcında artmaya başlamıştır. Safevi, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çıkarlarının çatıştığı Kafkasya, Safevi Devleti'nin ve Nadir Şah İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Rusya ve Osmanlı'nın rekabet alanı haline gelmişti. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu geriledikçe Kafkasya'dan yavaş yavaş çekildi ve yerini Rusya'ya bırakmış oldu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'nın işgal sürecini yoğunlaştıran Rus İmparatorluğu, 1829'da Kafkasya'yı tamamen işgal ederek bu toprakları egemenliği altına

almış oldu. Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesiyle birlikte Azerbaycan ikiye bölündü: ülkenin Kuzey'i Rusya tarafından ilhak edildi, Güney'i ise İran'ın egemenliğinde kaldı. 1917 yılında Rusya'da meydana gelen Şubat Devrimi ve Ekim Devrimi ile Rusya'da devlet, iktidarı derin bir krize sürükledi ve Kafkas ülkeleri bu durumdan yararlanarak ulusal bağımsızlıklarını kazandılar. Bu zamandan itibaren Kafkasya'nın çekirdeği ve ana parçası olan Azerbaycan, yeniden Türk ve Rus politikasının ön saflarında yer almıştır.

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan tarihinin şanlı sayfalarından biri olan, ulusal kurtuluş mücadelesinin mantıklı bir sonucu olarak kabul edilen ve modern devlet tarihinde önemli bir yere sahip olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu büyük bir dönemin başlangıcı olmuştur. Müslüman Doğu Devletleri arasında ilk parlamento yönetimli cumhuriyet olan-Azerbaycan Cumhuriyeti, 23 aylık varlığı sürecinde geniş bir coğrafyanın siyasi hayatında önemli bir rol oynamış ve Cumhuriyet'in faaliyetleri sayesinde devletin temelleri daha da zenginleşmiştir (Qələndərli, 2018).

Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye başta olmak üzere diğer komşu devletlerle iktisadi, siyasi, ticari ve medeni ilişkilerde bulunmuş, Ocak 1920'de Versay Yüksek Şurası tarafından fiilen (de-facto), ardından İran tarafından da de-jure (hukuki) tanınması Cumhuriyet'in uluslararası ilişkilere girmesi için uygun imkanlar sağlamıştı (Hasanlı, 1998: 3). Fakat çok geçmeden Rusya'nın 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı yeniden işgal etmesiyle 28 Nisan'da ikinci cumhuriyet-Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş oldu. İki yıl boyunca bağımsızlığını korumayı başaran cumhuriyet, 1922'de SSCB'ye katıldıktan sonra formel özellikler kağıt üzerinde kalmış ve bununla da Azerbaycan diğer Kafkas ülkeleri gibi Sovyet İmparatorluğu bünyesine dahil edilmiş oldu. 70 yıl esaret altında kalan ve çok zulümlerle karşılaşan halk, nihayet 1991 yılında SSCB'nin çöküşüyle yeniden bağımsızlığına kavuştu.

“Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü (1917-1921)” konusunu çalışırken hem Türk hem Sovyet tarihçileri tarafından Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerinden bahseden fazla eserlerin yazıldığı, fakat bu bilimsel araştırmalarda 1917-1921 yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya politikasında önemli rol oynamasıyla ilgili olarak yeterli bilgilerle karşılaşmadığımızı belirtmeliyiz. Şu da bir inkar olunmaz gerçektir ki SSCB'nin varlığı döneminde Azerbaycan tarihiyle ilgili bir çok gerçek gözardı edilmişti.

Özellikle 1918 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında yaşanan gelişmeler tahریف edilmiş, Osmanlı'nın askeri yardımı Sovyet tarihçileri tarafından “harici müdahale”, Bakü'nün kurtuluşu “Türk işgali”, Cumhuriyet'in faaliyeti ise “anti-Azerbaycan”, “teslimci”, “karşı devrimci” olarak değerlendirilmiştir (Qasimov, 2018: 21). XX. yüzyılın 90. yıllarından başlayarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihinin araştırılması büyük ilgi çekmiş, ister Türkiye isterse de Azerbaycan arşiv kaynakları esasında tarihçiler, asıl gerçeklerin ortaya çıkmasına ışık tutmaya çalışmışlardır. Bu nedenle 1917-1921 yılları kapsayan bu çalışmada, Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya politikasıyla ilgili olarak Azerbaycan'ın faktör olarak önemi geniş çerçevede ele alınmaya çalışılmış, elde edilmiş veriler analiz edilmiş, üç devlet arasındaki ilişkilerin ve anlaşmazlıkların açığa çıkarılmasına çaba gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZERBAYCAN FAKTÖRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI

1. Kafkasya'nın Coğrafyası ve Etnik Yapısı

Tarihsel ve coğrafi açıdan Kafkasya, Doğu'da Hazar Denizi, Batı'da Kara ve Azak Denizleri, Kuzey'de Kuma-Manıç Havzası ve Güney'de Araz Nehri boyunca eski Çarlık Rusya-İran sınırı ile çevrilidir. Bazı tarihçiler Kafkasya'nın Güney sınırlarına Urmiye ve Van Gölü'ne kadar olan bölgeleri de eklemektedirler. Kafkasya'nın toplam alanı 385.000 km² dir (Стельмащук, 1916: 180-234). Taman Yarmadası'ndan Derbent'e kadar uzanan Kafkas Dağları, Kafkasya bölgesini Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayırmaktadır.

1917 Kafkas takvimi verilerine göre (1 Ocak 1916 tarihli bilgiler esasında), Kafkasya bölgesi 360702.56 verst²'ten (Rus uzunluk ölçü birimi, 1 verst-1.0668 km) oluşmakta ve aşağıdaki il ve ilçelere ayrılmaktaydı:

1. Bakü vilayeti-Bakü, Göyçay, Cavad, Guba, Lenkeran ve Şamahı kazalarından oluşmaktaydı ve arazisi 33345.25 verst² idi.
2. Batum ili-Batum ve Artvin ilçelerinden oluşmaktaydı ve 6129.41 verst²'lik bir alandan ibaret idi.
3. Dağıstan vilayeti-Avar, Andiy, Gunib, Dargin, Kazikumukh, Kaytag-Tabasaran, Kürin, Samur ve Temir-Han Şura ilçelerinden oluşmaktaydı ve toprakları ise 26105.45 verst² idi.
4. Yelizavetpol (Gence) vilayeti-Araş, Cavanşir, Yelizavetpol, Zangazur, Gazah, Karyagin, Nuha ve Şuşa ilçelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 38922.43 verst² idi.
5. Zakatala bölgesi 3502.24 verst²'den oluşmaktaydı.
6. Kars ili-Ardahan, Kağızman, Kars ve Oltu ilçelerinden oluşmaktaydı, arazisi 16466.15 verst² idi.
7. Kutais vilayeti-Zugdidi, Kutais, Lechhum, Ozurget, Raçin, Senak ve Şorapan Mahallelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 18.535.12 verst² idi.

8. Sohum bölgesi 5791.79 verst²'den oluşmaktaydı.
9. Tiflis vilayeti-Ahılkelek, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşet, Sıgnah, Telav, Tiflis ve Tionet ilçelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 35904.04 verst² idi.
10. Karadeniz kıyı ili olan Novorossiysk, Soçi ve Tuapse ilçelerinden oluşmaktaydı ve 5865.83 verst²'lik bir alandan ibaret idi.
11. Erivan vilayeti-Aleksandropol (Gümrü), Nahçıvan, Yeni Bayazid, Sürmeli, Şarur-Daralayaz, Erivan ve Eçmiadzin mahallelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 23194.79 verst² idi.
12. Kuban vilayeti-Batalpaşa, Yeyiski, Yekaterinador, Kafkas, Labin, Maykop ve Taman ilçelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 83284.61 verst² idi.
13. Terek ili-Veden, Vladikafkas, Groznen, Narzanov, Nalçik, Kizlyar, Mazdok, Pyatigorsk, Sunjen ve Hasav-Yurt ilçelerinden oluşmaktaydı ve arazisi 63655.45 verst² idi (Стелмащук, 1916: 180-334).

Halihazırda Güney Kafkasya'da 3 bağımsız devlet vardır: Azerbaycan Cumhuriyeti (yüzölçümü 86.6 bin km²), Gürcistan Cumhuriyeti (yüzölçümü 69.7 bin km²) ve Ermenistan Cumhuriyeti (yüzölçümü 29.8 bin km²), Kuzey Kafkasya bölgesinde ise Rusya Federasyonu'na bağlı 7 cumhuriyet bulunmaktadır: Dağıstan Cumhuriyeti (yüzölçümü 50.3 bin km²), Çeçenya Cumhuriyeti (İçkeriya) (yüzölçümü 15.3 bin km²), İnguşetya Cumhuriyeti (yüzölçümü 4 bin km²), Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti (yüzölçümü 8 bin km²), Kabardino-Balkar Cumhuriyeti (yüzölçümü 12.5 bin km²), Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti (yüzölçümü 14.1 bin km²), Adıge Cumhuriyeti (yüzölçümü 7.6 bin km²). Bu 7 cumhuriyetin toplam yüzölçümü 112.128 km² ve toplam nüfusu ise 7.367.884'dür (2005 verilerine göre). Geniş anlamda ise bölgenin bu yedi federe birlikten oluşan geleneksel coğrafyasına Rostov, Krasnador ve Stavropol bölgeleri de dahil edilmektedir (Əliyev, 2009: 6-7).

Kafkasya bölgesi, üç büyük dil ailesine mensup irili-ufaklı 50'den fazla halk ve etnik gruba ev sahipliği yapmaktadır:

1. Altay dil ailesi: Bu gruba Azerbaycanlılar, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Tatarlar ve Türkmenler buna dahildir. Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere, bu dil ailesine ait pek çok halk eski çağlardan beri Kafkasya'da yaşamaktadır.

2. Kafkas dil ailesi: bu dil ailesine Kartvel (Gürcü, Acar, Megrel, Svan, Laz, Hevsur, Tuşin, Pşav, Gürcü dağlıları), Abhaz-Adıge (Kabardey-Balkar, Adıge, Abhaz, Çerkes, Abazin, Nah (Çeçen, İnguş) ve Dağıstan Grupları (Avar, Dargin, Lak, Kaytag, Lezgi, Rutullu, Tabasaran, Andi, Arçi, Agul, Akhvakti, Beytin, Günzib, Didoy, Sahur, Hınalık, Budug vb.) ait edilmektedir.
3. Hint-Avrupa dil ailesine (Talış, Tat, Kürt) mensup halkların bir kısmı bölgenin yerli halk iken, diğerleri (Ruslar, Ukraynalılar, Ermeniler, Osetinler, Dağ Yahudileri vb.) Kafkasya`ya sonraki tarihsel dönemlerde göç etmiştir (Əliyev, 2009: 6).

Görüldüğü gibi Kafkasya`nın etnik yapısı çok çeşitlidir ve bu çeşitliliğin ölçeği Kuzey Kafkasya`da Güney`dekinden daha büyüktür. Günümüzde Kafkasya`da yaşayan ve büyük çoğunluğu otokton (ulus veya yerli halk) olan 30 milyon insanın yaklaşık dörtte birine (7.4 milyon kişi) ev sahipliği yapan Kuzey Kafkasya bölgesinde 100`den fazla etnik ve alt etnik grup yaşamaktadır. Güney Kafkasya`daki ve tüm Kafkasya`daki en büyük etnik grup Azerilerdir. Kuzey Kafkasya`daki en büyük etnik grup, toplam nüfusu yaklaşık bir milyon olan Çeçenlerdir. Diğer etnik grupların sayısı yarım milyondan az olsa da onların içinde kendi dilleri olan ve belirli yerleşim yerleri olan birçok alt gruplar da az değildir. Nitekim, yalnızca Dağıstan`ın Boltiski bölgesinde, her biri kendi dilini konuşan yaklaşık 30 alt etnik grup vardır (Qafarov, 2017a: 72).

Başka bir deyişle, Kuzey Kafkasya küçük etnik grupların bulunduğu bir ülkedir ve neredeyse hiçbirisi ayrılıkta güçlü dış saldırganlığa direnme fırsatına sahip değildir. Bu da bölgenin stratejik güvenliğini tehdit eden doğal faktörlerden biri, belki de ilkidir. Bu nedenle XIX. yüzyılda Rus istilalarının başlangıcından itibaren Kafkasya halkları büyük, güçlü ve acımasız düşmana karşı birlik ve eşitlik içinde hareket etme, kolektif direniş gösterme fikrini oluşturmuştur.

1914 yılında Rus Hükümeti tarafından hazırlanan resmi Kafkas kayıtlarına göre, 1914`te Kafkasya`da 11.9 milyon kişi yaşıyordu ki, bunlardan 4.67 milyonu Müslüman, 3.76 milyonu Rus, 1.6 milyonu Gürcü, 1.6 milyonu Ermeni, 0.25 milyonu Alman, Yahudi ve diğer milletlerden oluşmaktaydı. Osmanlı Ordusu Başkumandanlık Vekaleti

tarafından hazırlanan istatistiklere göre ise 1914 yılında Kafkasya`da yaşayan Müslümanların sayısı 6.8 milyon olarak belirlenmiştir (Şükürov ve Qafarov, 2018a: 1).

1917 yılına ait Kafkas takvimine göre (1 Ocak 1916 tarihli bilgiler), Kafkasya topraklarında toplam 11.921.516 kişi yaşamaktaydı (Стелмашука, 1916: 237). Aşağıdaki tabloda (tablo 1.) Kafkas takviminin 1917 yılı verilerine göre, Kafkasya`da yaşayan nüfusun sayısı ve etnik bileşimi şu şekildeydi:

Tablo 1. Kafkasya`da Yaşayan Nüfusun Sayısı ve Etnik Yapısı (1917 Yılı)

Vilayetler	Mesahai Sathıye Verst²	Müslüman	Ermeni	Rus	Gürcü	Yahudi	Sair Hristiyan	Her Murabba Verste İsabet Eden
Bakü Vilayeti	33345,25	940.238	117.729	177.234	3.372	17.562	Her Vilayette Az Miktarda	26,3
Dağıstan Vilayeti	26105,45	653.384	4.278	36.123	-	Her Vilayette Az Miktarda		27,3
Gence Vilayeti	38922,43	797.880	418.397	36.777	743			32,9
Zakatala Sancağı	3502,24	85.136	2.530	326	4.664	Her Vilayette Az Miktarda	Her Vilayette Az Miktarda	26,4
Erivan Vilayeti	23194,79	410.149	669.871	16.103	374			48,3
Tiflis Vilayeti	35904,04	178.241	411.747	152.809	580.809			41
Kars Vilayeti	16466,15	153.306	118.217	18.997	131			31,9
Batum Vilayeti	6129,41	86.320	15.182	8.545	8.598			20
Kutayis Vilayeti	18535,12	762	4.605	15.885	992.931			55,8

Sohum Sancağı	5791,79	3.755	20.693	25.475	49.427		107.664	36,2
Karadeniz Sahili Vilayeti	5865,83	5.684	18.059	119.921	60.860		21.353	20,5
Terek Vilayeti	63655,45	586.655	30.430	593.941	3.855		36.300	21
Kuban Vilayeti	83284,61	141.006	24.571	2.819.031	956			
Toplam	360702,56	4.042.516	1.856.309	4.021.167	1.706.868	94.656	200.00	
Bütün Kafkas`ta	11.921.516							

Kaynak: Стелмашука, 1916: 180-237; Şükürov ve Qafarov, 2018b: 497

Tablodan da görüldüğü gibi ister Güney Kafkasya`da isterse de tüm Kafkasya`da mutlak çoğunluğa sahip olan Müslümanlar Bakü, Gence, Zakatala, Dağıstan ve Kars bölgelerinde bulunmaktaydı. Terek vilayetindeki Müslüman ve Rusların nüfus oranı yaklaşık olarak eşit olduğu görülmektedir. Şunu da belirtelim ki Erivan bölgesinde, son yüzyılda Rus İmparatorluğu tarafından yürütülen göç politikasının acı sonuçları ortadaydı. Şöyle ki XIX. yüzyıl başlarında Erivan vilayetinin nüfusunun %75`i Türk-Müslüman ve % 24`ü Ermeni`yken, ancak 1916 yılında vilayetteki Müslümanların nüfusu 410.149, Ermenilerin nüfusu sayısı ise 669.871 idi.

2. Kafkasya`nın Stratejik ve Ekonomik Önemi

Hazar Denizi ile Kara ve Azak Denizleri arasındaki toprakları kapsayan Kafkasya, fiziki ve coğrafi konumu nedeniyle büyük stratejik öneme sahiptir. Avrupa ile Asya`yı, Rusya ile Orta Doğu`yu birbirine bağlayan önemli stratejik yollarda yer alan Kafkasya, tarih boyunca Roma, Bizans, Sasani, Arap, Moğol, Timur, Kızıl Ordu, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu`nun ilgi alanına girmiş ve kanlı çatışmalara tanık olmuştur. Ancak bahsi geçen imparatorluklardan hiçbiri Kafkasya`ya tamamen hükmedememişti.

Kafkasya'nın tarihi İpek yolunun, özellikle Avrupa'ya Asya'ya birleştiren ticaret yollarının kesiştiği yerde olması büyük jeostratejik avantaj sağlamıştır (Karimova, 2019: 1). Kafkasya'ya sahip olmak ve bu bölgeyi yönetmek hem tarihi İpek yoluna, hem Karadeniz, Azak ve Hazar Denizi havzası ülkelerini ve bu denizleri, hem de Yakın ve Orta Doğu'ya giden önemli stratejik ve ticaret yollarını kontrol etmek anlamına gelmektedir. Böylece Kafkasya'nın sahip olduğu bu stratejik avantajların sonucu olarak bölge, her zaman dünya güçlerinin ilgisini çekmiştir.

Kafkasya, askeri-stratejik öneminin yanı sıra birçok önemli ekonomik kaynaklara da sahiptir. Kafkasya'da yaşayan halkların ana mesleği tarım ve hayvancılıktan oluşmaktadır. En çok üretilen tarım ürünleri buğday, arpa, mısır, pirinç ve çeltiktir. Bunlara ek olarak İpekböceği yetiştiriciliği de yaygınlaşmıştı. Yurt dışına ihraç edilen başlıca tarım ürünleri mısır, buğday, yün ve ipek ana ürünleri olmuştu. 1914 yılında Güney Kafkasya'da 28.000 ton pirinç üretilmişti. Bahçecilik Gence, Guba, Tiflis ve Kutaisi bölgelerinde gelişmişti. Pamuk Erivan, Gence, Bakü, Tiflis ve Kutaisi bölgelerinde yetiştirilmekteydi. 1914 yılında bölgedeki pamuk üretimi 41.300 ton olmuştu. Sohum, Zakatala ve Batum bölgelerinde tütün yetiştiriciliği gelişmişti. Rusya İmparatorluğu'nda üretilen tütünün % 21.2'si Kafkasya'da üretilmekteydi (Çolak, 2006: 24).

Birinci Dünya Savaşı'nda savaştan ülkeleri Kafkasya'ya çeken yeraltı kaynaklardan biri de bölgenin zengin manganez yataklarıydı. 1870'lerde üretime başlayan Çaturi bölgesinde manganez yataklarında 1913 yılında toplam 250 firma faaliyet göstermekteydi. Çaturi maden yataklarında 1909'da 546 bin ton, 1910'da 633 bin ton, 1912'de 918 bin ton ve 1913'te 1120 bin ton mangan üretilmişti. 1892 yılında dünyadaki manganezin %53.3'ü Güney Kafkasya'dan ihraç edilmekteydi (Çolak, 2006: 18).

1911 yılında Güney Kafkasya'dan Avusturya-Macaristan'a 33.8 bin ton, Belçika'ya 79.6 bin ton, İngiltere'ye 147.9 bin ton, Almanya'ya 29.4 bin ton, Hollanda'ya 263.5 bin ton, Amerika Birleşik Devletleri'ne 24 bin ton ve Fransa'ya 10 bin ton mangan ihracat yapılmıştı. Bu ihracat başlıca olarak Batum ve Poti limanlarından yapılmaktaydı (Çolak, 2006: 19).

Çaturi yataklarına ek olarak Güney Kafkasya'nın Gence, Bakü ve Göyçe Gölü bölgelerinde de zengin manganez yatakları bulunuyordu. Ayrıca Kafkasya zengin bakır yataklarına da sahip idi. 1893'te Kafkasya'da 60.045 ton bakır üretilmekteydi. Manganez ve bakırdan hariç Kafkasya'nın ayrı ayrı bölgelerinde kömür, gümüş, kurşun, çinko, demir, altın, kobalt, tuz ve diğer yeraltı kaynakları bulunmaktaydı (Çolak, 2006: 20).

Tüm bunlarla birlikte, Kafkasya Rus İmparatorluğu ve aynı zamanda dünya için çok önemli bir temel enerji kaynağı idi. 19. yüzyılın sonlarında Bakü'nün zengin petrol rezervleri dünyanın önde gelen ülkelerini hayrete düşürmüştü. Petrol endüstrisine yapılan büyük ölçekli sermaye yatırımları ve onun hızlı teknik gelişimi, Bakü'yü küresel öneme sahip bir şehir haline getirmişti. 19. yüzyılın sonlarından başlayarak Bakü, Rusya İmparatorluğu'nda üretilen petrolün %95'ni ve dünya petrol üretiminin yarısını karşılamaktaydı. 1894 yılında Abşeron'da 340 milyon pud (1 pud = 16.38 kg) petrolün çıkarılması Abşeron Yarımadası'nın petrol üretiminde ABD'yi üstelemesine yol açmıştı (Мурдалиева, 1991: 51). Bununla da petrol üretiminde birincilik on yıldan fazla bir süre içinde ABD'den Bakü'ye geçmişti. XX. yüzyılın ilk beş yılında Azerbaycan'da petrol alanında hızlanan yükseliş, Bakü'yü Rusya'nın birinci sınıf endüstri merkezine dönüştürmüştü.

1901 yılı, Bakü petrolünün tarihinde özellikle önemliydi. Bakü dünya petrol üretiminin yarısından fazlasını karşılamaktaydı (İsmayılov, 1993: 44). XX.yüzyıl arifesinde eski kent, dünyanın petrol başkentine çevrilmişti. Azerbaycan'ın zengin petrol yatakları ve diğer doğal zenginliklerinin varlığı ve bu dönemde petrolün dünya siyasetindeki rolünün önemli ölçüde artışı, büyük güçlerin Azerbaycan'daki politikasını belirleyen temel faktörlerden biri olmuştu. Aslında Birinci Dünya Savaşı hem dünyada egemenlik kurmak hem de petrol ve petrol kaynakları için yapılmıştı.

1914 yılının ilk dokuz ayını incelediğimizde dünya çapında 3 milyar 402 milyon pud petrol çıkarıldığını görebiliriz. Bu rakamları 1913 yılı ile kıyasladığımızda 219.3 milyon pud veya %6.9 daha fazlaydı. Bunun da 552 milyon pudu veya %16.2'de Rusya'nın payı vardı. 1901 ve 1913 yılı ile karşılaştırıldığında, 1914'teki başlıca petrol üreten ülkelerin konumları aşağıdaki gibiydi: 1901'de Rusya dünyanın en büyük petrol üreticisiydi. 1901'de ABD'de 555 milyon pud petrol çıkarılmıştıysa sonradan petrol 2.155 milyon puda yetişerek 1913 yılına kıyasla 171 milyon pud daha arttı (Qasimov,

2000: 56). Rusya'nın 1901'deki petrol üretimi 681 milyon pудdan 552 milyon pудa düştü. 1913 yılıyla karşılaştırıldığında 12 milyon pуд azaldı. Meksika'da petrol üretimi 59 milyon pуд artarak 285 milyon pудa ulaştı. Romanya'da petrol üretimi 1913'te 116 milyon pудdan 14 milyon pудa düştü. Avusturya-Macaristan'da üretim 1913'e göre 18 milyon azalarak 67 milyon pудdan 49 milyon pудa indi. İran'da petrol üretimi yaklaşık 25 milyon pуд idi (Qasimov, 2000: 56).

ABD'nin Rusya'yı geride bırakmasının başlıca nedeni Bakü'de petrol üretiminin azalması, fiyatların düşmesi ve sondajın zayıflamasından kaynaklanıyordu. Ancak bir bütün olarak savaş petrol üretiminin genel seviyesini büyük ölçüde etkileyemedi. Birinci Dünya Savaşı arifesindeki rakamlara dikkat edersek 1910-1914 yıllarında Azerbaycan'da art arda 38 milyon ton petrol üretilmişti (Həsənov, 1997: 31).

Savaşın devam etmesini özellikle petrol şirketleri istemekteydiler. Temmuz 1914'te Berlin'deki Alman bankasının yöneticisi olan Hvinner, Nobel'in temsilcisi K.V. Khaçelin'e yakında Rusya ile savaş başlayacağını bildirmişti (Павлович, 1923: 6). Bu gerçek, savaş arifesinde şirketlerin, bankaların ve sanayi şirketlerinin büyük güçlerle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Petrol şirketleri ve ilgili finansal kurumlar, askeri eğitime katılarak savaş sırasında onlar üzerinde büyük etki yaratmayı başardılar (Фурценко, 1985: 152).

Savaşın başlangıcı ve gidişatının en önemli sonuçlarından biri, devletin aktif desteğiyle petrol şirketlerinin ve işletmelerinin büyümesiydi. Örneğin, savaş arifesinde Nobel Şirketi'nin sermayesi 15 milyon rubleden 30 milyon rubleye ulaşmıştıysa 1916'da bu miktar 45 milyon rubleye yükselmişti (Фурценко, 1985: 152).

Şunu da belirtmek gerekir ki savaş başlamadan önce Fransız, İngiliz ve Alman sermayesinin Bakü petrolü ile ilgili planları vardı. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Fransız sermayesi Rothshild'in şahsında Bakü'ye nüfuz etti. Bakü petrolüne İngiliz sermayesinin akışı ise 1899'tan başlanmıştı. Bu arada üç İngiliz sermaye şirketi-"The Shibaeff Petroleum Company", "Baku Russian Company", "Russian Petroleum Company" Bakü'deki faaliyetlerini genişletmişti (Пажитнов, 1940 : 125).

1893-1903 yıllarında İngilizler Rus petrol endüstrisine yaptığı yatırımın 63.6 milyon rublesinden 47 milyon rublesi Bakü petrol bölgesinin payına düşmekteydi

(Eventov, 1925: 36). 1912 yılında Londra'da "Russian General Oil Corporation" kurulmuştu ve onun sermayesi 1913'te 23.6 milyon rubleden oluşmaktaydı (Эвентов, 1925: 85).

Londra petrol inhisarıyla İngiliz-Holland sermaye grubu Shell, Bakü'deki faaliyetlerini yoğunlaştırarak "Hazar-Karadeniz Cemiyeti", "Mazot Cemiyeti", "Shibayev Cemiyeti", "Kafkas Cemiyeti" ve "Rus Petrol Cemiyeti"nin hisselerinin büyük bir bölümünü satın almıştı (Пажитнов, 1940: 127). Yabancı şirketlerin petrol hisselerine sahip olmasının diğer perde arkası tarafı, bu dönemde Azerbaycan petrol girişimcilerinin küçük ve zayıf sermayeleri nedeniyle şirketlerini yavaş yavaş yabancılara yüksek fiyatlarla satmaya başlamasıydı.

Alman sermayesi, Bakü petrolüne "Nobel Kardeşleri"nin petrol şirketi aracılığıyla sahip olmaya çalışıyordu. 20. yüzyılın başlarında şirketin Alman sermayesine bağlı olması nedeniyle ilişkiler genişletilmişti. 1912'de Alman şirketi "Disconto Gesellschaft Cemiyeti" aracılığıyla Nobel hisselerinin % 40'ını sahiplenmişti (Эспаньол, 1925: 83).

Alman sermayesinin Bakü'deki "Liagonov'un Petrol Üretimi Cemiyeti" şirketiyle de bağlantıları vardı. Bu dönemde bir dizi Batı Avrupa şirketi "Standart Oil"e karşı birleşmişti. 1910 yılında Almanya, Bakü petrolünün taşınmasında önemli rol oynamaktaydı (Эспаньол, 1925: 85). Şöyle ki Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Almanya Bakü petrolüne olan talep açısından Avrupa ülkeleri arasında üçüncü sırada yer almıştı. 1896'da Bakü'den Almanya'ya taşınan petrol ürünleri toplam taşımacılığın %12'ni oluştururken, 1903'te bu rakam %17.9'a ulaştı. Ancak kısa süre sonra İngilizler ve Fransızlar Almanya'yı sıkıştırıp arka plana attılar. 1917 Şubat Devrimi arifesinde, Bakü petrol bölgesindeki 11.6 milyon ruble yabancı sermayenin 10 milyon rublesi - Alman, 48.3 milyon rublesi-Fransız, 54.3 milyon rublesi ise İngiliz sermayesinin idi (Пажитнов, 1940: 127).

Bu dönemde Türkiye'de de Bakü petrol ihracatına duyulan ihtiyaç artmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak Türkiye, Bakü petrol endüstrisi ürünleri için önemli bir pazar haline gelmişti. 1895 yılında Bakü'den Türkiye'ye ihraç edilen gazyığının miktarı 585.890 pud idiyse ve bu esasen Bakü-Batum boru hattı vasıtasıyla taşınmakla

birlikte, 1870`te bu rakam 4.618.791 puda ulaşmış ve bu yola Novorossiysk hattı da eklenmişti (Qasimov, 2000: 60).

Mehdizade (1994: 8) uluslararası politikanın küresel ekonomik faktörleri etkilediğine dikkat çekerek, bu faktörlerin en önemlisinin petrol olduğunu belirtmişti.

Şüphesiz ki ordunun zaferini sağlayan en esas güç petroldü. Genel olarak barış için Avrupa ve Amerika ricalinin zihinlerini işgal eden en büyük mesele, yeniden patlak verecek olan Birinci Dünya Savaşı`nda hangi güçlerin zafer kazanacağı sorusuydu. Zihinleri cidden işgal eden bu meselenin en doğal cevabı: *“Kim dünyanın petrol kaynaklarına sahip olursa mustakil zafer de onundur”* cümlesinden ibaret idi (Mehdizade, 1994: 8).

Elbet ki tüm hava filoları, tüm savaş gemileri, tüm ticaret filoları, tüm demiryolları gelecekte petrol ve benzinden elde edilen cevherler ve sıvılarla harekete getirilecekti. Bu kısa ve genel düşüncelerden yola çıkarak, büyük güçlerin ve büyük petrol şirketlerinin dünya petrol kaynaklarını elde etmek yolunda beyan ettikleri keskin mücadelenin karakterini anlayabiliriz. Bu güçlerin dünyanın en zengin petrol kaynağı olan Azerbaycan`ın ve özellikle Bakü`nün petrol kaynaklarını elde etmek için gösterdikleri gayretin ve ciddiyetin önemi bu suretle takdir edilmektedir (Mehdizade, 1994: 9).

Mehdizade`ye (1994: 9) göre İngiltere ile ABD arasındaki gergin duruma neden olan konunun Musul petrolü ve Azerbaycan meselesi ile ilgili olmasıydı. Azerbaycan`daki mevcut petrol Meksika ve İran`dan daha fazlaydı. Hesaplamalara göre Bakü topraklarındaki petrol rezervlerinin miktarı ABD`den hiç de az değildi. Diğer petrol uzmanları Kafkasya ve Türkistan`daki petrol miktarının 8 milyar varil, İran ve Türkiye`de petrol üretiminin 5-6 milyar varil, Amerika`da ise 5.5 milyar varilden oluştuğunu tahmin etmekteydiler.

1916`da dünyanın petrol üretimi, Müttefik Devletleri`nde toplam 48.0 milyon veya %78.6 idiyse Almanya tarafında bu sadece 2.2 milyon ton veya %3.6 idi (Нефтяное Дело, 1918: 6). Bu nedenle Almanya, Bakü petrolüne sahip olmayı İtilaf Devletleri`ne karşı zaferin temel koşullarından biri olarak görüyordu (Нефтяное Дело, 1918: 6).

Şunu da belirtelim ki çatışmaların başlamasından sonra Kafkasya, her iki grubun planlarında hususi bir yere sahip olmuştur. Hem Müttefik hem Mihver Devletleri iki

önemli yönü gözden kaçırmadılar: Kafkasya'nın zengin doğal kaynakları, stratejik konumu ve burada yaşayan halkların Çarlık Rusyası'nın sömürge politikasından memnuniyetsizliği. Batum ile Bakü arasındaki toprakların kontrolü aslında tüm Yakın ve Ortadoğu'yu, Karadeniz ve Hazar Denizi havzalarını kontrol etmek için yeterliydi. Her iki askeri grup Bakü'nün dünya petrol endüstrisinin ana merkezlerinden biri haline geldiğini göz önünde bulunduruyordu (Hasanlı, 1998: 27).

Savaş arifesinde İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve daha sonra ABD'de askeri teçhizat ve uçak üretiminin on kat artması, tüm dünyada büyük bir “petrol kıtlığına” neden olmuştu. 1918'de dünyadaki toplam uçak sayısı 1914'e göre 30 kat artmıştı (Людendorф, 1923: 333). Savaş sırasında İngiltere 55.000, Fransa 68.000, İtalya 20.000, Almanya 48.000 ve ABD 15.000 uçak üretmişti. Lakin bu uçakların yakıtı olan taleplerini sağlamak gerekiyordu. 1916'nın sonunda “Anglo-İranian Oil Company” İngiliz donanmasının ihtiyaçlarının beşte birini karşılamaktaydı (Qasimov, 2001: 13).

Bu nedenle 1916'dan başlayarak savaşan ülkelerin askeri ve stratejik merkezleri, petrol kıtlığını ortadan kaldırmak için dünyadaki petrol rezervlerini acil olarak incelemeye başladılar. Çalışmalar sonucunda Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin Meksika ve İran'dan fazla olduğu ve ABD petrol rezervlerinden hiç de düşük olmadığı ortaya çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk dört yılında, yani 1914'ten 1917'ye kadar, her yıl 7 milyon ton olmakla toplam Bakü'de 28 milyon 683 bin ton petrol üretilmişti ki bu da aynı dönemde dünya petrol üretiminin % 15'i demek idi. Savaşın son merhelesinde büyük güçlerin petrol ihtiyaçları artmıştı. Oysa ki petrol 1918'de zaferi belirleyen faktörlerden birine çevrilmişti. Fransa Başkanı Georges Clemenceau, ABD Başkanı George Wilson'a gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu: “*Müttefikler savaşı kaybetmek istemiyorlarsa, Alman saldırısının önemli bir anında Fransa'nın yeterli miktarda petrole ihtiyacı olduğunu anlamalıdır*” (Mehdizadə, 1994: 12). 1918'in ilk ayında Fransız ordusu 39.000 ton, İngiliz ordusu 32.000 ton ve Amerikan ordusu 20.000 ton petrol kullanmıştı. Savaştan önce 400.000 ton petrol ithal Fransa'ya 1918'de 1 milyon ton petrol yeterli olmuştu (Mehdizadə, 1994: 12-13). Şu da bir gerçek ki savaşın sonunda İtilaf Devletleri'nin zaferini belirleyen faktör, onların petrol bölgelerini kontrol etme yeteneğinden kaynaklanmıştı.

İngiltere Başbakanı David Llyod George'a göre savaşın sonunda Müttefikler'in üstünlüğüne rağmen Alman Bloğu, Bakü petrolünü kullansaydı askeri operasyonlar uzun sürecekti ve onun hangi sonuçlar doğuracağını önceden tahmin etmek imkansız olacaktı. Bu bakımdan Azerbaycan askeri faaliyetlere doğrudan katılmasa da doğal kaynakları ve stratejik önemi ile savaşan ülkelerin askeri ve diplomatik planlarında yer almıştı (Джордж, 1957: 275; Hasanlı, 1998: 27).

Savaş sırasında Rusya da Azerbaycan'ı hammadde kaynağı, ekonomik üs ve Türkiye'ye saldırmak için askeri-stratejik bir nokta olarak görüyordu (Верховский ve Ляхов, 1964: 32-33). Ancak Şubat 1917'de Rusya'da meydana gelen devrim, cephedeki durumu ciddi şekilde etkiledi. Devrim, Rusların Kafkasya'daki pozisyonlarını zayıflatarak durumlarını kötüleştirdi. Ekim 1917'de Petrograt'taki Bolşevik darbesi ise kendisiyle beraberinde yeni siyasi koşullar getirdi. Nitekim Bolşevik Rusya'nın düşmesi durumunda barışçıl bir inisiyatifle konuşması, savaş döneminde diplomatik ve siyasi mücadelenin yeni bir aşamasının başlangıcıydı. Alman-Rus ve Türk-Rus cephelerinde ateşkesin ilan edilmesi, Brest-Litovsk müzakerelerinin başlanması, Türkiye'nin de Azerbaycan başta olmak üzere Kafkasya'daki politikasının gerçekleşmesi için yeni bir aşama oluşturdu.

İngiltere ise stratejik öneme sahip Hazar Denizi'ni özellikle Bakü petrolünü ele geçirmeye çalışıyordu. İngiliz diplomasisinin mevkiine göre Bakü'ye sahip olmak Hindistan, İran ve Afganistan'a hakim olmada büyük önem taşıyacaktı. Hiç şüphesiz diplomatik ve siyasi mücadelede İngiltere'nin petrol politikası önemli bir rola sahipti. İngiliz petrol şirketi rehberleri, Bakü petrolünü İngiltere için büyük nimet olarak görüyorlardı. İngiliz Dergisi "Near East" 1918 yılında: "*Dünyada petrol yönünden Bakü'nün benzeri yoktur. Bakü, dünyanın en büyük petrol merkezidir. Petrol bir saltanatsa, Bakü onun tahtı-taçıdır*" diye yazıyordu (Сейперс ve Кан, 1947: 115).

Savaş sırasında 1916'dan beri İngiltere Başbakanı olan Lloyd George "Barış antlaşmaları hakkındaki hakikat" kitabında, Curzon'un Kafkasya'ya özel bir dikkat gösterdiğini ve Kafkasya'ya gelerek Dağlılara karşı hassasiyetle yanaştığını, onun bu ilişkisinin esasında duygusallık değil, reel emperyalist ideolijisinin dayandığını, esas meselenin ise Kafkas petrolü ve Kafkasya'nın diğer doğal kaynaklarında olduğunu kaydetmişti (Qasimov, 2001: 14-15).

General Denstervil (1925: 122-123) İngiltere'nin Bakü petrolüne karşı pozisyonunu daha geniş anlamda şöyle açıklıyordu: *“Bakü'nün ele geçirilmesi düşmanın petrol rezervlerine giden yolunu ve Orta Asya'daki kapıların kapatılması sonuçlarını doğurabilir. Petrol rezervlerinin ele geçirilmesi ise Bakü petrol kaynaklarına bağlı olan Transkafkasya demiryolunun hareketini durdurabilir. Bu nedenle Bakü büyük önem taşıyor. Bunun elde edilmesi için göze alınan her bir risk kendini doğrultacaktır”*.

Fransa ise I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yenilgisini ve Bakü petrolünün başta Türkiye olmak üzere Alman Bloğu'nun eline geçmesini istemiyordu. Fransız diplomasisine göre Bakü petrol bölgesinin Türkler tarafından ele geçirilmesi, savaşın kaderini Alman Bloğu lehine belirleyecekti ve Türkiye'yi daha sonra burdan çıkarmak mümkün olmayacaktı (Qasimov, 2000: 108-109).

Birinci Dünya Savaşı arifesinde ABD Hükümeti, temkinli bir şekilde tarafsızlığını açıklayarak Orta Doğu politikasında Kafkasya'ya dikkat göstermeye çalıştı. 1917'de savaşa giren Amerikalılar uzun süre petrol üretiminde liderliği ellerinde tuttular ve ABD petrol şirketlerinin başlıca rakibi olarak bilinen Bakü'nün işgaline özel önem verdiler. Wall Street bankacılarının bir organı olan “New York Times”, 14 Temmuz 1918'de Kafkasya'da büyük kuvvetlerin kullanılmak üzere hazırlandığını sayfalarına taşıyordu. Bu yön müttefikler için çok önemliydi. Onların birincil görevi, Kafkasya'daki önemli petrol bölgelerini ele geçirmektir (Həsənov, 1997: 33).

Dörtler Grubu'na gelince, Bakü petrolü bu grubun merkezinde yer alan Alman ve Osmanlı İmparatorlukları için de çok önemliydi. Özellikle 1918'in başından itibaren savaşta artan petrol talebi Bakü için şiddetli bir mücadeleye yol açmıştı. Genel olarak Almanya'nın Kafkasya'nı dikkat merkezinde tutmasının nedenleri: İngiliz sömürgelerine giden en kısa yolun burdan geçmesi ve askeri birliklerin Yakın ve Orta Doğu'ya, Hindistan'a çıkarılması için Batum-Tiflis-Bakü, Tiflis-Culfa-Tebriz ve diğer stratejik öneme sahip demiryollarının ele geçirilmesi idi (Hasanlı, 1998: 28).

Tüm bunları kısaca özetlemek gerekirse Kafkasya'nın askeri-stratejik ve zengin ekonomik kaynakları ile dünya savaşına katılan devletlerin her birinin çıkarları alanında olduğu ve bu mücadelenin merkezinde petrol olduğunu söylenebilir. Sonuç olarak I.

Dünya Savaşı'na katılan ülkeler arasında Bakü petrolü için hem bloklar arasında hem de blok dahilinde taviz vermeden mücadele devam etmekteydi.

3. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya'da Egemenlik Kurma Çabaları

XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlangıcından itibaren Rus Çarı I. Petro'nun komşu ülkelerin topraklarını işgal ederek kendi arazisini genişletme ve sıcak denizlere erişim politikası, Rusya'yı Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirmişti. Bu dönemde Balkan Yarımadası'ndan başlayarak Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Yunanistan, Macaristan, Transilvanya, Moldova, Besarabiya'nın yanı sıra Dinyeper toprakları, Kırım Hanlığı ve Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altındaydı. Prut Seferi'nde (1711) mağlup edilen Petro, bu bölgelerde Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmalardan kaçınarak dikkatini Hazar Denizi kıyılarına yöneltmiş ve Safevi Devleti'nin buhranlı vaziyetinden yararlanarak Doğu Kafkasya'ya hakim olmak uğrunda mücadeleye girişmişti. 1722-1723'te Hazar bölgesi, Rusya tarafından işgal edilmişti (Qəniyev, 2019: 199; Kurat, 1987: 260-262).

Rusya'nın Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca toprakları işgal etmesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyle ilgili politikası ile çatışıyordu. Fakat Rusya, Osmanlı Devleti'yle uzlaşma yolunu tutarak 12 Temmuz 1724'te İstanbul Antlaşması'nı imzalamakla, Azerbaycan topraklarını kendi aralarında bölüştürdüler. Antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Rusya'nın işgal ettiği Hazar vilayetlerini "İran tarafından Rusya'ya taviz verilmiş gibi" onaylamıştı. Rusya da karşılığında Osmanlı Devleti tarafından Güney Kafkasya'nın kalan diğer topraklarının ve Batı İran'ın işgaline göz yummalı olmuştu (Əliyev, 2007: 333). Şunu da belirtelim ki Safevi Devleti'nin gücünü yeniden tesis eden Nadir Han'ın siyasi-askeri başarılarının sonucu olarak, 1735 yılında Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları 1724'te İstanbul Antlaşması ile elde ettikleri Azerbaycan topraklarını geri vermek zorunda kalmıştılar.

Nadir Şah'ın 1747'de ölümü ile kurduğu imparatorluk küçük devletlere-hanlıklara bölündü ve siyasi bir dağılma dönemi başladı. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'daki faaliyetlerini genişlendirmek için elverişli koşullar aramaktaydı. Nitekim Azerbaycan ve Dağıstan'ı kontrolü altına almayı düşünen Osmanlı Hükümeti, Kafkasya'nın tüm halklarını diplomatik yollarla yanına çekmeye ve bölgede Rusya'ya

karşı güç oluşturmaya çalışıyordu. Lakin fiili olarak herhangi bir askeri eylem gerçekleştirmek mümkün olmamıştı (Budak, 1995: 106).

Rusya'da II. Katerina'nın (1762-1796) iktidara gelmesi ile birlikte, çarizmin Kafkasya'ya doğru yayılma süreci hızlandı. Şöyle ki Terek boyunca "Kazak savunma hattını" güçlendirmek için Mozdok'ta bir kale inşa edilmiş ve bu bölgeye Rus Kazakları ve Hıristyan Kabardey-Balkarlar yerleştirilmişti. Rusya, Mozdok'tan Azak Denizi'ne kadar yeni istehkamlar inşa ederek Orta Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmişti. Böyle bir stratejik avantaj, Rusya'ya bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu ile başlayacak bir savaşta Kuban bölgesinden Taman Yarımadası'na doğru harekete geçmesine imkan sağlayacaktı (Budak, 1995: 107).

1768-1774 yılları arasında Rus-Osmanlı savaşını kaybeden Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşması'nı çok zor koşullar altında imzalamak zorunda kalmıştı. Antlaşmaya göre, Rusya Karadeniz'de ticaret donanması bulundurma hakkı elde etmiş ve 1771'de Rus işgali altındaki Kırım Hanlığı Osmanlı'dan bağımsız ve tarafsız bir devlet ilan edilmişti. Böylece Osmanlı Devleti, ilk defa Müslümanların yaşadığı topraklardan taviz vermek zorunda kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sarsılmış itibarından ve karmaşık durumundan yararlanmaya çalışan Rusya, iç durumunu istikrara kavuşturduktan sonra Avrupa'da Osmanlı yönetiminin tamamen kaldırılması ve "Osmanlı mirasının" paylaşılması meselesini gündeme getirmişti. Ancak İngiltere, Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkeleri bu teklife karşı çıkmışlardı (Mustafazade, 2002: 76).

Şunu da belirtmek gerekir ki Kırım Hanlığı'nı kaybeden Osmanlı Devleti, Kafkasya'nın tamamını etkileme fırsatını kaybettiğinden Güney Kafkasya'nın Osmanlı Devleti için önemi artmıştı. Güney Kafkasya'ya, öncelikle Azerbaycan'a daha çok odaklanan Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda Rusya'nın artan tehditleri karşısında birçok Azerbaycan Hanlığı'nın yardım beklediği devlet konumundaydı. 1768-1774 savaşından sonra Azerbaycan Hanlıkları'na dikkatini artıran Osmanlı Hükümeti, Rusya ile ilişkilerin yeniden bozulacağı takdirde onları kullanmak niyetindeydi (Mustafazade, 2002: 76).

Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan memnun kalmayan II. Katerina "Yunan Projesi" adlı bir proje önermişti. Projeye göre, Türkler Avrupa'dan kovulacak ve "Yunan

İmparatorluğu” yeniden kurulacaktı. Osmanlı’nın eski gücünün sarsıldığını bilen II. Katerina projeden Osmanlı Devleti’ni yıkmak için kullanmaya karar verdi. Bunun için Karadeniz’e çıkarak Kırım’ı Rusya’ya ilhak etmeyi, ardından ise İstanbul ve Ege Denizi’ndeki adaları himaye ederek “Yunan Devleti” kurmayı planlamıştı. Rusya Devleti’nin yanı sıra bir dizi Batı Avrupa ülkelerinin Türkiye’ye karşı savaşmak girişimleri “Şark meselesi” sorununu ortaya çıkarmıştı. Birçok yeni savaşlara ve diplomatik çatışmalara neden olan bu meselede büyük yer alan Rusya, 1783’te Kırım’ı ilhak etmesiyle beraber aynı yılda Georgievsk Antlaşması’nı imzalayarak Kartli-Kakheti Krallığı’nı da himayesine almış ve “Şark meselesi”nin çözümünde başarılı adımı atmıştı (Nəcəfli, 2002: 17).

1787-1791 Rus-Osmanlı Savaşı’nda önemli faktörlerden biri ise Osmanlı’nın Rusya’nın Güney Kafkasya’da özellikle Azerbaycan’da işgalci politikasının genişlenmesini engellemesiydi. Osmanlı Devleti’nin yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş 29 Aralık 1791’de taraflar arasında Yaş Antlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, Küçük Kaynarca Antlaşması’nın şartlarını yeniden teyit etti ve ayrıca Kırım Hanlığı ile Taman Yarımadası’nın Rusya’ya ilhakı Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Bunlara ek olarak Ochakov Kalesi ve Buğ Nehri’nin ağzından Dinyestr Nehri ağzına kadar olan topraklar da Rusya’ya verildi (Kurat, 1990: 37; Nəcəfli, 2002: 18). Yaş Antlaşması’yla Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler daha da bozuldu.

II. Katerina kendisinden önceki Rus İmparatorları arasında Osmanlı İmparatorluğu’na karşı çok sert ve acımasız davranan bir hükümdar idi. Akdes Nimet Kurat’ın (1990: 38) tabirine göre: “*otuz üç yıldır Rus tahtında bulunan, hem siyasi hem cinsel hem de ahlaki açıdan “çok azgın” olan Alman asıllı bu Rus İmparatoriçesi’nin 17 Kasım 1796’da ölümü Türkiye’ye karşı yeni bir Rus saldırısını engelledi*”.

II. Katerina’nın 1796’da ölümünden sonra tahta çıkan I. Pavel (1796-1801), Fransa’ya karşı Osmanlı ve İngiliz Devletleri’ne yaklaştı. Fakat Çar I. Pavel’in Mart 1801’de öldürülmesinden sonra I. Aleksandr (1801-1825) Rusya’da tahta çıktı ki Rus Hükümeti, bir kez daha II. Katerina tarafından belirlenen ilkelerle yönetilmeye ve aynı dış politikayı sürdürmeye başladı (Kurat, 1990: 41).

1806-1812 yıllarını kapsayan Rus-Osmanlı Savaşı, 16 Mayıs 1812'de Bükreş'te Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Bükreş Antlaşması, 16 açık ve 2 gizli maddeden oluşuyordu. Antlaşmaya göre, Prut Nehri'nin sol yakasındaki topraklar Rusya'ya geçti ve Prut'un ortası iki devlet arasındaki sınır olarak belirlendi. Prut Nehri'nin ağzından Karadeniz'e kadar Tuna Nehri iki ülkeyi sınırladı ve Besarabya Rusya'ya verildi. Rusya, Prut Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Boğdan ve Eflak'ı Tuna Nehri adalarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na iade etti. Boğdan ve Eflak'ın savaş öncesi imtiyazları korundu ve onlara bir dizi ek ayrıcalıklar verildi. Prut Nehri'nin sınırlarına ilave olarak, Asya ve diğer yerlerin de sınırları savaş öncesi vaziyete dönüştürüldü ve işgal edilen topraklar Rusya tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na iade edildi. Aslında bu anlaşmayla Rusya, Besarabya hariç son savaş sırasında işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarını, Karadeniz kıyısı-Faş, Kemhal, Ankara, Anapa, Sohum, Ahılkelek ve diğerleri dahil olmak üzere geri vermek zorunda kalmıştı (Фадеев, 1952: 79-86; Kurat, 1990: 50-51). Şunu da belirtmek gerekir ki Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rusya'ya yönelik en büyük tehdit zamanı, yani Napolyon'un Rusya'yı işgali arefesinde Osmanlı Devleti seyirci bir pozisyon almış ve Rusya'nın zor durumundan yararlanmamıştı (Kurat, 1990: 52).

1828-1829 yıllarında Navarin'de Türk ve Mısır donanmasına ateş açılmasıyla başlanan Rus-Osmanlı Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlandı. 22 Ağustos 1829'da Edirne'ye Rus birliklerinin dahil olması Osmanlı Hükümeti'ni barış yapmaya zorladı. 14 Eylül 1829'da Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Rusya tarafından dikte edilen şartlar esasında Edirne Antlaşması imzalandı (Kurat, 1987: 324-325). Edirne Antlaşması'nın dördüncü maddesi bir bütün olarak Azerbaycan ve Güney Kafkasya ile ilgiliydi. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın Rusya'ya verilmesini ve Güney ve Kuzey Kafkasya'nın Rusya tarafından işgalini kabul etmek zorunda kaldı ve bu topraklara yönelik iddialarından vazgeçti (Последняя Война с Турцией, 1850: 155-156; Шерemet, 1975: 150; Юзефович, 1869: 78-79). Böylece Rusya, Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'da menfaati ve çıkarları olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bu topraklarda hükümranlık etmek hakkından mahrum etti. Aynı zamanda Kuban'dan başlayarak St. Nicolas limanına kadar Karadeniz'in doğu sahilleri

de dahil olmak üzere Poti, Anapa, Ahalsikhe ve Ahılkelek toprakları Rusya'ya terkediliyordu (Kurat, 1987: 325; Киняпина, 1963: 148-149; Şahin, 2002: 8).

Aslında Edirne Antlaşması, barış görüşmelerinin sonunda yapılan müzakerelerin sonucu olarak anlaşılabilir varılan bir antlaşma değildi. Bu antlaşma, galibin mağlup tarafa karşı şartlarını dikte etmesi ve hiçbir taviz vermemesi sonucu imzalanmış ve 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun imzalamak zorunda kaldığı en zor antlaşma olmuştu (Turan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/edirne-antlasmasi>, 1994)

1853-1856'da Rusiya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında başlanan Kırım Savaşı Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlansa da Osmanlı Devleti, Kafkasya'da kaybettiği yerleri geri kazanamamıştı. 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı da Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanmıştı. 1878'de imzalanan Ayastefanos Muahedesi'ne göre Rusya savaşta mağlup olan Osmanlı Devleti'ne 1 milyar 410 milyon ruble tazminat ödemeyi kabul ettirdi. Bu tazminatı ödeyemeyen Osmanlı Devleti Dobrice dahil Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini Rusya'ya devretmek zorunda kalmış ve bunun karşılığında tazminatın miktarı 400 milyon ruble indirilmişti (Qafarov, 2020: 97-98). Fakat bu antlaşmayla Kafkasya'yı ele geçiren Rusya'nın topraklarını genişleme politikası büyük devletlerin tepkisine neden oldu. 30 Mayıs 1878'de Rusya ve İngiltere arasında imzalanan Londra gizli antlaşmasına göre, İngiltere Rusya'nın ele geçirdiği toprakları onaylayacak, karşılığında ise Rusya Bayezid'i Türklere devredecekti (Şahin, 2002: 9). Bu gelişmelerden sonra 13 Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nin kararlarına göre Bayezid Şehri ve Eleşkirt Ovası Osmanlı İmparatorluğu'na iade edildi, ancak Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri Rusya'da kaldı (Qafarov, 2020: 98). Osmanlı İmparatorluğu için kötü bir durum, Elviye-i Selase topraklarının kaybedilmesi idi (Şahin, 2002: 10). Sonuç olarak Berlin Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'daki Türk-Rus sınırında büyük değişiklikler olmuş, Rusya Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği Türk bölgelerine müdahale etme fırsatı bularak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine düzenli olarak karışmaya başlamış ve Ermenileri silahlandırarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya itmişti (Şahin, 2002: 10-11). Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nin bu durumu, Kafkasya ve Karadeniz kıyılarında ciddi toprak kayıplarıyla birlikte, İstanbul Hükümeti'nin bölgedeki konumunu da etkilemişti.

4. Birinci Dünya Savaşı'nı İzleyen Süreçte Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya'yla İlgili Planlarında Azerbaycan

4.1. Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda büyük güçlerin karşısında yalnız kalmamak için 2 Ağustos 1914'te Almanya ile askeri ittifak anlaşması imzaladı ve kısa bir süre sonra dünya savaşına girdi. Almanların Alman-Osmanlı ittifakından beklentileri Osmanlı Devleti'ni savaşa çekerek Kafkasya'da, Balkanlar'da, Karadeniz'de Rusya'ya, Akdeniz Havzası, Süveyş Kanalı, Irak, Filistin'de ise İngiltere'ye karşı cepheler açmaktı. Sonuç olarak Almanya üzerine düşen düşman ordularının bir kısmı Osmanlı Devleti'ne karşı yönelecek ve İslam Halifesi olan Osmanlı sultanının aracılığıyla cihad ilan etmekle birlikte İtilaf Devletleri'nin sömürgesi altındaki Müslümanları kendilerine karşı çevirmek mümkün olacaktı. Tüm bunlar Almanya için zaferin güvence altına alınmasında büyük rol oynayacaktı (Çolak, 2006: 50-57).

Osmanlı Devleti de Almanya'yla ittifak kurmakla Osmanlı Devleti'ne yönelik tehditlerin özellikle Rus tehdidinin yoğunlaştığı bir dönemde yalnız kalmaktan kurtulmak, varlığını sürdürmek, toprak bütünlüğünü, egemenliğini, boğazlarını ve Doğu Anadolu'yu kaybetmemek, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalı bölgesinde konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. Aynı zamanda İslam Dünyası'nda liderliği korumak ve devlet tarafından kaybedilen güveni yeniden kazanmak için İran, Kafkasya ve Türkistan'daki Türk-Müslümanları kendi bayrağı altında birleştirmeyi düşünüyordu (Qafarov, 2017b: 182).

2 Ağustos 1914 tarihli Alman-Osmanlı Sözleşmesi'nde girilecek savaşın muzaffer bir şekilde sona ermesi durumunda Osmanlı Devleti'nin kazanımları hakkında herhangi bir maddenin bulunmaması, özellikle de sözleşmenin imzalanmasından sonraki günlerde hem İstanbul hem de Berlin'de Osmanlı-Alman görüşmelerinin başlıca müzakere konularından biriydi. Berlin'deki Osmanlı Askeri Ateşesi Cemil Bey, 3 Ağustos'ta İstanbul'a gönderdiği bir raporda, Alman Bahriye Nazırı Vekili ile görüştüğünü ve Almanya'nın savaşı kazanırsa Kafkasya ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne bırakılacağını bildirdi (Qafarov, 2017b: 183).

Aynı zamanda Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim 6 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu Başbakanı Sait Halim Paşa'ya yazdığı mektupta, Almanya'nın savaşı zaferle bitireceği, düşmanlarına barış antlaşmalarını dikte ettireceği durumunda Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla temas kurması için Doğu sınırlarının yeniden tanımlanmasına ve kapitülasyonların kaldırılmasına yardımcı olacağını belirtmişti (Çolak, 2006: 51-52; Готлиб, 1960: 51; Sabis, 1990: 108-109). Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın zaferle sonuçlanması takdirinde Almanların Osmanlı'ya verdiği bu taahhütler, İstanbul Hükümeti'nin askeri hedeflerinin ve dış politikasının Turancılık esaslarına göre belirlenmesinde büyük rol oynamıştı.

Şüphesiz ki Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı Rusya'ydı. Zira İtilaf Devletleri'nden farklı olarak, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik planlar daha yırtıcıydı. Rusya'nın planları, İstanbul şehrini ve Boğazları ele geçirmeye ve Türkiye'nin parçalanmasına yönelmişti (Kurat, 1990: 189-190).

29 Ekim 1914'te Rusya'nın Odessa ve Sivastopol Limanlarına ateş açmasıyla Osmanlı Devleti 2 Kasım'da savaşa girmiş oldu. Böylece 14 Kasım 1914'te Cuma günü Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat tarafından "cihat" ilan edildi. "Cihat-ı Mukaddes Beyannamesi"nin Müslümanlara ilan edilmesi için bütün bölgelere gönderilmesi kararlaştırıldı (Çolak, 2006: 36-38). Yönetimdeki "İttihat ve Terakki" liderlerinin Kafkasya'da, Orta Asya'da ve Rusya'da yaşayan Türk-Müslümanlara yönelik tutumu onları Çarizmin sömürgesinden kurtarıp bağımsızlıklarına kavuşturmak ve yeni yaratılacak Büyük Turan Devleti'ne birleştirmek idi. Karabekir Paşa'nın yazdığına göre, Enver Paşa'nın fikrinde ilk iş Turan Devleti'ni kurmaktı (Qasimov, 2000: 75). Şöyle ki Kafkasya'da "Türkçülük" ve "Turancılık" politikası uygulanmaya başlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin savaş hedeflerinin Doğu'ya, özellikle Kafkasya'ya yönelmesinin sonucu olarak İstanbul Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'ne savaş ilan ettiği gün 11 Kasım 1914'te "İttihat ve Terakki" Cemiyeti tarafından toplumun tüm kesimlerine gönderdiği beyannamede cihat fetvasından farklı olarak, belirli hedefler gösterilmişti. Beyannamede şu ifadeler yer verilmişti: "*Anavatanımızın ve milletimizin ulusal idealleri bizi Moskova düşmanını yok etmeye yönelmektedir. Böylece Rusya'daki tüm ırkdaşlarımızla birleşmemizi sağlayacak doğal sınırlarımıza ulaşılmış olacaktır*" (Kurat, 1990: 498).

1916-1917 yıllarında İngiltere’de Başbakan olarak görev yapmış David Llyod George (1935: 66-67) Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’ya yönelik planlarının temelinde, tüm Türk halklarını Türkiye’nin hakimiyeti altında birleştirmek ve İran üzerinde Osmanlı’nın egemenliğini kurmak ve güçlendirmek olduğunu yazmıştı.

Osmanlı yetkilileri, Kafkasya Müslümanlarına giden yolu açmak için bu yolda başlıca engel olan Ermeni ve Gürcülerden yararlanmak kararına gelerek her iki ulusun önde gelen temsilcileriyle müzakerelere başladılar. “İttihat ve Terakki” Partisi temsilcileri, 2-4 Ağustos 1914 tarihinde Erzurum’da Taşnaksütyun Partisi’nin 8. Kongresi’ne gelerek Taşnak liderleriyle görüştüler. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayacak savaşta Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne yardım etmeleri ve Rusya’ya karşı isyan etmeleri Taşnak liderlerine teklif edildi. Bunun karşılığında ise Osmanlı Devleti’nin, Güney Kafkasya’nın bazı bölgelerini birleştirecek özerk bir Ermeni Devleti kurulmasına izin vereceği bildirildi. Ancak Taşnaksütyun Partisi bu teklifi kabul etmedi ve başlanacak savaşta Osmanlı Devleti’ne karşı Rusya’nın yanında yer almaya karar verdi (Борян, 1928: 359; Kazımcı, 2016: 45; Swietochowski, 1988: 111).

Savaşın başlangıcında Osmanlı Hükümeti ile Gürcü muhacirleri arasında da Kafkasya’nın gelecekteki statüsüne ilişkin görüşmeler yapıldı. İlk görüşmelerde Osmanlı Devleti, Gürcülere muhtariyet sözü verirken Gürcüler buna karşı çıktılar ve tam bağımsızlık istediklerini belirttiler. 14 Eylül 1914’te Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim, Gürcü muhaciri Leo Keresslidze’ye savaşın zaferle sona ereceği ve düşmanın barış masasına oturulacağı takdirde Gürcistan’ın bağımsız bir devlet olacağına garanti verdi. Bunun karşılığında Gürcüler savaşta Almanya’yı desteklemeli ve Rusya’ya karşı isyan etmeliydi (Çolak, 2006: 91-92).

Wangenheim, Gürcülere bağımsızlık garanti vermesinden sonra aynı gün Gürcistan’ın geleceğini müzakere etmek için Kresslidze, Talat Paşa ve Enver Paşa ile bir araya geldi. Osmanlı-Gürcü müzakerelerinde Batum ve “Müslüman Gürcüler” konusunda ciddi anlaşmazlıklar olmasına rağmen, Gürcülerin esas endişesi Kafkasya’yı işgal edecek olan Osmanlı Devleti’nin bu bölgeyi tamamen kontrol altına alacağı ve Gürcü Devleti’nin kurulması ile ilgili yükümlülüklerini yerine getiremeyeceği ile bağlıydı. Bu nedenle Gürcü muhacirleri Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’dan tamamen

vazgeçmesine ve Kafkasya'nın Almanya'nın etki alanına dahil edilmesine çalışıyorlardı (Qafarov, 2018a: 42).

Nihayet uzun süren Osmanlı-Gürcü müzakereleri, Aralık 1914'te taraflar arasında altı maddelik geçici bir antlaşmanın imzalanmasıyla sona erdi. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın bağımsızlığını ve Osmanlı topraklarında bir Gürcü ordusunun örgütlenmesini kabul etti. Fakat bu bağımsızlık, Gürcistan'ın dış politikasına bazı kısıtlamalar getirdi. Gürcistan Devleti, örneğin kanun kabul etme, yönetim gibi işlerde tamamen bağımsız olmalı, ancak dış politikada Osmanlı Devleti ile birlikte hareket edecekti. Bunun karşılığında ise Rusya'ya karşı savaşmak için Osmanlı topraklarında bir Gürcü lejyonu kurulacak ve Gürcistan'daki Gürcüler de Rusya'ya isyan edeceklerdi (Qafarov, 2018a: 43-45).

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Rus zulmünden kaçan Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağaoğlu ve diğer Azerbaycanlı aydınlar Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve orada muhacir olarak yaşamaktaydılar. Bu muhacirler, Kafkasya'da yaşayan Türk-Müslümanlar hakkında bilgi edinmede, onların kaderleri hakkında kararların alınmasında ve ilişkilerin kurulması gibi konularda Osmanlı Hükümeti'nin esas referans noktalarıydı (Kurat, 1990: 499). Savaşın başlangıcında Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığına dair hiçbir söz vermemesi ve bu konuda herhangi bir müzakere yapmaması, onun gelecekte oluşturulacak Turan İmparatorluğu'na katılımı planıyla ilişkiliydi. Şu hususu da belirtelim ki İstanbul'daki söz konusu Azerbaycanlı muhacirlerin, "İttihat ve Terakki" Partisi üyeleri olmasının yanı sıra Turan fikrinin idelolojileri ve propagandacıları idi. Fakat bu düşüncede Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla ilişkili herhangi bir fikir yer almamıştı (Qafarov, 2017b: 190-191). Dönemin arşiv belgelerinin incelenmesi, Azerbaycanlı muhacirlerle İstanbul Hükümeti arasında Azerbaycan'ın gelecekteki statüsüne ilişkin herhangi bir müzakere ve anlaşmanın yapılmadığını göstermektedir.

Genel olarak Kafkas Cephesi'nde Rusya'ya yönelik Osmanlı Devleti'nin askeri operasyonlarının amacı üç aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşamada, Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 yıllardaki Rus-Osmanlı Savaşı'nın bir sonucu olarak Ruslara devretmek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum illeri iade edilecekti. İkinci aşamada, Kafkasya işgal edilecek ve burada yaşayan Türk-Müslümanlar Rusya'nın esaretinden kurtarılarak

Osmanlı Devleti ile birleştirilecekti. Üçüncü aşamada ise Orta Asya'da yaşayan Türklerle Hazar Denizi üzerinden temaslar kurulacak ve böylece "Turan" planı uygulanacaktı (Qafarov, 2017b: 191).

Osmanlı Ordusu'nun 22 Aralık 1914'ten 19 Ocak 1915'e kadar süren Sarıkamış Harekatı'nda yaptığı tüm fedakarlıklara rağmen Doğu Cephesi'nde felaketle karşı karşıya kalmıştı. Kafkas Cephesi'nde Turan idealine ulaşmaya yönelik ilk büyük askeri operasyon olan Sarıkamış Harekatı, Osmanlı Ordusu için ağır yenilgi ve felaketle sonuçlansa da ne Enver Paşa ne de "İttihat ve Terakki"nin diğer liderleri Turancılık fikrinden vazgeçemediler, aksine ancak bu planın gerçekleşmesi için elverişli koşulların yaratılacağını umut ettiler (Kurat, 1990: 279-281). Bunun yanı sıra Osmanlı Hükümeti, Enver Paşa da dahil olmak üzere Kafkasya'yı sadece kendi güçleriyle işgal edemeyeceğini fark ederek, Rusya'ya karşı savaşta Kafkasya'da yaşayan Türk-Müslümanlardan ilave Gürcülerin de yardımından yararlanabilmek için bölgeye yönelik planlarında önemli düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştı.

Gence'de faaliyet gösteren "Difai" örgütünün temsilcisi Emirassan Han Hoyski Şubat 1915'te gizlice cepheyi geçerek Erzurum'a gelmişti. Buradaki Alman Konsolosu ve Osmanlı yetkilileriyle yaptığı görüşmede Kafkasya'da bağımsız bir Müslüman devleti kurma fikrini dile getirmişti. Alman Konsolosu ile görüşmesinde Emirassan Han, ziyaretinin asıl amacının Kafkasya'da Osmanlı Devleti ve Rusya'dan bağımsız, ancak Almanya ve Osmanlı Devleti ile askeri birlik anlaşmaları olan ve bir çok ulusun da dahil olduğu İsviçre tipli bağımsız devlet yaratma konusunda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin rızasını ve yardımını almak istediğini belirtmişti. Bu devlet Bakü, Yelizavetpol ve Erivan vilayetleri ile Terek ve Dağıstan'ı kapsayacaktı. Almanya ve Osmanlı Devleti, Kafkasya'da bağımsız bir İsviçre tipi Müslüman devleti kurmayı kabul ederdise karşılığında Kafkasya Müslümanları Rusya'ya karşı isyan edecekti (Çolak, 2006: 75; Qafarov, 2017c: 58; Kurat, 1990: 500).

Emirassan Han'ın Erzurum'da Enver Paşa'ya sunduğu projede aynı zamanda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne katılması veya himayesi değil, burada bağımsız bir devlet kurulması söz konusuydu. Bunun karşılığında Emirassan Han, Kafkasya'da yüz binlerce Müslümanın Rusya'ya karşı savaşmaya hazır olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'nin Güney Azerbaycan'ı desteklemesi halinde Dağıstan ve Güney Kafkasya'daki

Müslümanları, Rusya'ya karşı ayaklandıracağına vaat vermişti (Swietochowski, 1988: 115). Böylece Kafkasya'da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tampon bölge olarak bir Müslüman Devleti'nin kurulması düşüncesi Enver Paşa da dahil olmak üzere Osmanlı Devleti tarafından da onaylanmıştı (Kurat, 1990: 500).

Almanya'nın Erzurum'daki Konsoloslugu'nda Emiraslan Han ile yapılan görüşmeler sonucunda böyle bir anlaşmaya varıldı: "Difai"nin Rusya'ya karşı ayaklanması Dağıstan, Gence, Erivan, Bakü ve Vladikafkas gibi Gürcülerin yaşamadığı Müslüman bölgelerde gerçekleşecek ve bu ayaklanmalar başarılı bir şekilde tamamlanırsa her bir bölgenin veya vilayetin yönetimi kendi Bey'lerine teslim edilecekti. Bununla birlikte Bey'lerin yönettiği bölgelerden ibaret Kafkas Federasyonu kurulacaktı (Çolak, 2006: 76).

Erzurum'da Alman ve Osmanlı siyasi ve askeri çevreleri arasında varılan bu anlaşmalardan kısa bir süre sonra Emiraslan Han, Eylül 1915'te İstanbul'a geldi. Emiraslan Han'ın İstanbul ziyaretinin temel amacı, Erzurum'da varılan anlaşmaları daha üst düzeyde onaylamaktı. Görüşmelerin ardından Emiraslan Han, Wangenheim'den Kafkasya'nın bağımsız olacağına dair yazılı bir garanti belgesi almıştı. Sonuç olarak "Difai" örgütünün aracılığıyla merkezi Azerbaycan olan, Dağıstan da dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'dan bağımsız mustakil Kafkas Müslüman Devleti'nin kurulması Almanya tarafından onaylanarak kabul edilmişti (Çolak, 2006: 77; Qafarov, 2017c: 61).

Bu dönemde Kafkasya'nın gelecekteki statüsüne ilişkin Osmanlı-Gürcü görüşmelerinde de bir hareketlilik yaşanmıştı. Tabii bu hareketlilik Sarıkamış Harekatı'nın başarısızlığından sonra artık Kafkasya'yı kendi gücüyle ele geçiremeyeceğini anlayan Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşta yerel halktan en iyi şekilde yararlanma niyetinden ve İstanbul Hükümeti'nin Kafkasya'ya karşı pozisyonunun yumşamasından kaynaklanmıştı. Bu konuyla ilgili Almanlar da, özellikle Büyükelçi von Wangenheim İstanbul Hükümeti'ni etkilemişti. Sonuç olarak 16 Eylül 1915'te Osmanlı Hükümeti, Milli Gürcistan Komitesi'nin liderlerinden George Magabeli ile bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, tarihi sınırları içinde bağımsız bir Gürcü Devleti'nin kurulmasını koşulsuz kabul etmişti (Çolak, 2006: 157-158).

Kafkasya`da bağımsız Gürcü ve Azerbaycan Devletlerinin kurulmasıyla bağlantılı olarak Almanya ve Osmanlı`dan resmi garantiler alan Gürcü ve Azeri temsilciler, bu garantiler karşılığında halklarını Rusya`ya karşı yükseltmeli ve elbette ki Rusya`nın savaşta yenilmesine çalışmalıydılar. Fakat Türk birlikleri, savaşın ilk aşamasında Gürcü topraklarına girdiğinde Rusya`ya karşı herhangi bir ayaklanmaya rast gelinmemişti. Sadece Acarlar Ruslara karşı çıkmış, lakin Türk Orduları geri çekildiğinde Rusların intikamından kurtulmak için 60 bin Acar Türkiye`ye sığınmalı olmuştı (Kurat, 1990: 500). Anlaşılan şu ki Kafkasya Müslümanları, Rusya`ya karşı isyan için ne örgütsel ne ahlaki ne de psikolojik olarak hazır değildi. Bu nedenle Kafkasya Müslümanlarının planlanan ayaklanmaları gerçekleşmemişti.

Sonuç olarak Sarıkamış Harekatı`nın başarısızlığı ve ardından 1915-1916 Rus askeri operasyonları sırasında Doğu Anadolu`nun büyük bir kısmının Rus birlikleri tarafından işgal edilmesi, Osmanlı Devleti`nin Kafkasya`ya yönelik planlarının uygulanmasına engel olmuştur. Aslında 1917`nin sonuna kadar Kafkas Cephesi`nde hakimiyet, Rusya tarafında kalmıştı. Rusya`daki Bolşevik İhtilali`nden kısa bir süre sonra Kafkas Cephesi`nin çöküşü ve Rusya`daki anarşinin hakim olması, Osmanlı Devleti`nin Doğu Anadolu`nun işgal altındaki topraklarını kurtarmak ve Kafkasya`ya yönelik planlarını uygulamak için yeni umutlar doğurmuştu (Qafarov, 2018a: 63-65). Bu dönemden itibaren İstanbul Hükümeti, Kafkasya için aktif askeri-politik ve diplomatik mücadeleye yeniden başlamış oldu.

4.2. Rusya`nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü

XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Kafkasya`nın Rusya tarafından başlanan işgal süresi, XIX. yüzyılın ilk otuz yılında tamamlanmıştı. Rusya ile İran arasında 1813`te Gülistan, 1828`de Türkmençay, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1812`de Bükreş ve 1829`da ise Edirne Barış Antlaşması ile Kafkasya`nın Rusya tarafından ilhakı İran ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından da tanınmıştı.

Yüz yıldan uzun bir süreçte Kafkasya Rusya`nın esareti altında idi. Dünya Savaşı`nın başlanması ve Osmanlı Devleti`nin savaşa girmesi, Kafkaslar da dahil olmak üzere Rus İmparatorluğu`nun Türk-Müslüman bölgelerinde ulusal harekate ivme

kazandırdı. Bu nedenle savaş başlar başlamaz Rus yetkililer, Güney Kafkasya'daki Müslümanlar üzerindeki kontrolü sıkılaştırdı ve bazı şehirlerde olağanüstü hal ilan etti.

Kafkasya'nın çekirdeğini oluşturan Azerbaycan, her şeyden önce Rusya'nın temel enerji üssüydü. Söz konusu dönemde Rusya'da üretilen petrolün % 83'ünü veren Bakü, Rus ekonomisinin esas yaşam kaynağıydı. Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletlerin esas amacı Bakü petrolüne el koymaktı. Azerbaycan Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte diğer güçlü devletler için askeri ve siyasi öneme sahip bir bölgeydi. Bu nedenle Alman-Osmanlı Bloğu'nun Bakü petrolüne yönelik çıkarlarını ve planlarını dikkate alan Rus Hükümeti, Bakü petrol sahalarını sıkı bir şekilde koruyordu (Həsənov, 1993: 27).

Savaş sırasında Rus askeri komutanlığının Kafkas Cephesi'yle ilgili planına göre Sarıkamış-Kars-Tiflis demiryolu hattı korunmalı, Türklerin Kafkasya'ya girmesi engellenmeli, Bakü petrol sahaları olası yıkıcı saldırılardan korunmalı idi. Aynı zamanda planda en kritik durumda Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun Bakü'nün sol kanadına, merkezde ise Güney Kafkasya'yla Rusya'nın merkezini birbirine bağlayan Gürcistan demiryoluna kadar çekilmesi fikri de yer almıştı (Qasımov, 2000: 94; Вержховский ve Ляхов, 1964: 32-33).

Azerbaycan, Avrupa ile Doğu ülkeleri arasında bir köprü görevi gören dünya ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktadır. Azerbaycan elverişli coğrafi konumu, zengin doğal kaynakları ve önemli siyasi ve stratejik konumu ile öne çıkan ülkedir. Doğu'da Hazar Denizi, Batı'da Karadeniz ile çevrili sınırlanan Güney Kafkasya, uluslararası lojistik taşımacılığı için Batum, Sohum, Poti ve Bakü gibi elverişli limanlara sahiptir. Bakü-Novorossiysk, Bakü-Batum ticaret yolları da uluslararası ekonomik ilişkilerin temelini oluşturuyordu. Aynı zamanda, Azerbaycan toprakları Orta Doğu ve Orta Asya'ya ulaşmak için elverişli coğrafi fırsatlara sahipti. Aslında Batum ile Bakü arasındaki bölgenin kontrolü tüm Ortadoğu, Karadeniz ve Hazar Denizi'ni kontrol etmek için yeterliydi. Bu nedenle Rusya, bu bölgeyi elinde tutmak için elindeki tüm imkanlarla mücadele ediyordu (Qasımov, 2000: 96; Həsənov, 1993: 27).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya, tüm bu siyasi-stratejik, askeri ve ekonomik avantajlara sahip olan Azerbaycan'a hammadde kaynağı, ekonomik üs ve

Türkiye'ye saldırmak için askeri-startejik nokta olarak görüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda savaşı diğer devletler gibi Rusya'nın da topraklarını korumak ve dünyanın siyasi haritasını kendi lehine değiştirmek için planları vardı. Rusya'nın savaş hedefleri çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmişti. Buna müteakiben Rus İmparatorluğu sınırlarını Doğu Anadolu'yu da içine alacak şekilde genişletmek, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek ve İstanbul'un kontrolünü ele geçirmek istiyordu. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı talepleri, müttefikleri İngiltere ve Fransa tarafından kabul edildi. Rusya da karşılığında İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'nin Asya kısmı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacak Arap toprakları üzerindeki etkisini kabul ediyordu (Qasimov, 2000: 96-97; Qafarov, 2018a: 67; Həsənov, 1993: 27-28).

1916'da Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile imzaladığı gizli anlaşma kapsamında Erzurum, Trabzon, Van ve Urmiya Gölü çevresindeki bölgeler Rusya'ya birleştirilecekti. Aynı yılda İngiltere ve Fransa arasında gizli bir Sykes-Picot Antlaşması uyarınca Müttefikler Trabzon, Van, Bitlis ve Erzurum'u Rusya'ya devretmeyi kabul ettiler (Kazımzade, 2016: 50). Ancak 1917 Ekim Darbesi Rusya'nın tüm bu planlarını suya düşürdü. Kafkasya için İtilaf Devletleri ve Alman-Osmanlı Bloğu'nun aktif mücadelesi başladı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son yüz yılda olduğu gibi Dünya Savaşı'nda Rus İmparatorluğu, Ermenilerden Osmanlı Devleti'ne karşı sinsi planlarını yürütmek için bir araç olarak kullanmıştı. Savaşın ilk günlerinde Ermeni Catholicosu V. Kevork, Kafkas Valisi Vorontsov Daşkov'a mektup yazarak Ermeni meselesini unutmamasını ve uygun zamanda bu meselenin çözülmesini hatırlatmıştı. Kafkas Valisi Vorontsov Daşkov ise cevabında, Ermenileri rahatsız eden bu meselenin çözümünde uygun bir zamanı beklemelerini, aynı zamanda onların dikkatli olmalarını ve valinin gösterişlerini yerine getirmelerini eklemişti (Kazımzade, 2016: 43-44). Vorontsov Daşkov, bu aralarda Ermenilerin Türkiye'de ayaklanmalarını da uyarıyordu. Ermeni Catholicosu V. Gevork, valinin ardından II. Nikolay'a mektup yazarak Ermenilerin Rusya'nın himayesine büyük umut beslediğini belirtmişti. Çar ise cevabında; "*Aziz Peter, cemaatinize Ermenileri çok parlak bir geleceğin beklediğini söyleyiniz*" diyerek Ermenilerin Küçük Asya'da yeniden Türk esaretine girmelerine izin vermeyeceğini, onlar için ottonim rejim kuracağını da

söylemişti. Fakat, II. Nikolay`ın ölümü ile Ermenilere vadettiği muhtariyeti görmesi nasip olmadı (Həsənov, 1993: 29; Kazımsade, 2016: 44).

Şunu da belirtmek gerekir ki Ruslar tarih boyunca her zaman Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, Ermeniler ise bu “iyilikleri” canı gönülden kabullenip, Türklere karşı saldırılarda bulunarak hayal ettikleri lakin bir türlü hayata geçiremedikleri “Büyük Ermenistan” hülyalarını gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Böylece Rusya`nın galip İtilaf`ın yenilen bir üyesi olarak Birinci Dünya Savaşı`ndan çekilmesi Osmanlı İmparatorluğu`na karşı tüm planlarını gerçekleştirmesine izin vermemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİNDEN SONRA AZERBAYCAN İSTİKLALİNE GİDEN SÜREÇTE KAFKASYA'DA OLUŞAN SİYASİ GELİŞMELER

1. 1917 Şubat Devrimi'nden Sonraki Dönemde Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler

1917 Şubat Devrimi'yle 300 yıldan fazla süren ve Rusya'yı “Halklar Hapishanesi” haline getiren Romanov Hanedan'ı devrilmişti. Çar II. Nikolay'ın tahttan indirilmesi ile Çarizmin esareti altında olan Azerbaycan halkı da dahil olmak üzere diğer halkların da kendi kaderlerini tayin etme fırsatı ortaya çıkmıştı. Bu nedenle Azerbaycan'ın önde gelen demokratik aydınları Şubat Devrimi'ni sevinçle karşıladılar. Mehemed Emin Resulzade'nin (1990: 26) ifadelerine göre “*Şubat 1917 Devrimi mahkum sınıflara hürriyyet, mahkum milletlere de muhtariyet verecekti*”.

Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da Prens Lvov'un önderliğinde Geçici Hükümet kuruldu. Kendini Rus Monarşisi'nin yasal varisi ilan eden Geçici Hükümet, milli ve dini kısıtlamaların kaldırıldığını duyurarak Kadet Partisi'nin programını ileri sürdü. Rusya'nın bölünmezlik ilkesini savunan bu parti “kendi kaderini tayin özgürlüğü” formülünü benimsedi. Bu parti yalnızca Polonya ve Finlandiya özyönetimlerinin geniş haklarını tanıdı (Nəsibli, 2011: 32-33).

Diğer Umum Rusya partisi olan Eserler “*halkların etnografik yerleşimi çerçevesinde bölgesel-ulusal özerkliğe sahip Federatif Demokratik Cumhuriyet*” formülünü kabul etti. Menşevik Partisi de Kadet ve Eserler gibi milli meselenin çözümünü, Kurucu Meclis'e havale ederek ulusal-kültürel özerklik ilkesini savunacaklarını belirttiler. Burada dikkati çeken bir mesele Bolşeviklerle ilgiliydi. Onlar insanlara en cazip gelen barış ve dünya gibi sloganlarla “*birleşik ve bölünmez Rusya*” pozisyonunun Umum Rusya Sağcı partilerinin aksine, yalnızca Sol partiler ezilen uluslara bazı sınırlı haklar tanımayı amaçladılar, ancak bunu Kurucu Meclis toplanıncaya kadar ertelemişlerdi (Nəsibli, 2011: 33).

Devrimin ilk günlerinde Geçici Hükümet, Güney Kafkasya'dan olan Devlet Duması Milletvekillerinin teşebbüsüyle, 9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı yönetmek

üzere Devlet Duması'nın yerel üyelerinden oluşan bir Özel Güney Kafkasya Komitesi kurdu. Kısaca "OZAKOM" olarak tanınan bu komite, Rusça "Osoby Zakavkazskii Komitet" in kısaltılmış haliydi. Bu komite, karakterce tamamen karşıdevrimciydi ve kitleleri sakinleştirmek için hükümet Menşevik Çhenkeli'yi ve Kadet Partisi'nden olan V. A. Harlamov'u bu komiteye katmak zorunda kalmıştı. Hiçbir yasama hakkı olmayan, fakat Güney Kafkasya'da Geçici Hükümet'in yürütme organı olan Özel Komite'nin üyeleri Azerbaycanlı kadet M.Y. Ceferov, Gürcü federatif-sosyalist K. Abaşıdze, Ermeni kadeti M. Papacanov ve Rus kadeti P. Pereverzev (yerine Gürcü menşeviki A.Çhenkeli geldi) idi. Transkafkasyalı Bolşevikler, toplumda taraftar kazanmak için uzun bir sürede sabırlı mücadele yürüttüler (Gorkiy ve diğerleri, 2004: 136; Kazımlı, 2016: 55; Rəcəbli, 2013: 298).

Şubat Devrimi'nin haberi Azerbaycan'a ulaştığında Bakü ve diğer şehirlerde halk, Çar'ın devrilmesi haberini toplu mitingler ve gösterilerle karşıladı. Mart ayında Bakü, Gence, Gazakh, Tovuz, Gedebe, Salyan, Şamahı, Lenkeran, Göyçay ve diğer yerlerde düzenlenen miting ve gösterilerin karakteristik özelliği, Çarlık liderlerinin ve diğer yetkililerin tutuklanması veya görevden alınmasıydı.

Bu dönemde bir çok icra organları ortaya çıktı ki bunlardan biri 5 Mart 1917'de Bakü Devlet Duması toplantısında kurulmuş, 17 Mart'ta ise Geçici Hükümet'in Bakü temsilcisi olan İçtimai Teşkilatlar'ın Şurası ve Yürütme Komite'si idi. Bu komite kendisini Bakü'de ali hakimiyet organı ilan etti. İçtimai Teşkilatların Yürütme Komitesi'ne Kadet Partisi'nden olan L. Bıç sonra ise Menşevik V. Frolov başkanlık ediyordu. Komitenin Azerbaycanlı temsilcileri ise Mehmed Hesin Hacinski ve Mehmed Emin Resulzade idi (Ставровского, 1920: 21; Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 222).

Başka bir hükümet organı ise Bolşevikler tarafından 7 Mart'ta kurulan 52 Milletvekilinden oluşan Bakü İşçi Milletvekilleri Sovyeti idi. Bu kurumun üyeleri, tamamen gayri-Azerbaycanlılardan oluşuyordu. 8 Mart'ta sürgünden dönen Stepan Şaumyan, gıyaben Sovyet Başkanlığı'na seçilse de kısa süre sonra görevi eserlerin lideri Sako Saakyan'a devretmek zorunda kalmıştı (Ставровского, 1920: 23).

Bakü'de olduğu gibi Azerbaycan'ın ilçe ve bölgelerinde İşçi ve Asker Milletvekillerinin yürütme komiteleri kuruldu ki bununla da Azerbaycan'da ikili iktidar hakimiyetinin zor bir dönemi başladı. Ancak Sovyetler'den farklı olarak, bu bölgelerde ortaya çıkan komitelerin başkanlığını Azerbaycan'ın burjuva temsilcileri üstelenmişti. Şubat Devrimi'nden sonra Azerbaycan Milli Harekatı, kendi gelişiminin yeni bir aşamasına girerek ulusal-kültürel taleplerden politik taleplere geçiş almıştı. Aynı zamanda devrimden sonra Mehmed Emin Resulzade'nin yönettiği "Müsavat Partisi" artık yasal faaliyete başlamıştı (Qəniyev, 2019: 331-332).

Mart 1917'de Gence'de Nesib Bey Yusifbeyli, Şefi Bey Rüstembeyli ve Hesən Bey Ağayev'in önderliğinde Türk Adem-i Merkeziyet Partisi kuruldu ve bu parti 2 Nisan'da Gence'deki Şah Abbas Camii'nin bahçesinde "*Yaşasın Demokratik Cumhuriyet*", "*Yaşasın Azerbaycan Özerkliği*" sloganlarıyla büyük bir miting düzenledi ve programını halka tanıttı. Bu parti, Rusya'da ulusal-yerel Federatif Demokratik Cumhuriyet şeklinde bir devletin kurulması fikrini savundu ve böylece Azerbaycan Milli Federalist Harekatı Gence'den yol almaya başladı. Bunu doğrulayan Mehmed Emin Resulzade şöyle yazıyordu: "*Rusya'daki Türk Federalizmi'nin ilk kaynağı Gence şehri idi*" (İbrahimova, 1999: 168; Yaqublu, 2012: 50-55).

Ali Merdan Bey Topçubaşov ve Feteli Han Hoyski liderliğindeki "Bağımsız Demokratik Grup" da milliyetçi bir pozisyon almıştı (Məmmədov, 2009: 107). Neriman Nerimanov tarafından yönetilen "Hümmet" örgütü ise sosyalist fikirleri savunuyordu. Bu nedenle örgütün üyeleri arasında Haziran 1917'de parçalanma yaşandı ve İbrahim Ebilov, Aliheyder Karayev, Samedaga Ağamalıoğlu, Ahmed Pepinov'un başkanlığında Tiflis'te "Hümmet" in Menşevik örgütü kuruldu (Багирова, 1997: 310; Yaqublu, 2012: 31).

Bunlara ek olarak Garabey Garabeyov, İsa Bey Aşurbeyov ve Sultan Mecit Ganizde liderliğindeki "İttihat" Partisi'nin 1917'de siyasi arenaya giren partiler arasında özel bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz (Mahmudov ve diğerleri, 2005: 72).

27 Mart 1917'de Bakü'de Müslüman Milli Şurası'nın Geçici İcra Komitesi kuruldu ve İcra Komitesi Başkanlığı'na Müsavat Parti'si üyesi olan M. H. Hacınski seçildi. Komitenin temel amacı, yerel özyönetim organlarında ve toplanacak Müessiseler

Meclisi'nde Müslümanların temsil olunmasını sağlamaktı (ARDA, f. 794, siy. 10, iş 148, v. 23).

Azerbaycan halkının yeni devrimci koşullarda amaç ve hedeflerini belirlemek için 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de Kafkas Müslümanlarının Kurultayı gerçekleşti. Kurultay'da Müsavat ve Türk Edem-i Merkeziyet Parti'si, Rusya'nın demokratik bir federatif cumhuriyete dönüştürülmesi ve Azerbaycan'a geniş ulusal arazi özerkliğinin tanınması hakkında bir karar taslağı sundular. Fakat İttihatçılar, Sosyalistler, Menşevikler bu karara karşı çıktılar (ARDA, f. 524, siy. 1, iş 15, v. 13). Konuyla ilgili gergin tartışmaların sonucunda kurultay, Mehmed Emin Resulzade'nin raporuna esasen şu kararı kabul etti: *“Federatif bir temelde kurulan Demokratik Cumhuriyet, Müslüman halkların çıkarları doğrultusunda Rus Devleti'nin en iyi şekli olarak tanınmalıdır”* (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 18, v. 3).

Rusya'nın gelecekteki devlet yapısı sorunu, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Umum Rusya Müslümanlar Kurultayı'nda ana tartışma konularından biriydi. Kurultayda konuyla ilgili konuşan Mehmed Emin Resulzade bölgesel özerklik, Ahmed Salikov ise “Üniter” devlet fikrini savundu. Sonunda Resulzade tarafından yazılan “Ulusal-Bölgesel Federatif Esaslarla Demokratik Cumhuriyet” fikri, 446 lehine, 271 aleyhine olmakla kurultay tarafından kabul edildi (Програмные Документы, 1985: 29-33). Böylece Rusya Müslümanları, Demokratik Federatif Rusya Devleti dahilinde bölgesel özerklik fikrini savundular. Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'ndan kısa süre sonra 20 Haziran 1917'de Müsavat Partisi ile Türk Edem-i Merkeziyet Partisi birleşerek Türk Adem-i Merkeziyet-Müsavat Partisi adını aldı (ARDA, f. 894, siy.10, iş. 176, v. 1-2; Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 228-229).

Bu gelişmelerden sonra, Ağustos 1917'de gergin bir ekonomik ve siyasi durumda General L. Kornilov Geçici Hükümeti devirmeye çalıştı (Carr, 1989: 95). Bu dönemde Azerbaycan aydınları da Şubat Devrimi'nden sonraki dönemde oluşan siyasi gelişmelerden Müslüman halkların kullanmasını önerirdiler. Hatta Kornilov ayaklanması başlayınca Ali Merdan Bey Topşubaşov Müslümanların Rus Devrimi'ne destek olduğunu bildiren belgeler yayınlamıştı (Hasanlı, 1998: 34).

2. Ekim Devrimi`nden Sonra Kafkasya`da Oluşan Askeri-Siyasi Gelişmeler

2.1. Erzincan Antlaşması

24 Ekim 1917`de Petrograd`ta başlayan Bolşevik ayaklanmasının bir sonucu olarak Geçici Hükümet, 25 Ekim`de (7 Kasım) devrildi. Aynı akşam, Smolnı`da açılan İkinci Sovyetler Kongresi tüm dünyaya Bolşevik ayaklanmasının zaferle sonuçlandığını ilan etti. Kongre, Valdimir İlyiç Lenin tarafından yazılan “Barış” ve “Toprak”la ilgili kararnameleri kabul etti ve Lenin başkanlığındaki Halk Komiserleri Sovyeti kuruldu (Carr, 1989: 105; İbrahimov, 1970: 189-190).

Sovyet Hükümeti varlığının ilk günlerinden itibaren kitlelerin desteğini kazanmak için harekete geçti. 26 Ekim 1917`de “Barış” ve “Toprak”la ilgili kararnamelerin ardından 15 Kasım`da “Rusya Halklarının Hukuk Beyannamesi” adlı bir belge kabul edildi. Bu deklarasyon, Sovyet Hükümeti`nin ulusal politikasının esasını açıklıyordu. Deklarasyonda, eski Rus İmparatorluğu`nun bir parçası olan tüm halkların eşitliğini ve bağımsızlığını, hatta ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma haklarını, her türlü sosyal, ulusal ve dini ayrıcalıkların kaldırılmasını, küçük ulusların ve etnik grupların özgür gelişimini sağlamayı ilan etti (Обичкин ve diğerleri, 1957: 40).

20 Kasım 1917`de (3 Aralık`ta) Vladimir İlyiç Lenin ve Joseph Stalin tarafından “Rusya`daki ve Doğu`daki Tüm Müslüman İşçilere” başlıklı bir müracaatname imzalandı. Bildiride, Sovyet Hükümeti Müslüman işçilerin hayatlarını serbest ve özgürce kurmak hakkına sahip olduklarını, aynı zamanda din ve geleneğin dokunulmaz olduğunu ilan ediyordu (Обичкин ve diğerleri, 1957: 113-115). Aslında bu deklarasyon ve beyannameler esaret altında olan halkları, bolşeviklerin etrafında birleştirdi ki bu da Sovyet Hükümeti`nin politikasına uygundu. Şunu da unutmayalım ki her ne kadar birçok parti, devrimin kazanılmasında kendilerini övseler de bu zafer bolşeviklerin ve onları yöneten Lenin`in de zaferiydi (Carr, 1989: 101)

Bolşeviklerin Petrograd`ta iktidarı ele geçirmesi haberinin ardından 27 Ekim 1917`de Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti`nin olağanüstü toplantısı yapıldı. Toplantının gündemindeki ana konu hükümet meselesiydi. Bu toplantıda Menşevik-Eser-Taşnak Bloğu Bakü`de en yüksek bir makam olarak Sosyal Güvenlik Komitesi`nin kurulması hakkında kararın kabul edilmesini başardı. Bakü Sovyeti, oyu kazanan üç

siyasi parti-Eser, Menşevik ve Taşnaklar adından devrimin savunulması için Petrograt'taki ayaklanmanın kansız ve barışçıl bir şekilde sonlandırılmasını ve ülkedeki tüm hakimiyetin Kurucu Meclis'e verilmesini, bu zamana kadar ise mevcut hakimiyetin gücünün yetmemesi durumunda tüm yönetimin demokratik esaslar dahilinde koalisyona verilmesini talep etti (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 238).

27 Ekim'de Bakü Sovyeti'nin kararına karşı çıkan Bolşevikler, maden-fabrika komiteleri üyelerinin desteğine güvenerek Sovyet'in büyük bir toplantı düzenleme taktiğine başvurdu. Bolşevikler, kendilerini açıkça savunan maden, alay ve donanma komitelerinin temsilcilerini 31 Ekim'de Bakü Sovyeti'nin bir toplantısına davet ettiler ve Sosyal Güvenlik Komitesi'nin bırakılması konusunu gündeme getirdiler. İki gün sonra 2 Kasım 1917'de, siyasi güç dengesinin kendi lehlerine olduğuna güvenen Bolşevikler, tüm iktidarın Sovyet'e devredilmesini talep ederek Bakü Sovyeti'ni şehrin en yüksek otoritesi olarak ilan etmeyi başardılar (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 237-238). Böylece Şaumyan'ın yönetiminde Bakü Sovyeti'nin Yürütme Komitesi kuruldu ve Komite'de bütün güç Bolşeviklerin eline geçti (Kazımlı, 2016: 72). Bu süre zarfında Bolşevikler, Eser-Menşevik-Taşnak Bloğu ve Musavat Partisi arasındaki tartışmalardan ustalıkla kullandılar. Fakat Azerbaycan'da Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirmeleri halk arasında hiç de sevinçle karşılanmadı. Aynı zamanda Eser-Menşevik Bloğu'nun Sovyet'ten ayrılışı durumu daha da kötüleştirdi.

Bakü Sovyeti'nin 22 Kasım 1917 tarihli kararı ile İçtimai Teşkilatların Yürütme Komitesi kaldırıldı. Böylece Bolşeviklerin Sovyetler Birliği'nde egemenliklerini kurma ve ülkede tek partili bir sistem yaratma mücadelesi başladı. 18 Aralık 1917'de Lenin, Şaumyan'ı Kafkasya işleri üzre özel Komiseri olarak atadı. Bakü Sovyeti'nin Başkanı olarak ise Caparidze seçildi (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 239-240). Bu gelişmeler üzerine Bolşevikler, Bakü Sovyet'ini yüksek otorite ilan ederek esas görevleri ele geçirseler de Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde Musavat, Menşevik, Eser ve Taşnakların direnişiyle karşılaşarak kendi hakimiyetlerini kurmayı başaramadılar.

Geçici Hükümet'in devrilmesinden kısa bir süre sonra 11 Kasım 1917'de Tiflis'te Menşevikler, Musavatçılar, Eserler, Taşnakların ve Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren diğer siyasi örgütlerin temsilcilerinin bir araya geldiği toplantı yapıldı. Toplantıda, Ekim darbesiyle Rusya'da kurulan Bolşevik Hükümeti'nin yetkisini tanımaktan imtina edildi

ve tüm Rusya Müessiseler Meclisi toplanana kadar Güney Kafkasya'yı yönetmek için yeni bir hükümet kurma kararı alındı. Bu karar doğrultusunda, 15 Kasım tarihinde Güney Kafkasya Komiserliği (GKK) kuruldu ve Yevgeni Gegeçkori önderliğinde yeni bir hükümet oluşturuldu. Bu hükümette Güney Kafkasya'nın üç milleti de temsil olunmuştu (Документы и Материалы, 1919: 7-8).

Güney Kafkasya Komiserliği bir taraftan Rusya'daki Bolşevik Hükümeti'nin tanınmamasını beyan ederken, diğer taraftan kendisini henüz gerçekte var olmayan, ancak Müessiseler Meclisi tarafından kurulacağı umut edilen Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak görüyordu. Bu nedenle 18 Kasım (1 Aralık) 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği tarafından ilan edilen deklarasyona göre yeni yönetim, Umum Rusya Müessiseler Meclisi'nin toplanılmasına kadarki süreçte mevcut olacağını belirtti (Документы и Материалы, 1919: 8-9).

Kafkasya dahil, Azerbaycan'da da 26 Kasım 1917'de Müessiseler Meclisi'ne seçimler yapıldı. Bu seçimlere katılan Kafkasya dairesindeki 15 parti arasında Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar toplam %73 oy kazandılar. Açıklamak gerekirse Menşevikler 11, Müsavatçılar 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Bloğu 2, Bolşevik, Eser ve İttihatçılarsa birer oy aldılar (Беленький ve Манвелов, 1927: 219).

Güney Kafkasya Komiserliği'nin kurulmasıyla, Kafkas Cephesi'nde ikilem içinde kalan Rusya'nın Türkiye ile savaşı sürdürmesi imkansızdı. Rus Ordusu'nun felç olduğu bir zamanda komiserliğin ordusu neredeyse yoktu. Öte yandan, Sovyet Rusyası'nın merkezi devletlerle ateşkes anlaşması imzalamayı kabul etmesi, Kafkasya'da savaşın sona erdirilmesine zemin hazırladı. 1 Kasım 1917'de Osmanlı Cephesi Komutanı Vehib Paşa, Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun komutanlığına ateşkes teklifiyle başvurdu. Güney Kafkasya Komiserliği, çatışmaların sona ermesi ve görüşmelerin başlanması ile ilgili olarak Kafkasya Cephesi'nin Komutanı General P. Prejvalski'ye talimat verdi (Документы и Материалы, 1919: 11-12).

Kafkasya Komiserliği yetkilileri, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin askeri birliklerinin her hangi bir harekatta bulunmayacakları takdirde barış görüşmelerine hazır olduklarını bildirdiler ve birkaç gün sonra yani 2 Aralık 1917'de o zamanlar Rus işgali altında olan Erzincan Şehri'nde müzakereler başladı. Rus Kafkas Ordusu'ndan

Tümgeneral Vişinski (rehber), Albay A.Smirnov, Doçent B.Tevzaya, Kafkas Ordusu karargahından çevirmen Vedrinski ve Taşnak Camalyan'dan oluşan heyet Erzincan'a geldi. Türk heyetine ise III. Ordu liderlerinden Ömer Lütfi Bey, III. Ordu Harekat Dairesi Başkanı Yüzbaşı Hüsret Bey ve çevirmen Yagub Bey dahil idi (Sadıqov, 2018: 79-80). Uzun müzakerelerden sonra taraflar arasında 5 Aralık 1917'de Rus ve Türk Ordu Komutanlıkları arasında 14 maddeden oluşan Erzincan Barış Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Ekim 1914 yılından başlamış Rus-Türk Savaşı sona erdi (Документы и Материалы, 1919: 18-21).

Erzincan Barış Antlaşması'na göre, Merkez Devletler ile Rusya Cumhuriyeti arasında genel bir barış anlaşması imzalanarsa bu anlaşmanın tüm maddeleri, Kafkas Cephesi için de geçerli olacağı belirtildi (Документы и Материалы, 1919: 19-21). Şunu da belirtelim ki antlaşma Sovyet Hükümeti ile değil, o zaman Kafkasya'da fiilen hakimiyette olan Güney Kafkasya Komiserliği ile imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, bu hükümeti dolayısıyla tanımış oluyordu (Hasanlı, 1998: 38).

Erzincan Barış'ının ardından Rus birlikleri Kafkas Cephesi'nde geri çekilmeye başladı. Kafkas Cephesi Karargahı'nın Komiseri D. Donskoy ordunu ulusal zeminde- Gürcü, Azerbaycanlı, Rus, Ermeni ve Ukrayna Milli Kolordusu şeklinde örgütlemeyi karara aldı (Патрацзеп, 1927: 124). Böylece komiserliğin 19 Aralık 1917 tarihli emrine göre, Kafkasya'dan gelen askeri birlikler sadece milli kolordu şeklinde kurulacaktı. İlk adım olarak Kafkas Cephesi Genel Komutanlığı'nın 26 Aralık tarihli emriyle, Ermeni Ordu Kolordusu oluşturuldu. Ardından Gürcü Milli Kolordusu kuruldu. Lakin Azerbaycanlılar Müslüman oldukları için Rus Ordusu'na çağrılmadıklarından Azerbaycan Ordu Kolordusu'nun kurulması işi birçok zorluklara göre en sona bırakıldı. Petrograt'tan taşınan "Vahşi Tümen"nin (Rusçadan-Dikaya Divizya) "Tatar Süvari Alayı", Azerbaycan Milli Kolordusu'nun esasını teşkil ediyordu ve Başkomutan olarak Aliğa Şihlinski atanmıştı (Hasanlı, 1998: 38-40).

Erzincan Antlaşması, genel bir barış antlaşması imzalanana kadar yürürlükte kalacaktı. Barış antlaşmasının yanı sıra aynı gün Erzincan'la sınır çizgisi ile ilgili kanun da imzalanmıştı. Ayrıca antlaşma, Ermenilerin güvendiği Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesinde ve diğer yandan Azerbaycan topraklarının Ermeni saldırısından korunmasında önemli rol oynamıştı (Sadıqov, 2018: 81). Erzincan Antlaşması'nın

Kafkasya için olumsuz sonuçlarından biri, Birinci Dünya Savaşı'ndan geri çekilen Rus Ordusu'nun silahlarını Ermenilere vermesiyle ilgili olarak Azerbaycanlı ahalinin durumunun daha da ağırlaşmasıydı. Bununla da Ermenilerin bölgedeki üstünlüğü sağlandı ki onlar, bu fırsatı kullanarak geniş çaplı saldırılar düzenlemeye başladılar (Sadıqov, 2018: 81-82).

Genel olarak hem Güney Kafkasya'da hem de Rusya genelinde Müessiseler Meclisi seçimlerinden çıkan sonuç şu ki gittikçe Bolşevikler, seçimleri çok üzücü bir şekilde kaybediyorlardı. Bu da Bolşeviklerin Müessiseler Meclisi'ni Sovyet Hükümeti'nin itaatkar ilavesine dönüştürme planının engellenmesi demek idi. 5 Ocak 1918'de Petrograt'ta Müessiseler Meclisi'nin (MM) toplantısında, kurumun Bolşevikleri desteklemek niyetinde olmadığı ve Sovyet Hükümeti'nin kabul ettiği kararnameleri tanımayarak, açıkça reddetmesi ortadaydı. Bu nedenle 6-7 Ocak 1918'de Bolşevikler, Müessiseler Meclisi'ni fesheden bir karar kabul etti (Balayev, 2012: 87).

MM'nin kovulması bir süre sonra Güney Kafkasya'da bağımsızlık sürecini hızlandırdı. GKK, karmaşık bir durumda bölgede hakimiyet meselesini çözmek için Güney Kafkasya'dan Umum Rusya MM'ne seçilmiş temsilcileri, Şubat 1918'in başlarında Tiflis'e toplayarak kendi istifasını ilan etti. Buraya toplanan Mebuslar, 14 Şubat 1918'de ülkenin yönetim organı olarak Güney Kafkasya Seymi'ni (GKS) kurmaya karar verdiler. Seym'de aynı zamanda Rusya MM'ne seçimlerin yapılması da kararlaştırıldı. Umum Rusya MM seçimlerinde partilerin kendi aralarında aldıkları oylar karşılığında temsilci sayısını artırmak imkanı da vardır (Balayev, 2012: 87-88).

Bu nedenle Menşevikler-33, Müsavat-40, Taşnaklar-27, Müslüman Sosyalist Bloğu-7, Eserler-5, Hümmetçiler-4, İttihatçılar ise 3 oy aldılar. Sonuç olarak 44 Azerbaycan temsilcisi, Transkafkasya Seymi'nde yer aldı ve Seymi'n Müslüman Fraksiyonu'nu oluşturdu. Böylece 23 (10) Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seymi kuruldu. Ve bu Seym, Güney Kafkasya'nın yüksek hakimiyet organı olarak çalışmalara başladı. Ardından E. Gegeçkori başkanlığında Güney Kafkasya Hükümeti kuruldu (Балаев, 1998: 64-65).

Güney Kafkasya'da Yasama Meclisi olan Seym'in ve onun karşısında sorumlu olan hükümetin yaranması aslında zorunlu olarak atılmış adım idi. Seym'de temsil olunan

3 millet-Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler bu dönemde olayların gidişatında gerçek karşısında kalmıştılar. Oluşturulmuş elverişli durumu kullanarak bağımsızlıklarını güvence altına almak kendilerine bağlı meseleydi. Ne yazık ki partiler, bu tarihi fırsattan yararlanmak konusunda oybirliğine varamamışlardı (Məmmədzađə, 1992: 76). Bunun nedeni Seym`e katılan üç Güney Kafkasya ülkesi ulusal çıkarılarını korumak için mustakil olarak çalışıyordu. Aynı zamanda onlar ne Kafkas Birliğı fikrine ne de birbirilerine güveniyordular. Seym`de en çok müzakere meselelerinden biri de Kafkasya`nın bağımsızlığı konusuydu. Bu mesele ile ilgili partiler arasında fikir ayrılığı vardı. Bazı Mebusların hatta “Rusya ile birleşmek” umutları da vardı (Adıgözəlova, 2011: 56). Her bir parti, onları destekleyecek güç ve devlet arayışındaydı. Bu şartlar dahilinde Güney Kafkasya Seymi`nin varlığını sürdürmesi mümkün gözüküyordu.

Böylece Seym`in kurulmasıyla, Güney Kafkasya Bölgesi Rusya`dan ayrılmış oldu. Bu gelişmelerden sonra Güney Kafkasya`nın bağımsızlığının ilanına bir adım kalmış olurdu. Ancak Seym`de temsil olunan partiler, Bolşevik Hükümeti`nin yetkisini tanımasalar da yine de MM`ne olan umutlarını yitirmediler. Güney Kafkasya`yı Rusya`nın bir parçası olarak görmeye devam ettiler (Qafarov, 2018a: 78). Seym`in ikili pozisyon sergilemesi ve Güney Kafkasya`nın bağımsızlığını ilan etmekten kaçınması, Osmanlı Devleti`nin bölgeye yönelik politikasında birtakım zorluklar yarattı. Bu zorluklar Trabzon Konferansı`nda daha da belirgin hale geldi.

3. Azerbaycan Meselesinin Ortaya Çıkışı

3.1. Brest-Litovsk Konferansı`nda Kafkasya Meselesinin Müzakeresi

Şubat Devrimi`nden sonra 8 Kasım 1917`de Lenin ilan ettiğı “Barış” dekrétini (bildirisini) yerine getirmek için müzakerelere yüz tuttu. Bildiride: “Savaşan devletlerin savaşı sona erdirmeleri, bırakışma imzalamaları, ne toprak ne tazminat ödemeksizin demokratik ve adil barış” imzalamaları belirtilmişti. Bildirinin hem Türkiye hem Avusturya hem de Almanya için olumlu yönleri çoktu. Fakat Almanya, bu barışa müttefiklerinden farklı yanaşıyordu. Aslında Alman halkı da savaştan bıkmıştı. Ancak hükümet, Ukrayna`ya ve Don Havzası`na kadar gitmeğı düşünüyordu. Rusya ne olursa olsun barış yapmak istiyordu. İtilaf Devletleri Rusya`nın barış teklifine olumsuz yanaştılar. Çünkü Rus ordularının silahı bırakıp geri çekilmesi Doğı Cephesi`nin sonunu

getirecekti. Hal böyle olacağı takdirde, Rusya İttifak Devletleri ile anlaşma yapmaya yüz tuttu. Bu zaman Rus halkı ve gücünü kaybetmiş askeri birlikler de savaşın sona ermesini büyük umutlarla bekliyordu (Şahin, 2002: 145-147).

Uzun müzakerelerden sonra 2 (15) Aralık 1917'de Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk'ta bir barış antlaşması imzalandı. 11 maddelik barış koşullarına göre cephelerde 28 günlük ateşkes ilan edildi (4 Aralık 1917'de-1 Ocak 1918) ve barış müzakerelerinin başlatılmasına karar verildi (Земсков ve diğerleri, 1957: 47-51).

9 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile Alman Bloğu ülkeleri arasında Brest-Litovsk Barış Konferansı işine başladı. 3 Mart 1918'e kadar süren barış görüşmeleri dört aşamada gerçekleştirildi: Birinci aşama: 22-28 Aralık 1917; ikinci aşama: 9-19 Ocak 1918; üçüncü aşama: 30 Ocak-11 Şubat 1918; dördüncü aşama: 28 Şubat-3 Mart 1918 (Земсков ve diğerleri, 1957: 47-51).

Türkiye'nin Brest-Litovsk Konferansı'nın ilk üç aşamasında Kafkasya'ya yönelik talepleri iki maddeden oluşmaktaydı: 1. Rus işgali altındaki Doğu Anadolu vilayetlerinin yeniden iade edilmesi 2. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın sonucuna göre Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatının karşılığında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum (Elviye-i Selase) Türk topraklarının Osmanlı Devleti'ne iadesi (Kılıç, 1998: 118-119).

Bahsi geçen dönemde Osmanlı Hükümeti tarafından Zeki Paşa'ya gönderilen telgrafta ileri sürülen meselelerin Rusya ile müzakerelerde gündeme getirilmesi talimatı verilmiş ve gösterilen iki talebin Ruslara verilecek ultiyatoma dahil edilmesi için Almanya Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Erich Ludendorff'tan yardım istenmesi tavsiye edilmişti (Qafarov, 2020: 98).

A.N. Kurat (1990: 363-364) "*Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe seyrü seferlerine başlamaları*" talebini 3. madde olarak ayrıca vurgulamıştı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Zeki Paşa, Alman Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffman'la görüşünde, Elviye-i Selase'nin ve Doğu Anadolu topraklarının iadesi ile ilgili isteğini bildirirken, General Hoffman bu meseleyle ilgili herhangi bir emir almadığını belirtmişti.

Almanlar, Osmanlı Devleti, işgal altındaki toprakların boşaltılması talebini gündeme alırlarsa Sovyet Rusya'sı buna karşı çıkacak ve karşılığında ise Alman işgali altındaki Rus topraklarının boşaltılmasını talep edeceklerini biliyorlardı. Bu nedenle işgal edilen toprakların boşaltılmasını Alman çıkarlarına aykırı bulan Almanlar, Osmanlı taleplerini çeşitli yollarla kabul etmekten kaçındılar (Qafarov, 2020: 98-99).

Alman siyasi ve askeri çevrelerinin 18 Aralık 1917'de İmparator II. Wilhelm'in katılımıyla yaptığı toplantıda, Sovet Rusya'ya karşı toprak taleplerinin en aza indirilmesi ve bir an önce Doğu Cephesi'nde barışın sağlanması kararlaştırıldı (Дернберг ve diğerleri, 1968: 86-88). Bu durumda Almanların Osmanlı Hükümeti'nin Elviye-i Selase taleplerini desteklememesi doğal görünse de Türkiye'nin 1914 sınırlarının restorasyonunu desteklememek de samimi müttefik ilişkisinden uzak bir politikaydı.

Brest-Litovsk Barış Konferansı'nın ilk günlerinde Osmanlı Hükümeti, Güney Kafkasya Komiserliği konusunda son derece hazırlıklı davrandı ve ona ayrı bir devlet olarak değil, Rusya'nın bir parçası olarak yanaşıyordu. Ancak Osmanlı Hükümeti, uzun süre bu pozisyonda kalmayarak Güney Kafkasya Komiserliği ile ilgili tutumunu aniden değiştirdi ve Tiflis Hükümeti ile ilişkiler kurmak, onu Brest-Litovsk Konferansı'na davet etmek ve "bağımsızlığını" tanımaya karar verdi. 16 Ocak 1918'de Kafkas Cephe'si Komutanı Vehip Paşa, Osmanlı Hükümeti'nden aldığı direktifler esasında Kafkas Cephesi Baş Komutanı General İlya Odishelidze'ye telgraf göndererek Güney Kafkasya Komiserliği'ni, Brest-Litovsk'a resmen davet etti (Документы и Материалы, 1919: 52). Ancak GKK'liği, 23 Ocak'ta (10) Vehib Paşa'ya gönderdiği cevap telgrafında: bağımsız bir devlet olmadığını, Rusya'nın bir parçası olduğunu ve bu nedenle Brest-Litovsk Barış Konferansı'na katılamayacağını belirtmişti (Документы и Материалы, 1919: 109-110).

Kazımlade (2016: 109) verilen cevabın anlaşılabilirliğini şöyle açıklıyordu: *"Transkafkasya Komiserliği'nin kararsızlığı onların bulunduğu durum nedeniyle değil, aynı zamanda "İmparatorluğ"a sadakat duygusu ve "Rus Devrimci Demokrasisi" ile birleşme hususundaki müphem bir his yüzündendir"*.

Bu gelişmelerden anlaşılan şu ki söz konusu davet gerçekleşseydi ve Kafkasya Brest-Litovsk'ta temsil olunsaydı belki de bağımsızlık meselesi çözülmüş olacaktı. Osmanlı Hükümeti ise ne olursa olsun Kafkasya ile ilişki kurmayı, Rusların bölge ile ilgili

planlarının gerçekleşmesini önlemeyi ve burada mustakil bir devlet kurulmasını istiyordu (Qafarov, 2020: 101).

Osmanlı Hükümeti, sadece Güney Kafkasya Komiserliği'ni tanımakla kalmadı, aynı zamanda İttifak Devletleri'ni Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ve Rusya tarafından Brest-Litovsk müzakerelerine katılarak tanınmasını sağlamak istiyordu. Şu hususu da belirtelim ki 1918'in başlarında Sovyet Rusyası'nın kriz durumuyla ilgili olarak Güney Kafkasya Hükümeti'nin tanınması meselesinde, Rusya'ya diplomatik baskı uygulanması için uygun koşullar oluştu. Ayrıca Türkiye Rus Ordusu'nun Kafkasya'dan çekilmesi nedeniyle İtilaf'ın buraya sızmasından da korkuyordu. Türk diplomasisine göre Güney Kafkasya'da ortaya çıkan bağımsız devlet, her hangi bir biçimde olmasından ve hangi bir rejimin zafer kazanmasından farketmeksizin onun için Rusya'dan daha uygun olurdu (Həsənov, 1993: 43-44). Bu dönemde Ermenilerin Müslüman halka karşı katliamları devam etmekteydi. Rusya ise bu olayları yatıştırmak yerine daha da karıştıracı bir mevkii tutmuştu.

Şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerin el kolunu daha da açacak bir mesele, 11 Ocak 1917'de Halk Komiserliği Sovyeti'nin Başkanı Lenin ve Halk Komiseri Stalin tarafından imzalanan "13Nölu Dekret"nin (bildiri) imzalanması oldu. Dekrette Türkiye Ermenistanı'nın Rus birlikleri tarafından boşaltılması, Ermeni muhacirlerin engelsiz şekilde memleketlerine geri dönmeleri ve halkın güvenliğinin sağlanması için Ermeni Halk Milisi'nin oluşturulması, Ermeni Halk Komiserleri Sovyeti'nin Türkiye Ermenistanı'nın geçici yönetimini kurması, tüm meselelerin gerçekleştirilmesi için Kafkasya işlerinden sorumlu Geçici Olağanüstü Komiser Şaumyan'ın görevlendirilmesi vb. maddeler yer almıştır (Məmmədzađə, 1992: 90-91).

Yerasimos'a (2000: 16) göre bu bildiri gerçekçi olmaktan uzak bir karardır ve Ermeni halkından oluşacak "halk milisi"nin o bölgedeki halkların mevkisini savunacağı şüpheli meseleydi. O bunu, sürgündeki Ermenilerin geri getirilmesi ile ilgili Sovyet Rusyası'nın Osmanlı üzerinde baskı etmek imkanının olmaması ve Taşnak Partisi'nin yanında İngiltere ve Fransa'nın yer alması sonucunda, onların Şaumyan'ın yönetimini kabul etmemesiyle açıklıyordu.

Sovyet Rusya'sının "Türkiye Ermenistan"ı hakkında bildiri yayınlamasından sonra Sovyetlerin, Doğu Anadolu için stratejik hedefleri Brest'teki Osmanlı delegasyonu için tam anlamıyla açıklığa kavuştu ve bu zaman Osmanlı Dışişleri Bakanı Ahmed Nasimi Bey, 18 Ocak'ta Troçki ile görüşerek konuyu şiddetle protesto etti. Uzun görüşmeden sonra Troçki Kafkasya'da hiçbir hükümeti tanımayacaklarını belirtti. Böylece görüşme her iki tarafı memnun edecek sonuçla bitmiş ve görüşme hakkında İstanbul'a bilgi akataran Talat Paşa, Rusların Ermenileri silahlandırıp geri çekileceği takdirde, gelecek tehlikeye karşı hazırlıklı olmayı vurgulamıştı (Yerasimos, 2000: 18). Bu gelişmelerden sonra Osmanlı yetkililerine malum oldu ki Sovyet Hükümeti'nin işgal altındaki Doğu Anadolu topraklarıyla ilgili antlaşma taahhütleri vermiş olmasına rağmen Ermenilerin şahsında yine bu topraklarda varlığını sürdürmeye çalışacaktır.

1 Şubat 1918'de Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmed Nasimi Bey Brest-Litovsk'ta bulunan Alman Dışişleri Bakanı Kühlman'la Rus işgali altındaki Doğu Anadolu topraklarının tahliyesi konusunda geniş kapsamlı bir görüşme yapmıştı. Kühlman, görüşmeler sırasında Bolşeviklerle barışmanın mümkün olmadığını, yakınlarda ateşkesin olacağını ve bu nedenle Rus işgali altındaki Türk topraklarının geri alınması için askeri harekate başlamağın mümkün olacağını ve dolayısıyla siyasi bir engelin de kalmayacağını belirtmişti (Kılıç, 1998: 298; Türkgeldi, 1986: 49-50).

Brest-Litovsk Konferansı'nda, Almanlar tarafından yayınlanan ultimatomu Rusların kabul etmemeleri nedeniyle müzakereler 10 Şubat 1918'de tekrar askıya alındı ve Sovyet Delegasyonu Başkanı Lev Troçki Petrograd'a döndü. Alman Başkomutanlığı 17 Şubat'ta Rusya'ya yönelik askeri operasyonları devam ettirme kararı aldı. Böyle bir durumda Osmanlı Askeri Komutanlığı, daha hızlı hareket ederek 12 Şubat'ta Kafkas Cephesi'nde Erzincan yönünde saldırıya geçti. Hızla ilerleyen Türk askeri birlikleri, 13 Şubat'ta Ezincan'ı, 19 Şubat'ta Bayburt'u, 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum'u ve çevresini ele geçirerek 14 Mart tarihinde savaştan önceki Türk-Rus sınırına ulaştı (Allen ve Muratoff, 1966: 429-431). Türk Ordusu'nun saldırılarına dayanamayan Ermeni birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.

10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya ile görüşmelerin askıya alınmasından ve askeri operasyonların yeniden başlamasından kısa bir süre sonra Almanya, 21 Şubat'ta Rusya'ya 10 maddelik bir ultimatoma verdi. Sovyet Hükümeti 24

Şubat'ta ultiatom şartlarını kabul ettiğini duyurdu ve Grigoriy Sokolnikov liderliğindeki yeni bir heyeti Brest'e gönderdi. Bu arada, Osmanlı Hükümeti'nin kabine toplantısında Ruslara verilecek ultiatom meselesi görüşüldü. Sonuç olarak Ruslara verilecek yeni ultiatomda aşağıdaki Türk taleplerinin yer almasına karar verildi:

1. İşgal altındaki Doğu Anadolu toprakları ile birlikte Kars, Ardahan, Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi;
2. Rus ordularının tahliye ettiği bu topraklarda asayiş ve düzen sağlanıncaya kadar bölgenin Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi;
3. Kafkasya'daki Müslümanların Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği "halkların kendi kaderini tayin etme" ilkesini kullanması ve onlara da bu hakkın tanınması; (Kurat, 1990: 380-382; Kılıç, 1998: 343).

Enver Paşa, 24 Şubat'ta Osmanlı Hükümeti'nin kararını Zeki Paşa'ya ve Brest'teki Alman Genel Komutanlığı'na bildirdi. Ancak Almanlar, üç gün önce 21 Şubat'ta Ruslara yeni bir ultiatom yayınlarak, Rus işgali altındaki Doğu Anadolu'nun Rus birlikleri tarafından derhal boşaltılması çağrısında bulunmuşlardı. Fakat bu ultiatomda, Elviye-i Selase'nin talebi Almanlar tarafından kabul edilse de Kafkas Müslümanlarının kaderi için Türk talebi reddedilmişti. Brest'teki Türk temsilcilerle görüştüktan sonra Almanlar, Sovyet yetkilileriyle müzakerelerden sonra "Doğu Anadolu topraklarının tahliyesi talebi Kars, Ardahan, Batum arazilerinin de Osmanlı İmparatorluğu'na iadesini içerir" formülünü ileri sürdüler ve bunun kabul olunmasına çalıştılar (Çolak, 2006 214-215; Kılıç, 1998: 362-363).

Elviye-i Selase taleplerinin Almanlar tarafından kabul edilmesinin ardından konferansın son aşamasında Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın Kafkasya'nın bağımsızlığını tanınması için her türlü çabayı gösterdi. 27 Şubat 1918'de Enver Paşa tarafından Brest'teki Türk temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderilen talimatta, hem Kafkasya'daki mevcut ulusların hem de Rusya dahilinde kurulacak Müslüman hükümetlerin özgürce kendi kaderini tayin etmesinin kabul edilmesi ve hiçbir şekilde iç işlerine müdahale edilemeyeceğinin taahhüdü istenmişti (Qafarov, 2009: 121).

Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na iade edilmesi yönündeki Türk taleplerinin Almanlar tarafından kabul edilmesinden sonra 27 Şubat

1918'de İbrahim Hakkı Paşa Rusya'ya yeni taleplerde bulundu: "*Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği 'halkların kendi kaderini tayin etme hakkı' esasında Kafkasya'da bağımsız bir 'İslam Devleti' oluşturulmalı, aynı zamanda Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının ulusal hükümetleri tanınmalıdır*" (Qafarov, 2009: 121). Fakat büyük bir Müslüman Devleti'nin kurulması fikri, Rusya ile birlikte Osmanlı'nın müttefikleri tarafından da desteklenmemiştir.

Almanya'nın Brest-Litovsk'taki heyet Başkanı Rosenberg, 28 Şubat'ta Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff'a gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin talepleri konusuna dokunarak Osmanlı heyetinin isteği üzerine taslak anlaşmaya, üç sancağın boşaltılması maddesinin ilave edileceğini belirtmişti. Ayrıca Sovyet Rusyası'nın Ardahan, Kars ve Batum sancaklarını derhal ve koşulsuz olarak boşaltıldıktan sonra onların içişlerine karışamayacağını da kaydetmişti (Kılıç, 1998: 354-355; Çolak, 2006: 211-214).

Brest'teki Osmanlı heyeti Başkanı İbrahim Hakkı Paşa, 2 Mart 1918'de Talat Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Brest-Litovsk'taki ikinci toplantının amacının Ruslar tarafından kabul edilen ultimatom şartları dahilinde barış imzalamasını kabul ettirmek olduğunu ve ayrıca bundan sonra Rusya'ya herhangi bir ultimatom verilmeyeceğini, Kafkasya meselesi ile ilgili yeniden teklifte bulunmanın imkansız olduğunu ve barış antlaşmasının yarın imzalanacağını yazmıştı (Qafarov, 2020: 109-110).

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu telgrafına Adalet Bakanı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Halil Bey'in 3 Mart 1918'de gönderdiği cevabı şu şekildeydi: "*Enver Paşa'nın Zeki Paşa'yı bilgilendirdiği gibi, Kafkasya'nın istiklalı ile ilgili teklifimizden vazgeçtiğimizden barış antlaşmasını karar verilen son haliyle imzalamanız uygundur, efendim*" (Qafarov, 2020: 110). Böylece Rus işgali altında olan Doğu Anadolu vilayetlerinin ve Elviye-i Selase topraklarının Osmanlı'ya geri verilmesi sulh koşullarına dahil edilmişti. Bu nedenle de Osmanlı Hükümeti, elde ettiklerini tehlikeye atmamak için barış masasına oturmaya karar verdi.

Bir yandan Rusya, diğer yandan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye savaşı durdurmak ve barış görüşmelerini bir an önce bitirmek için yetkili makamlarını tayin ettiler. Antlaşmanı imzalayan delegeler Osmanlı'dan İbrahim Hakkı

Paşa ve Zeki Paşa, Rusya'dan Sokolnikov, Karahan, Çiçerin, Petrovskiy, Almanya'dan Kühlman, Rosenberg, Hoffman, Horn, Merey, Avusturya-Macaristan'dan Chernin, Bulgaristan'dan Toşev, Gançev, Anastasof idi. Uzun müzakerelerden sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta toplanan tam yetkili temsilciler, yetkilerini doğru ve uygun biçimde itiraf ettikten sonra, verilen karar üzerinde 14 maddeden oluşan mutabakata vardılar (Земсков ve diğerleri, 1957: 119-124).

Brest-Litosvk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili dördüncü maddesine göre Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerini hemen boşaltmalı ve Türkiye'ye düzenli şekilde iade etmek için mümkün olan her şeyi yapmak zorundadır. Kars, Ardahan, Batum vilayetleri derhal rus askerleri tarafından tahliye edilecekti. Rus Devleti bu arazilerin yönetim biçimine ve h kuki işine karışamayacaktı. Bu bölgelerin gelecekteki yönetim biçimi, komşu devletlerle ve özellikle Türkiye ile hemfikir olacak yerel nüfus tarafından belirlenecekti (Земсков ve diğerleri, 1957: 121; Yerasimos, 2000: 43). Böylece Rusya yalnız Türk topraklarına değil, aynı zamanda Baltik  lkelerini, Beyaz Rusya'nın bir parçasını, Letonya'daki Kurzeme bölgesini ve Ukrayna'yı kaybetti. Rusya toplam olarak nüfusun %34' n , tarıma yararlı toprakların %32'ni, endüstri işletmecelerin %54'n , kömür yataklarının ise %89'nu bırakmak zorunda kalmıştı (Leibman, 1968: 390).

Genel olarak Rusya Brest Barış'ı hükümlerine göre, 789.000 kilometrekarelik bir alanı kaybediyordu. Bu bölgede, Rus İmparatorluğu nüfusunun 1/3'i olan 56 milyon insan yaşıyordu. Bu tür büyük kayıplar, yalnızca ilk başta zamana oynayan ve sonra düşmanı küstahça kışkırtan Troçki'nin pozisyonu sayesinde mümkün olmuştu. şunu da belirtelim ki Lenin, bu anlaşmanı kabul etmek istemiyordu. Ayrıca, Lenin'in “anlaşma” veya “barış” kelimesini hiçbir zaman kullanmaması yerine “mühlet” kelimesinin geçmesi de dikkat çekicidir. Ve gerçekten böyleydi, çünkü dünya uzun sürmedi. 5 Ekim 1918'de Almanya, antlaşmayı feshetti. Sovyet Hükümeti de Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden 2 gün sonra 13 Kasım 1918'de onu feshetti. Böylece hükümet Almanya'nın yenilgisini bekledi, bu yenilginin geri dönülmez bir şekilde olmasına emin olduktan sonra antlaşmayı sakın bir şekilde iptal etti (<https://istoriarusi.ru/cccp/brestskiy-mir-3-marta-1918.html>, t.y).

Türkiye acısından baktığımızda, bu anlaşma “zafer” anlaşması olduğu, Rusya için ise “utanverici” idi. Kurat'ın (1990: 385) fikrince, “*Brest-Litovsk Barışı, doğrudan*

doğruya “Alman zaferinin bir neticesi” olması hasebiyle, Ruslar Türkiye’yi sadece Alman emperyalizminin bir “kuyruğu” telakki etmekte idiler. Dolayısıyla, bu barışın devamının da “muzaffer bir devlet sıfatıyla Almanya’nın ayakta kalmasına” bağlı olduğu aşikardı”.

Sonuç olarak Osmanlı Hükümeti, Kafkasya için Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesi ve Elviye-i Selase’nin Türkiye’ye dönüşü sorununu kendi lehine çözebilmesine rağmen Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığa kavuşması ve bölgede bir Müslüman Devleti kurma iddiasını gerçekleştiremedi. Nitekim Osmanlı Devleti, kararlı bir adım atılncaya kadar hem müttefiki Almanya’yı hem de Sovyet Rusya’yı rahatsız etmemek için Azerbaycan dahil, Kafkasya’nın tamamını Rus toprağı olarak tanımalıydı. Brest-Litovsk sonrası dönemde Osmanlı Hükümeti, Kafkasya’da meydana gelen askeri-politik süreçlerden en iyi şekilde yararlanmak ve bölgede varlığını sağlamak için daha da aktif bir politika izlemeye başladı.

3.2. Trabzon ve Batum Konferanslarında Türkiye ve Rusya’nın Kafkasya Meselesiyle İlgili Müzakereleri

1918 baharında Osmanlı Devleti’nin dış politika alanındaki en önemli görevlerinden biri, Kafkasya’da yeni kurulan Güney Kafkasya Hükümeti ile normal ilişkiler kurmaktı. Ancak Güney Kafkasya Seymi’nde Gürcü-Ermeni Milletvekillerinin çoğunluğu Osmanlı Devleti’nin bu konumunu bir zayıflık olarak görmüş ve ona karşı askeri güç kullanarak Kafkasya’daki Brest-Litovsk Antlaşması’nın şartlarını değiştirmeyi umut ediyorlardı. Kafkasya’nın Müslüman kamuoyundaki isimleri Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmak, Bolşevik tehdidine, Ermeni-Rus katliamlarına ve yağmalarına karşı birlikte mücedele etmek için çalışıyorlardı (Arslan, 2010: 148). İstanbul Hükümeti’nin Güney Kafkasya Seymi ile ayrı bir konferans düzenlemesinin temel amacı, Kafkasya’da Brest-Litovsk Barışı’yla kazanılan ayrıcalıkları Seym Hükümeti’ne de kabul ettirmektir.

14 Mart 1918’de Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya arasında Trabzon Konferansı işe başladı ve 13 Nisan’a kadar devam etti. Trabzon Konferansı’ndaki Osmanlı heyetine Hüseyin Rauf Orbay başkanlık ediyordu. Delegeler arasında Mehmet Nusret Bey, Dr. Tevfik Salim Bey, Yusuf Rıza Bey ve Hüsrev Bey, İsmail Hami Bey,

Abdulhamid Mahmut Efendi, Abdurrahman Bey ve diğerleri yer aldı. Akaki Çhenkeli'nin başkanlık ettiği Güney Kafkasya heyetine ise Haydar Bey Abaşidze, Mehemed Hesen Hacinski, İbrahim Bey Heyderov, Georgi Gvazava, Ruben İvanoviç (Hovannes) Kaçaznuni, Georgi Lashişvili, Mir Yagub Mehdiyev, Halil Bey Hasmammadov, Aleksandr Hatisov ve Akbar Ağa Şeyhulislamov dahil idi (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v.1; Документы и Материалы, 1919: 107).

KazıMZade'nin (2016: 118) Trabzon Konferansı'na katılacak Güney Kafkasya delegeleri ile ilgili şu fikirleri dikkat çekicidir: “*Transkafkasya delegasyonu Trabzon'a ayak bastığında, bir Türkün, şayet bu Transkafkasya'nın bütün nüfusu ise gerçekten çok azlar, eğer bununla beraber yalnızca bir delege heyeti ise o zaman çok fazladır fikirleri seslenmişti*”.

Rauf Bey, konferansın açılışında yaptığı konuşmasında Türkiye'nin Güney Kafkasya ile iyi komşuluk ilişkileri temelinde uzun vadeli bir barış yapmak istediğini söyledi. Türk temsilcileri, Güney Kafkasya heyetine Kafkasya'da yaranan yeni cumhuriyetin yönetim biçimi, siyasi ve idari yapısı ve ayrıca devletlerin meydana gelmesi için uluslararası kurallar ile zorunlu kılınan şartların yerine getirilip getirilmediği hakkında sorular yönelttiler. Türk heyeti için merak edilen mesele, Güney Kafkasya'nın hangi tarafı-Rusya'nı veya kendi bağımsız memleketini temsil etmesiydi. Güney Kafkasya heyeti, Rusya'daki devrimci olayların ardından Kafkasya'da yaşanan olay ve süreçleri yorumlayarak bölgedeki mevcut siyasi durum hakkında bilgi verdi, Kafkasya'nın bağımsızlığının henüz ilan edilmemiş olmasına rağmen bölgenin zaten müstakil olduğunu ve Osmanlı Devleti'yle iyi komşuluk ilişkileri kurmak için gerekli tüm işlemleri yapmaya hazır olduğunu ilave etti (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 2-3; KazıMZade, 2016: 119; Документы и Материалы, 1919: 113-116). Bununla yanaşı heyet, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Güney Kafkasya'nın razılığı olmadan imzalandığını ve o dönemde uluslararası seviyede faaliyet gösterdiğini de belirtmişti. Tabii bu cevaplar, Türk tarafını tatmin edecek seviyede değildi. Aynı zamanda Türk temsilcileri, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Güney Kafkasya'nın müstakil olmadığını, kendilerini Rusya'nın bir parçası olarak gördüklerini ve Güney Kafkasya'nın yasal yönetime hakim olmadığına dikkat çekmekteydiler (KazıMZade, 2016: 120).

Konferansta, Güney Kafkasya heyeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili maddelerini protesto etse de Osmanlı tarafı, onların bu itirazını kabul etmedi. Rauf Bey, Güney Kafkasya'nın önce Brest-Litovsk Barış Konferansı'na davet edildiğini, fakat Tiflis Hükümeti'nin bağımsız bir devlet değil, Rusya'nın bir parçası olduğunu belirterek konferansa katılmayı reddettiğini belirtti (Həsənli, 2009: 39). Bu nedenle Rusya'nın imzaladığı Brest Antlaşması'nın şartlarını yerine getirmesi gerekiyordu. İkincisi, Güney Kafkasya şimdi bağımsızlığını ilan etse ve uluslararası alanda tanınsa bile uluslararası hukukun daha önceki ilkelerine itiraz edemezdi. Tüm bunları Güney Kafkasya heyetinin dikkatine sunan Rauf Bey, Tiflis heyetinin Brest Barışı'na yönelik protestosunu kategorik olarak reddetti ve ardından Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan ettiği durumda, Osmanlı Devleti'nin onunla iyi komşuluk ilişkilerine girmeye hazır olduğunu belirtti (Həsənli, 2009: 40).

Bir yandan Güney Kafkasya Hükümeti bağımsızlığını ilan etmiyor ve kendisini Rusya'nın bir parçası olarak görüyor, öte yandan ise Sovet Rusyası tarafından imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili hükümlerini kabul etmek istemiyordu. Güney Kafkasya delegasyonunun bu mantıksız konumu karşısında anlamsız görüşmelerin uzadığını gören Rauf Bey, *“Güney Kafkasya Hükümeti'nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kararlı ve resmi olarak tanınması o zaman mümkün olacak ki bu hükümet, Brest-Litovsk Barışı'na esasen Türkiye'ye geçen Kars, Ardahan ve Batum'a olan iddialarından hususi bir anlaşma ile vazgeçsin”* diye belirtmişti (ARDA, f. 970, siy.1, iş 3, v. 7).

Kafkasya ile ilgili Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın hükümlerine ilişkin olarak ne Güney Kafkasya delegasyonunda ne de Tiflis Seymi'nde herkes tarafından kabul edilen tek bir pozisyon yoktu. Seymi'n Müslüman Fraksiyonu, Osmanlı İmparatorluğu ile karşılıklı tavizler temelinde bir anlaşmaya varmayı teklif ederken, Ermeniler ve Gürcüler Türk taleplerini kabul edilemez olduğunu düşünerek reddettiler. Türk taleplerine ilişkin Seym'deki fraksiyonlararası anlaşmazlıklar sonunda Gürcülerin Batum'u ele geçirip Kars ve Ardahan'a taviz vermesine, Ermenilerin ise Kars'ı ele geçirip Batum ve Acara'ya taviz vermesine yol açtı. Azerbaycan fraksiyonu ise Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye iadesini ve Batum'un önemli bir çıkış yolu olarak Güney Kafkasya'nın bir

parçası olarak kalmasını ve Acarya'nın Güney Kafkasya dahilinde ayrı bir Müslüman Cumhuriyeti olması fikrini destekledi (Həsənli, 2009: 41-42).

Yaklaşık bir ay boyunca aynı konuları müzakere masasında yeniden tartışmaktan rahatsız olan Osmanlı heyeti başkanı Rauf Bey, 6 Nisan'da İstanbul'dan gelen bir direktif uyarınca Güney Kafkasya heyetine ultimatoma vererek Brest-Litovsk Antlaşması'nı, 48 saat içinde tanıyıp tanımama konusunda cevap verilmesini talep etti. Ayrıca ultimatoda, Güney Kafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma ilişkilerine girmesi için önce bağımsızlığını ilan etmesi ve sadece bundan sonra diplomatik müzakerelerin başlanılabileceği belirtilmişti. 7 Nisan'da Çenkeli, Batum Askeri Komutanı General Mdivani vasıtasıyla hükümet başkanı Gegeçkori'ye yazı göndererek Türkiye'nin ultimatoma hakkında bilgi vermiş ve Brest Antlaşması'nın Batum hariç tanınmasının Tiflis Hükümeti için önemini vurgulamıştı (Документы и Материалы, 1919: 155-157). Ayrıca Çenkeli, gönderdiği yazıya kendi yetkileri dahilinde Türklere verilecek toprak tahhütleri ile ilgili fikirlerini de ilave ederek kaydediyordu: *“Seym-Batum, Ardahan ve Kars'ı silah gücü ile savunup savunamayacağını belirtmelidir. Eğer savunamıyorsa bizim azami tavizlerimiz şu şekilde olmalıdır: 1. Kars şehri ile birlikte bütün Kars vilayeti, özellikle Ermenilerin yaşadığı Doğu kısmı sınırları ve Ardahan bölgesinin Kuzey sınırlarının yeniden düzenlenmesi şartıyla 2. Batum vilayetindeki Artvin şehri hariç, bütün Artvin bölgesi”*. Ermeni meselesinde ise mültecilerin Türkiye'ye engelsiz dönüşünü özel olarak belirtmişti (Документы и Материалы, 1919: 157; Şahin, 2002: 409-410).

Çenkeli, 9 Nisan'da Rauf Bey ile görüşünde hükümetinden Brest-Litovsk Barışı'nın tanınması meselesinde cevap beklediğini bildirerek 10 Nisan'a kadar izin istemişti. Fakat Türk askeri birliklerinin ilerlemesi haberi ve üstüne Tiflis'ten cevap gelmemesi sebebiyle Trabzon'daki Güney Kafkasya temsilcileri Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştı (Sarı, 2014: 95). Bunun üzerine Ermeniler, Çenkeli'yle beraber Gürcüleri de Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiklerine göre ihanetle suçladılar. Şu hususu da belirtelim ki Ermeniler de Gürcüler kadar Türk taleplerinin kabul edilmesinde meraklıydılar. 11 Nisan'da savaş kesildi. Böylece Türkler, Gürcü askeri birliklerine Batum'un boşaltılması için 13 Nisan 1918'e kadar vakit vermiştiler. Ayrıca Gürcülere bu teklifi kabul ettikleri takdirde, silahlarının

kendilerinde kalacağına ve hayatlarına dokunulmayacağına da vaat verilmişti (Kazımsade, 2016: 124).

Fakat Güney Kafkasya Seymi'nde konuyla ilgili devam eden tartışmalar ters yönde gelişti ki Seymi'n 13 Nisan 1918'de sabah ve akşam toplantılarında konuşan Gürcü ve Ermeni temsilcileri, Türkiye'nin Brest-Litovsk'la ilgili taleplerini reddetmeyi ve bu talepler karşısında silahlarla çıkıp savaşa başlayacaklarını bildirdiler (Документы и Материалы, 1919: 163-184). Türkiye ile savaş meselesinde ortak karar yoktu. Sonuç olarak Ermeni ve Gürcü tarafı savaşa karar vermişti. Müslüman Fraksiyonu başta olmak üzere, Musavat, İttihatçılar ve Tarafsızlar grubu bu karara karşı çıkmıştı. Aynı zamanda Türkiye ile savaşa katılmakla Güney Kafkasya, kötü sonuçlarla karşılaşa bilirdi. Böylece Güney Kafkasya heyeti için Trabzon'dan Tiflis'e yol alma zamanı gelmişti (Qafarov, 2018a: 136-139).

Bu dönemde Osmanlı birlikleri 1914'teki Türkiye-Rusya sınırını geçerek Kafkasya'ya doğru ilerlemeye başladı ve 3 Nisan'da Ardahan'ı özgürlüğüne kavuşturdu. Trabzon görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Türk birlikleri, 14 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da Kars'ı ele geçirerek ilerlemeye devam etti ve birkaç gün sonra 1877-1878 Savaşı'ndan önce Osmanlı - Rusya sınırına ulaştı. Sonuç olarak Türkiye, sekiz günlük savaşta Brest-Litovsk Barışı'yla kazandığı toprakların kontrolünü silah gücüyle ele geçirmiş oldu (Qafarov, 2020: 134-135).

Türkiye ile savaşta mağlup olan Seym, İstanbul Hükümeti'nin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. 2 Nisan 1918'deki Seym toplantısında uzun tartışmalardan sonra Güney Kafkasya, çoğunluğun oybirliği esasında bağımsız bir Demokratik Federatif Cumhuriyet ilan edildi. Ayrıca Türkiye ile barış görüşmelerinin devam ettirilmesi ve yakın zamanda bir barış anlaşması yapılması kararlaştırıldı (Документы и Материалы, 1919: 222-223). Böylece Güney Kafkasya Seymi, Türkiye'nin bağımsızlık talebini yerine getirmiş, aynı zamanda Brest-Litovsk Barışı'nı kabul ederek onun temelinde barış imzalama niyetini açıklamıştı.

Osmanlı Hükümeti'nin diktesi ve Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nun ısrarı üzerine bağımsızlık ilanı, Güney Kafkasya'yı Rusya'dan ayırma sürecini tamamlayan tarihi bir olaydı. "Güney Kafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti", Brest-Litovsk

Antlaşması ile Türkiye'ye geçen topraklar ve Bakü vilayeti dışında kalan Güney Kafkasya topraklarını kapsıyordu (Carr, 1989: 313).

Bağımsızlığın ilanından sonra Yevgeni Gegeçkori Hükümeti istifa etti. Yeni hükümetin kurulması için barış yanlısı Akaki Çhenkeli görevlendirildi. 26 Nisan'da Seym, Çhenkeli liderliğinde kurulan bağımsız Güney Kafkasya Hükümeti'nin bileşimini onayladı. A.Çhenkeli, Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak 22 Nisan 1918'de büyük devletler dahil Osmanlı İmparatorluğu'na Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan eden bir telgraf gönderdi. Aynı gün Osmanlı Hükümeti, Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı ve Batum'da barış görüşmeleri yapmayı kabul etti (Qafarov, 2018b: 64).

Güney Kafkasya'nın bağımsızlık ilanından sonra Rusya'nın Tiflis Hükümeti üzerindeki baskısı yoğunlaşmaya başladı. Tiflis Hükümeti'nin bağımsızlık ilanını Sovyet Rusya'ya ihanet olarak gören Moskova Hükümeti, 25 Nisan 1918'de Bakü Duması'nı feshetti ve sadece Bolşevikler'den ve Solcu Eserlerden oluşan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni (Rus. Sovnarkom) kurdu. Şaumyan 1 Mayıs bildirisinde, bölgedeki hedeflerinin tek bir cümle ile şöyle açıklıyordu: “*Sovyet, bütün Güney Kafkasya ve Dağıstan'da Sovyet iktidarının kurulması için sonuna kadar savaşıacaktır*” (Şahin, 2002: 541).

Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya Cumhuriyeti arasında 11 Mayıs'ta ilk ve son görüşü baş tutan Batum Konferansı, sonralar tarafların bir birlerine notalar göndermesi ile devam etmişti (Sarı, 2014: 135). Konferansta on kişilik Osmanlı heyetine, Adalet Bakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Halil Bey Menteşe başkanlık ediyordu. Heyette askeri temsilci olarak temsil edilen Kafkas Cephesi Komutanı Mehmet Vehib Paşa, Halil Bey'den sonra en önemli ikinci kişi idi. Başbakan A. Çhenkeli başkanlığındaki Güney Kafkasya heyetine ise 45 üye dahil olmasına rağmen, Seym'deki fraksiyonlararası karşılıklı güvensizlik nedeniyle heyet, 6 kararverici üyeden oluşuyordu. Bu gruba Gürcülerden A. Çhenkeli ve N. Nikoladze, Azerbaycanlılardan M. H. Hacinski ve M. E. Resulzade, Ermenilerden O. Kaçaznuni ve A. Hatisov dahil idi (Авалов, 1924: 34; Kazımlı, 2016: 135).

Trabzon Konferansı'ndan farklı olarak Batum Konferansı'na Almanya, Otto Won Lossow başkanlığındaki bir heyetle gözlemci olarak katılmıştı (Hasanlı, 1998: 79). Bu süre zarfında Osmanlı birliklerinin Güney Kafkasya yönündeki aktif askeri operasyonları, geniş anlamda Almanya'nın genel askeri-stratejik çıkarlarını karşılamaktaydı. Fakat önemli bir stratejik konuma sahip olan ve zengin hammadde rezervlerine sahip olan Kafkasya'da Osmanlı askeri güçlerinin bu gelişmeleri Almanları rahatsız etmeye bilmezdi (Qafarov, 2018a: 142)

Alman Hükümeti, Türkiye'nin Kafkasya ile ilgili planlarını engellemek için Sovyet Rusya'nın Batum Konferansı'na katılması için harekete geçti. 8 Mayıs 1918'de Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Mirbach, Sovyet Hükümeti'ne Güney Kafkasya ve Rusya Hükümeti arasındaki anlaşılmasız meselelerin çözümünde Almanya'ya arabuluculuk önerisinde bulundu. Bu diplomatik adım, öncelikle Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki siyasi faaliyetine verdiği tepkiydi. Osmanlı Devleti tam anlamıyla Kafkasya'daki askeri operasyonların başarısından yararlanma niyetindeydi. Sovyet Rusya'nın Almanya üzerinden Kafkas meselesine müdahalesi Osmanlı Devleti için istenmeyen bir duruma yol açabilirdi (Земсков ve diğerleri, 1957: 285). Sovyet Rusya, Kafkasya'da Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki gergin mücadeleden kendi çıkarları açısından maksimum fayda sağlamaya çalışıyordu. Bu nedenle Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, notada Sovyet Rusya Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını tanımadığını ve bu nedenle Kafkasya'da Brest - Litovsk Antlaşması'nın uygulanmasına yönelik müzakerelerin, sadece Sovyet Rusya ile Almanya ve Türkiye arasında yapılması gerektiğini kaydediyordu (Земсков ve diğerleri, 1957: 285).

Çiçerin'in notasını alan Mirbach, 14 Mayıs'ta yeniden Moskova Hükümeti'ne Sovyet Rusya'nın Batum Konferansı'na katılmasına izin vermesi için çağrıda bulundu ve Rusya ile Güney Kafkasya Hükümeti arasındaki ilişkileri normalleştirmek için Alman arabuluculuğunu teklif etti. Ertesi gün Mirbach'ın bu notasına cevap veren Çiçerin, Sovyet Rusya'dan Güney Kafkasya Hükümeti'ni tanımadığını ve halk kitlelerinin buna karşı çıktığını (Tiflis, Poti, Sohum, Kutais, Gori bölgelerinde) belirterek Batum müzakerelerine katılma konusunda ısrar etti ve aksi takdirde Moskova Hükümeti'nin katılımı olmadan imzalanacak anlaşmayı tanımayacağını belirtti (Земсков ve diğerleri, 1957: 302-303; Kurat, 1990: 475).

Batum görüşmelerinde çelişkiler Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Türkiye ve Almanya'ya yakınlaşmasını hızlandırdı. Bu nedenle Mayıs ayının ortasından itibaren Azerbaycan temsilcileri Türkiye ile, Ermeniler ve Gürcüler ise Almanya ile Türkiye arasındaki çatışmalardan haberdardı. Türk Ordusu'nun Almanları güncel olaylara daha yakından çekme eylemleriyle bağlantılı olarak A.Çhenkeli, 15 Mayıs'ta Türkiye ile beraber diğer üç müttefikine de bir protesto notası gönderdi (Həsənli, 2009: 65).

Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya Hükümeti'ne yönelik bu tutumu, Tiflis Hükümeti'nin Rusya'nın konferansa davetine karşı direnişini güçlendirdi. Rusya'nın Transkafkasya Hükümeti'nin varlığını inkar etmesi, Bakü'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden kaynaklanıyordu. Zira 25 Nisan'da St. Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin (HKS) kurulmasıyla, Bolşeviklerin Mart ayında başlayan zorla iktidarı ele geçirme mücadelesi başarıyla tamamlanmıştı. Siyasi durumla ilgili olarak Güney Kafkasya Hükümeti ile birlikte Osmanlı Hükümeti de Rusya'nın Batum görüşmelerine katılmasına şiddetle karşı çıkmıştı (Həsənli, 2009: 67). Böylece Almanya'nın Batum müzakerelerine Sovyet Rusya'yı dahil etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Osmanlı heyeti Başkanı Halil Bey Menteşe'nin 11 Mayıs'ta Batum Konferansı'nın ilk toplantısında yaptığı açılış konuşmasının ardından, Güney Kafkasya delegasyonu Başkanı Akaki Çhenkeli'ye on iki maddelik bir anlaşma taslağı sunmuştu. Taslağa göre Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırlara ek olarak Türkiye, savaş alanında yaptığı fedakarlıklar karşılığında bir dizi yeni bölge ve ayrıcalık talep ediyordu. Bu projeye göre, Güney Kafkasya topraklarının büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi gerekiyordu (Qafarov, 2018b: 68-69). Türk şartlarına göre Tiflis ilinin Ahıska ve Ahelkelek ilçeleri, Erivan vilayetinin Aleksandropol ve Surmalı ilçeleri, Eçmiadzin ilçesinin Serdarabad kısmı, Erivan ilçesine bağlı Kemerli, Uluhanlı ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez ilçesine bağlı Şerur kısmı ve ayrıca Türkiye'ye İngilizlere karşı savaş sırasında Güney Kafkasya'daki tüm demiryolu ağını kullanma hakkı verilmeli, aynı zamanda Osmanlı Devleti talep ettiği takdirde Tiflis Hükümeti, Bakü limanındaki işletmelerle birlikte Hazar Denizi'ndeki Kafkasya Hükümeti'ne ait araçlar Osmanlı Hükümeti'nin emrine sunulmalıydı (Qafarov, 2018b: 68-69).

Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya Hükümeti'ni Türkiye'nin taleplerini kabul etmeye zorlamak için Kafkasya'daki askeri operasyonlarını genişletmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin taleplerinin Güney Kafkasya heyetine sunulmasının ardından, heyet arasında Seym'deki anlaşmazlıklar derinleşmeye başladı. Bu da Güney Kafkasya'daki Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Türkiye ve Almanya ile ayrı ayrılıkta görüşmeler yapmasına yol açtı (Qafarov, 2018a: 159-162). Bu koşullar altında Güney Kafkasya Seymi'nin çöküşü kaçınılmazdı.

Gürcüler, sert Türk talepleri karşısında Almanya'ya sığındı. 19 Mayıs'ta Lossow, Çhenkeli'ye Türkiye ile Güney Kafkasya arasındaki müzakerelerde arabuluculuk yapmayı öneren bir mektup yazdı (Документы и материалы, 1919: 293). Almanya arabuluculuk hizmetinin kabulüne ilişkin olarak Güney Kafkasya heyetinin acil toplantısı yapıldı. Gürcüler ve Ermeniler bu arabuluculuğun kabul edilebilir olduğunu düşündüler. Teklife karşı çıkan Azerbaycanlı temsilciler M. E. Resulzade ve M. H. Hacinski, Alman arabuluculuğunun Türklerin iradesine karşı ortaya konması halinde böyle bir önerinin Türklerin daha sert taleplerde bulunmasına yol açabileceğini kaydetti. Ancak sonunda Azerbaycan temsilcilerinin protestolarına rağmen Güney Kafkasya heyeti, Alman arabuluculuğunu kabul etme kararı aldı ve bununla ilgili hemen Lossow'ya bu konuda bilgi verildi. Ancak Osmanlı heyeti, Alman arabuluculuğunu kabul etmedi (Документы и материалы, 1919: 301-306; Hasanlı, 1998: 83-84).

Mayıs ortasından itibaren sadece Azerbaycan Fraksiyonu değil, Gürcü Fraksiyonu da yabancı bir gücü davet etmeye karar verdi. Menşevik Gazetesi "Ertoba" yazıyordu: *"Anarşi bizi mahvediyor. Bolşevikler buralarda ve başka yerlerde bizim için ayaklanmalar düzenliyorlar. Bu nedenle, eğer halkımız bize düzen getirirse, yabancıların egemenliği ile hızlı bir şekilde uzaklaşacaktır"* (Хачапуридзе, 1956: 133). Bu gelişmeler üzerine 14 Mayıs'ta Gürcü Milli Şurası'nın gizli bir toplantısı yapıldı ve burada General von Lossow aracılığıyla, Gürcistan'ın himayesini sağlamak için Alman Hükümeti'ne başvurulması karara alındı. General von Lossow, Almanya'nın Transkafkasya'nın Federasyon'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesi şartıyla, Gürcistan'ın vesayetini devralacağını söyledi. Müzakereler sırasında Almanya, Güney Kafkasya demiryolunun Gürcü kısmını ve Gürcistan'ın doğal kaynaklarını kullanma hakkını almış oluyordu.

Karşılığında ise Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyarak, onun Rusya tarafından tanınmasına yardım edeceğine söz vermiş oluyordu (Həsənli, 2009: 69-70).

23-24 Mayıs tarihlerinde Batum'da yapılmış gizli bir Alman-Gürcü toplantısında Almanlara - Batum Limanı, demiryolları ve genel olarak Gürcistan toprakları ile ilgili bir takım ayrıcalıklar tanınması kabul edildi. Tüm bu anlaşmaları gerçeğe dönüştürmek için Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmek gerekiyordu. 25 Mayıs'ta Lossow, Çhenkeli'ye güvenilir kaynaklardan aldığı bilgiler esasında mektup göndererek Güney Kafkasya Federasyonu'nun parçalanma eşiğinde olduğunu ve onun yetkisinin yalnızca Güney Kafkasya Federasyonu ile müzakerelerle sınırlı olduğunu, bu nedenle yeni talimatlar elde etmek için Berlin'e gideceğini belirtmişti (Документы и Материалы, 1919: 307).

Aynı günün akşamı Lossow liderliğindeki Alman heyeti Batum'dan ayrıldı. Ancak Almanya'ya gitmek için Batum'dan ayrılan Lossow, Berlin'e değil Poti'ye gitmişti. Çünkü Batum'daki gizli Alman-Gürcü görüşmeleri sırasında varılan anlaşmalar ve taraflar arasında hazırlanan taslak anlaşmalar burada - Poti'de imzalanacaktı (Qafarov, 2018b: 75). Böylece Azerbaycan'ın zengin petrolüne ve Kafkasya'ya göz diken Almanya, Batum Konferansı sırasında bölgenin Osmanlı Devleti'nin etkisi altına girmesini önlemek için elinden geleni yaptı. Almanlar, oyunlarının bir sonucu olarak bu hedeflere ulaşamayınca Gürcistan'ın ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar karşılığında Osmanlı Devleti'ne karşı toprak bütünlüğünü korumak için Kafkasya'dan ayrılmasına ve Almanların himayesine girmesine karar verdi (Qafarov, 2018a: 154).

Güney Kafkasya heyetinin Türk ultimatomu konusunda ortak bir konuma ulaşamaması ve müzakerelerin gereksiz yere uzadığını gören Halil Bey, 26 Mayıs 1918'de saat 20:00'de Güney Kafkasya heyetine son ultimatom verdi. Ultimatomda 11 Mayıs'ta Türkiye'nin temel taleplerinin kabul edilip edilemeyeceği ile bağlı 72 saat içinde cevap verilmesi talep ediliyordu (Документы и Материалы, 1919: 309-310).

Bu ultimatom verildiğinde, Güney Kafkasya Federasyonu artık mevcut değildi. Böylece Almanların tavsiyesi üzerine Gürcülerin bağımsızlıklarını ilan etmek için nihai karara gelmesi, Güney Kafkasya Federasyonu'nun çöküşünün kaçınılmaz olduğunu gösterdi. 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi'nin son toplantısı gerçekleşti ve Gürcistan Federasyon'dan ayrıldığını ilan ettikten sonra Güney Kafkasya Seymi istifa

etmeye karar verdi (Документы и Материалы 1919: 317-331). Hemen ardından 26 Mayıs'ta Gürcistan Milli Şurası, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti ve H. Ramishvili başkanlığındaki hükümet kabinesi yaratıldı. Yeni kurulan hükümetin ilk dış politika adımı, 28 Mayıs'ta Almanya ile önceden düzenlenmiş bir anlaşma imzalamak ve böylece yeni oluşturulan Gürcistan Cumhuriyeti'ni Almanya'nın himayesine kabul ettirmektir (Həsənlı, 2009: 73). Poti'de taraflar arasında imzalanan anlaşmalarda Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve onları himaye edeceğini üstelendiğini, aynı zamanda Rusya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıması yönünde çalışacağını vaat verdi. Bunun karşılığında ise Gürcistan'ın tüm yeraltı ve yerüstü kaynakları Alman kontrolü altına alındı (Документы и Материалы, 1919: 332-336; Şahin, 2002: 572).

Gürcistan'ın Federasyon'dan çıkışı ve Seym'in dağılmasıyla Azerbaycan Fraksiyonu da bağımsızlığını ilan etmek için önemli kararlar verdi (Məmmədzađə, 1992: 88-90). 27 Mayıs'ta Güney Kafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı mebusları M.E. Resulzade'nin başkanlığında Azerbaycan Milli Şura'sını ilan ettiler. Böylece Milli Şura, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ederek "İstiklal Beyannamesi"ni kabul etti (ARDA, f. 970, siy.1, iş 1, v. 49; Məmmədov, 2005: 343).

Ardından Ermenistan Cumhuriyeti, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonra 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te "Ermeni Milli Konseyi" tarafından ilan edildi. 29 Mayıs'ta Hovannes Kacahznuni bağımsız Ermenistan'ın Başbakanı olarak atandı. Azerbaycan toprağı Erivan yeni devletin başkenti seçildi (http://www.hrono.ru/organ/ukaz_a/arm_resp.php, t.y.).

Böylece Osmanlı Hükümeti'nin ilan ettiği Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, sadece 34 gün sürdü ve Osmanlı Hükümeti'nin bir sonraki talepleri karşısında, tek bir pozisyona gelemeyerek parçalandı. Güney Kafkasya'daki askeri-politik durum ve Almanya'nın yıkıcı faaliyetlerinden kaynaklanan koşullar, Osmanlı Hükümeti'nin Güney Kafkasya Cumhuriyeti ile ilgili planlarını yürütmesine izin vermedi. Bu durumda Osmanlı Hükümeti, Güney Kafkasya Federasyonu'nun dağılmasını kabul etti ve Gürcistan hariç tüm Kafkasya'yı birleştirmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde ve onunla yakın ittifak içinde olacak bir Müslüman devleti kurmaya karar verdi (Qafarov, 2018b: 81).

Bu gelişmeler üzerine Türkiye, Güney Kafkasya Federasyonu ile başlattığı Batum görüşmelerini Seym'in çöküşü ve Federasyon'un parçalanması sonucunda yaranan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile ayrılıkta devam ettirmeye çalıştı. Tiflis'teki son olaylar nedeniyle ultimatomen süresi bir gün daha uzatıldı ve Mayıs ayının son günlerinden itibaren ayrı ayrılıkta Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Gürcistan görüşmeleri başladı (Qafarov, 2018a: 159). Bu görüşmeler 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA İKİLİ YÖNETİM

1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti arasında 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum Konferansı'nda Türkiye'nin toprak talepleriyle anlaşılamayan Güney Kafkasya Seymi'nde farklılıklar ve çelişkiler derinleşti. Türk talepleri karşısında Gürcüler, Almanya'nın tavsiyesi üzerine Seym'den ayrılarak Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye ve Alman vesayetini kabul etmeye karar verdiler. Güney Kafkasya Seymi'nin son toplantısı 26 Mayıs 1918'de yapılmış ve Gürcistan'ın Federasyon'dan ayrılma açıklaması dinlendikten sonra Güney Kafkasya Seymi istifa kararı almıştır. Aynı gün Gürcistan Milli Şurası, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmişti (Документы и материалы, 1919: 317-338).

Transkafkasya Seymi'nin 26 Mayıs, son oturumunda konuşan Gürcü temsilcileri, federasyonun çöküşünden Azerbaycan fraksiyonunu sorumlu tuttular. İddiaya göre Azerbaycan fraksiyonunun türk yanlısı bir tavır sergilemesi nedeniyle, Gürcülerin onlarla işbirliği yapamayacağı fikri ortadaydı (Rəcəbli, 2013: 302).

25 Mayıs'ta Gürcülerin bağımsızlığını ilan etmeye karar verdiklerini duyduktan sonra aynı gün Seym'in Müslüman Fraksiyonu sabah ve akşam olmak üzere iki toplantı düzenledi. Hudadat Bey Melikaslanov başkanlığındaki sabah toplantısında Gürcistan'ın ayrılma meselesinin neredeyse çözüldüğü için Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nun bu eylem için hazır olması gerektiği kaydedildi (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 43).

Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nun Feteli Han Hoyski'nin başkanlık ettiği 25 Mayıs akşam toplantısında da Gürcistan'ın Seym'den ayrılması durumunda Azerbaycan Fraksiyonu'nun görevleri tartışıldı ve burada Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği takdirde, o zaman Azerbaycan'ın bağımsızlığının da ilan edileceğinin kararı verildi (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 44-45).

26 Mayıs 1918'de Memmed Yusif Ceferov başkanlığında Müslüman Fraksiyonu'nun olağanüstü toplantısında, Batum'dan yeni dönen Güney Kafkasya Merkezi Müslüman Konseyi'nin üyesi Nesib Bey Yusifbeyli Batum görüşmelerinin gidişatı hakkında bilgi verdi (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 46). Müslüman Fraksiyonu durumu geniş ve kapsamlı bir şekilde tartışarak ülkede anarşinin hüküm sürdüğünü, sırada Türkiye ile başlayan müzakereleri tamamlamak ve yeni dağılmış Güney Kafkasya Hükümeti'nin mülklerinin bölüştürülmesinde Müslümanları temsil edecek özel bir organın oluşturulması çağrısında bulundu ve Azerbaycan'ı yönetme sorumluluğunu üstelenerek kendisini Azerbaycan'ın Geçici Milli Şurası ilan etti. Mehemmed Emin Resulzade çoğunluk oyu ile Milli Şura'nın başkanı seçildi. Hesen Bey Ağayev ve Mirhidayet Seyidov başkan yardımcısı, Mustafa Mahmudov ve Rehim Vekilov ise katip seçildi. Daha sonra parti prensibine uygun olarak çeşitli alanlarda çalışmalara rehberlik etmek için 9 kişiden oluşan Milli Şura'nın İcraiye organı kuruldu. Feteli Han Hoyski oy birliğiyle Yürütme organının başkanı seçildi (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 46).

Azerbaycan Milli Şurası'nın ilk toplantısı, 28 Mayıs 1918'de Tiflis'teki eski Canişin Sarayı'nda yapıldı. 26 meclis üyesinin katıldığı bu toplantıda Halil Bey Hasmemmedov Seym'in feshedilmesi ve Gürcistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesiyle ilgili Azerbaycan'ın durumu hakkında sunum yaptı ve geç kalmadan Azerbaycan'ın bağımsız bir cumhuriyetin ilan edilmesinin gerekliliğini esaslandırdı. Bu meseleyle ilgili konuşan Nesib Bey Yusifbeyli, Ekber Ağa Şeyhulislamov, Mireli Seyidov ve diğerleri de Halil Bey Hasmemmedov'a destek verdiler (ARDA, f. 970, siy.1, iş 1, v. 50). Sonuç olarak Azerbaycan Milli Şurası, 24 oyla (iki kişi-Sultan Mecid Ganizade ve Cefer Ahundov çekimser) Azerbaycan'ın bağımsızlığını gecikmeden ilan etmeye karar verdi ve altı maddelik bir "İstiklal Beyannamesini" ilan etti (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 50). Bu tarihi beyannamede şunlar açıklanıyordu:

"Bu günden itibaren Azerbaycan Halkı hakimiyet hakkına sahip olduğu gibi Güneydoğu Zakaşkasya'dan oluşan Azerbaycan dahi kamil-el-hukuk bağımsız bir devlettir.

- 1. Bağımsız Azerbaycan Devleti'nin şekl-i idaresi halk cumhuriyeti olarak teşekkül ediyor.*

2. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlər və bilhassa həmcivar olduğu millet və devletlərlə münasebeti-hasene tesisinə azm eder.*
3. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti milleti, mezhebi, sınıfı və cinsi fərk etməksizin arazisinde yaşayan tüm vətəndaşlarına hukuki-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eyler.*
4. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bircümle milletləre serbestane gelişmeleri için geniş meydan bırakıyor.*
5. *Meclisi-Müessisan toplanıncaya kadar Azərbaycan idaresinin başında arai-ümmiyyə ilə intihab edilmiş Şurayi-Milli və Şurayi-Milli'ye karşı sorumlu hükümet-imesul-hükümeti-muvakkate durur*” (ARDA, f. 894, siy.10, iş 192, v. 3; ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 1, v. 49-50).

Bu siyasi və hukuki belgede, bağımsız bir Azərbaycan Devleti'nin kurulması ilan edilmiş, onun gücünün kapsadığı bölgənin sınırları belirlənmiş və devlet faaliyyətinin temel ilkələri yansıtılmıştı. “İstiklal Bəyannaməsi”ndə demokratik devletin nitəlikləri-hakimiyətin halka ait olması, vətəndaşların sivil və siyasi haklarının sağlanması, ulusal, dini, sınıfsal, mezhepsel və ya cinsəl mensubiyətə bəkilməksizin, tüm halkarın və hərkesin özgür gelişimi için koşullar yaradılması və son olarak devlet faaliyyətinin temeli olarak hakimiyətin bölünməsi (güçlərin ayrılığı) ilkələrinin bəyanı, Azərbaycan halkının egemen, demokratik, yasal bir devlet yaratmaya kararlı olduğunu tüm insanlığa göstərmiş oldu (Rəsulzadə, 1990: 10).

Azərbaycan Milli Şurası mevcut tarixi durumda Azərbaycan'ın kaderini üstəlenərək bağımsızlığını ilan etti və böyləce yüz yıllık esaretin ardından ülkeyi ulusal bağımsızlığına kavuşturmuş oldu. Bunlarla birlikdə Bolşevik-Taşnak İttifakı'nın Azərbaycan topraklarında Türk-Müslümanlara karşı devam edən soykırımını önənmiş, ülkeyə Osmanlı askeri yardımını sağlamış, ülkenin bağımsız kalkınması və ayakta kalması için gerekli tüm adımların atılması için bir fırsat yaranmıştı. Bununla da Milli Şura, mevcut tarixsel koşullarda ülkenin bağımsızlığını ilan edərək Azərbaycan halkı karşısında çok şərəfli bir görevi tamamlamış oldu. M. E. Resulzade (1990: 10) Azərbaycan Cumhuriyeti'nin İslam aleminde teşekkül edən ilk cumhuriyet olduğunu kaydetmişti.

Milli Şura, “İstiklal Beyannamesi”ni ilan ettikten sonra F. H. Hosiyski`ye ilk Azərbaycan Hükümeti`ni kurma talimatı verdi ve toplantıyı bir saat erteledi. Kısa aradan sonra toplantıya devam eden Milli Şura, F. H. Hosiyski`nin hükümetin kurulmasıyla ilgili bildirisini dinledikten sonra ilk Geçici Hükümet`in bileşimini onayladı. F. H. Hosiyski`nin önderliğinde kurulan ilk Geçici Hükümet`in üyeleri aşağıdaki gibiydi:

1. Başbakan ve İçişleri Bakanı – Feteli Han Hosiyski
2. Harbiye Bakanı – Hosrov Paşa Bey Sultanov
3. Milli Eğitim ve Maliye Bakanı – Nesib Bey Yusifbeyli
4. Dışişleri Bakanı – Mehemed Hesen Hacınski
5. Posta-Telgraf ve Yollar Bakanı – Hudadat Bey Melikaslanov
6. Tarım ve Çalışma Bakanı – Ekber Ağa Şeyhülislamov
7. Adalet Bakanı – Halil Bey Hasmemmedov
8. Ticaret ve Sanayi Bakanı – Memmed Yusif Ceferov
9. Devlet Nezaret Bakanı – Camo Bey Hacınski (Həsənov ve Makswell, 2008: 261; Пашаевым, 1998a: 9).

30 Mayıs 1918`de Başbakan Feteli Han Hosiyski, Azərbaycan Cumhuriyeti`nin kuruluşu ile ilgili olarak Dünya ülkelerini radyo telgrafı ile bilgilendirdi. İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Moskova, Tokya, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, Stocholm, Kiev, Hristaniya (Oslo) ve Kopenhag hükümetlerinin Dışişleri Bakanlarına hitaben gönderilen telgrafta şunlar yazıyordu: “*Gürcistan`ın Güney Kafkasya Cumhuriyeti`nden ayrılmasıyla Azərbaycan Milli Şura`sı, 28 Mayıs`ta Doğu ve Güney Kafkasya`dan oluşan Azərbaycan`ın bağımsızlığını ilan ederek, Azərbaycan Cumhuriyeti Hükümeti`ni kurmuştur. Bu gerçeği zati-alilerine bildirerek hükümetlerinizi bunu teşvik etmeye çağırıyorum. Azərbaycan Hükümeti, geçici olarak Gence`de yer alacaktır. Azərbaycan Cumhuriyeti Reis-i Vükelası Hosiyski*” (Ставропольского, 1920: 18-19; ARDA, f. 970, siy.1, iş 4, v. 5).

Azerbaycan Cumhuriyeti`nin ilk günlerinde, Azərbaycan`daki siyasi durum ülkede ikili gücün varlığı ile karakterize ediliyordu. Nitekim, Azərbaycan`ın Doğu`sı (Bakü vilayeti) Bakü`deki Halk Komiserleri Soyeti`nin etkisi altındaydı ve Batı kısmı ise (Yelizavetpol vilayeti) Azərbaycan Cumhuriyeti Hükümeti`nin yönetimi altındaydı.

1918 yazında Azerbaycan'daki uluslararası durum da çok karmaşıktı. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Almanya ve İngiltere gibi büyük güçlerin siyasi ve ekonomik çıkarları burada çatışıyordu. Söz konusu dönemde, bu ülkeler Bakü petrolüne sahiplenmek için birbiriyle rekabet etmekteydi (Həsənov ve Makswell, 2008: 261).

Azerbaycan'ın I. Dünya Savaşı'na katılan devletler arasındaki mücadelenin ana hedeflerinden birini oluşturması, hükümetin faaliyetlerini daha da zorlaştırdı. 23 aylık varlığı boyunca (28 Mayıs 1918-28 Nisan 1920) Azerbaycan Cumhuriyeti'nde beş hükümet kabinesi kuruldu. Hükümet kabinlerinin birincisi (28 Mayıs-17 Haziran 1918), ikincisi (17 Haziran-26 Aralık 1918), üçüncüsü (26 Aralık 1918-14 Mart 1919), dördüncüsü (14 Mart-22 Aralık 1919) ve beşincisi (24 Aralık 1919-28 Nisan 1920) kuruldu ve ilk üç kabineye Feteli Han Hoyski diğer iki kabineye ise Nesib Bey Yusifbeyli başkanlık etti (Şükürov ve Qafarov, 2010: 422-423).

Kurulduğu ilk günlerden itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü'nün kurtuluşu ve ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamaya odaklanmanın yanı sıra, ülkede geniş kapsamlı bir devlet kuruculuğu çalışmalarına başladı. Bu yöndeki ilk önemli adımlardan biri kardeş Türkiye ile 4 Haziran 1918'de askeri-politik bir anlaşmanın imzalanması oldu. "Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti arasında Dostluk Antlaşması" başlıklı belgede Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne gerekirse barış ve düzeni güçlendirmek ve ülkenin güvenliğini sağlamak için askeri yardım yapmayı taahhüt ettiğini belirtmektedir. Batum Antlaşması, cumhuriyetin uluslararası alemde fiilen tanınmasını sağladı (Ağayev, 2008: 39-41).

21 Haziran'da Azerbaycan Hükümeti, ilk devlet sembollerini kabul etti. İlk olarak kırmızı kumaş üzerine beyaz bir hilal ve beyaz sekiz köşeli yıldızın tasvir edildiği bayrak, devlet bayrağı olarak kabul edildi. 9 Kasım 1918'de bu bayrak, kırmızı ve yeşilden oluşan üç renkli bir bayrakla değiştirildi (Пашаевым, 1998b: 188, 250).

28 Mayıs'ta bağımsızlığına kovuşan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ordu kuruculuğu alanında yaptığı çalışmalar harp tarihimizde önemli yer tutmaktadır. 23 Ekim 1918'de cumhuriyet hükümetinin bir toplantısında, Türk Ordusu henüz Azerbaycan'dayken başlayan ordu yapılanmasını canlandırmak ve daha etkin bir şekilde yürütmek için bir Savunma Bakanlığı kurulmasına karar verildi. Böyle bir karar, 1 Kasım

1918'de Bakanlar Kurulu tarafından imzalandı. Yeni koşullar altında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması tamamen Savunma Bakanlığı'nın sorumluluğunda olmalıydı. Bu yapı, hükümetin karşı karşıya olduğu tarihi görevlerin çözülmesinde çok önemli bir rol oynadığı için ilk olarak Bakanlar Kurulu Başkanı F.H.Hoyski başkanlığında görevlendirildi. Topçu Generalı Semed Bey Mehmandarov Bakan Yardımcısı olarak atandı ve ona bakanlığı kurma talimatı verildi (<https://mod.gov.az/az/pre/21369.html>, 2018)

Cumhuriyet ordusunun oluşumunun ilk aşaması, Türk Ordusu'nun öncülüğünde gerçekleştirildiğinden ordu dahilinde onların çizgisi kalmaktaydı. Öte yandan Cumhuriyet ordusunda görev yapan yüksek rütbeli subayların hemen hepsi çarlık ordusunda görev yapmış ve Rus Ordusu'nun geleneklerinin ruhuyla yetiştirilmişlerdi. Cumhuriyet ordusunun milli değerler üzerine kurulabilmesi için öncelikle bu etkilerin Azerbaycan şartlarına uymayan yönlerinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu sorun, Savunma Bakanlığı'nın mevcutluğu sırasında yaklaşık bir buçuk yıl boyunca tutarlı bir şekilde çözüldü. Ordu inşasında Türk ve Rus tecrübesinin güçlü etkisine rağmen, Azerbaycan'da ulusal temellere dayanan bir ordu kuruldu ve bu süreçlerin daha sonraki gelişimi, komşu ülkelerin ordu kurma konusundaki deneyimlerinin körü körüne tekrarlanmaması gerektiğini teyit etti (<https://mod.gov.az/az/pre/21369.html>, 2018).

Böylece 26 Haziran 1918'de Azerbaycan Hükümeti'nin kararı ile Azerbaycan Milli Ordusu kuruldu. Artık 1920'de Azerbaycan kırk binlik orduya sahipti (Rəcəbli, 2013: 307).

27 Haziran 1918'de "Azerbaycan dilinin devlet dili ilan edilmesi hakkında" kararname imzalandı. Belgede şöyle yazılıyordu: "*Devlet-i lisan Türk dili kabul edilerek, ileride tüm mahkeme, idarey-i dahiliyye ve diğer görevlerin başında duranlar bu dili benimseyene kadar hükümet idarelerinde rus dilinin kullanılmasına müsait edilsin*". Böylece iki yıl içinde ülkedeki devlet kurumlarının çalışmalarının tamamen ana diline aktarılması gerekiyordu. Kararnameye göre, Azerbaycan dilinde konuşan personel yetersizliği nedeniyle geçici olarak devlet dairelerinde rusça kullanılmasına izin veriliyordu. Tarihi kararlardan biri, genç cumhuriyetin milli gurur yeri haline gelen milli marşın kabul edilmesi idi. Azerbaycan'ın milli para biriminin (manat) tedavüle girmesi,

cumhuriyet hükümetinin başarılı reformlarından biri olarak da büyük önem taşıyordu (Əliyeva, 2011: 4).

Şunu da belirtelim ki ulusal hükümetin Azərbaycan çevresindeki mevcut bilgi ablukasını kırmaya, dünyada cumhuriyeti tanıtmaya ve faaliyetleri hakkında halkı bilgilendirmeye çok ihtiyaç vardı. Bu nedenle 15 Eylül'de Gence'de resmi devlet gazetesi "Azərbaycan"ın ilk sayısının yayına başlaması da bu ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Bakü'de sanasür kaldırıldı. Ülkenin maliyesini düzene koymak ve dağılmış ekonomisini yeniden inşa etmek için bir çok çalışmalar yapıldı. Mart 1918'de petrol endüstrisi ve Bakü-Batum petrol boru hattı restore edildi. Devlet Bankası kuruldu. Bu gelişmeler üzerine ekonomide sabitlik yarandı (Əliyeva, 2011: 4).

Bakü'nün Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinin elinde olması durumu iyice zorlaştırmıştı. Gerginliğin arttığı bir dönemde Haziran 1918'de Nuri Paşa ve Azərbaycan Kolordu'su liderliğindeki Kafkas İslam Ordusu, Haziran-Ağustos aylarında Gence, Yevlah, Göyçay, Kürdemir ve diğer bölgelerde yoğun çatışmalarda Menşevik ve Taşnak birliklerini mağlup etmişti. 15 Eylül 1918'de Bakü kurtarılmış ve ülkenin başkenti olmuştu. Ülkenin toprak bütünlüğü yeniden sağlanmış ve Ermenilerin halkımızı fiziksel olarak yok etme ve "Büyük bir Ermenistan" yaratma hayali engellenmiş oldu.

Nihayet 7 Aralık 1918'de Azərbaycan Parlamentosu faaliyete başladı. Azərbaycan Parlamentosu'nda Türk - Müslüman nüfusa 80, Ermenilere 21, Ruslara 10, Almanlara 1, Gürcülere 1, Yahudilere 1, Polonyalılara da 1 sandalye ayrılmıştı. Azərbaycan Parlamentosu 17 aylık çalışma süresi boyunca 145 oturum düzenledi. Bu 145 oturumda Parlamento'ya 270'den fazla sunulan yasa tasarısının 230'u kabul edilmişti (İsgəndərli, 2012: 205-206). Tüm bunlarla beraber Azərbaycan'da, hakimiyetin yasama, yürütme ve mahkeme (yargı) organlarına ayrılması prensibi uygulanmış ve kadınlara erkeklerle beraber aynı oy hakkı verilmiş oldu.

Cumhuriyet döneminde Halk Maarif Bakanlığı tesis edildikten sonra okulların millileştirilmesine başlandı. 1 Eylül 1919'da Azərbaycan Parlamentosu Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasına ilişkin bir yasa kabul etti ve iki ay sonra üniversite faaliyete başladı. Ülkede ilkokul, ortaokul, spor salonu ve askeri okulların kurulması (Paşayev, 1998c: 9-10).

Genç cumhuriyetin dış politika alanındaki esas hedefi uluslararası alemde tanınmasını sağlamaktı. Bu nedenle atılan en büyük ve önemli adım, 28 Aralık 1918'de Parlamento Başkanı A. Topçubaşov başkanlığındaki Paris Barış Konferansı'na katılan ülkelerin çoğunun Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması oldu. 22 Nisan 1920'de hükümetin girişimiyle parlamento İngiltere, Fransa, İtalya, İsviçre, Polonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde diplomatik misyonların açılmasıyla ilgili bir yasa kabul etti. Ancak birkaç gün sonra Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesiyle bu işe ara verildi (Öliyeva, 2011: 4).

Genel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Azerbaycan'ın ismini coğrafi bir kavramdan siyasi bir kavram haline getirmekle birlikte, ülkenin bağımsızlığını koruma ve ülkede devlet kurma çalışmalarını kapsamlı bir şekilde yürüttü. 23 aylık varlığı boyunca Azerbaycan Cumhuriyeti siyasi, ekonomik, sosyal, askeri, kültürel vb. alanlarda ülkede birçok ilke imza atmıştır. Tüm bu çalışmaların hızlandığı bir dönemde, 27 Nisan 1920'de işgalci Rus Ordusu Azerbaycan sınırını geçerek ülkeni işgal etti ve 28 Nisan'da cumhuriyetin varlığına son verdi.

2. Azerbaycan-Osmanlı Siyasi İlişkileri

Batum Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden Mehemed Hesen Hacınski ve Mehemed Emin Resulzade, Güney Kafkasya'nın dağılmasının ardından yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin talimatıyla, 4 Haziran'da Osmanlı heyetiyle Batum görüşmelerini sürdürerek Batum Antlaşması'nı imzaladılar. Bu anlaşmayı Osmanlı Devleti adına Adalet Bakanı ve Danıştay Başkanı Halil Bey Menteşe ve Kafkas Cephesi Komutanı Ferik Mehmet Vehib Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehemed Hesen Hacınski ve Milli Şura Başkanı Mehemed Emin Resulzade imzaladılar (ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3). Osmanlı-Azerbaycan "Dostluk Antlaşması", 2 Ek ve 1 Geçici Ek anlaşma olmak üzere 11 maddeden oluşuyordu. Bu antlaşmaya göre iki ülke arasında kalıcı barış ve güçlü dostluk kurulmuş, sınırlar belirlenmişti. Osmanlı Devleti ile yeni Kafkas Cumhuriyetleri arasında kurulan yeni sınır çizgisine göre Kars, Ardahan ve Batum illerine ek olarak Tiflis ilinin Ahıska ve Ahılkelek ilçeleri, Erivan ilinin Alexandropol ilçesinin batısı, Sürmeli ilçesinin tamamı, Eçmiadzin ilçesinin Serdarabad kısmı, Erivan ilçesinin Kemerli, Uluhanlı ve Vedibasars ilçeleri, Şerur-Dereleyez ilçesinin Şerur kısmı ve Nahçıvan ilçesi Osmanlı

İmparatorluğu'na devrediliyordu (Документы и Материалы, 1919: 343-349; Hovannisian, 1967: 190-194).

Batum Antlaşmalarına göre Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında sınırların çizilmesi konusunda imzalanan protokol hakkında Osmanlı Hükümeti'ne bilgi vermeli ve bu protokol antlaşmanın bir parçası olacaktı. Batum Antlaşması'nın Azerbaycan için en önemli maddesi dördüncü maddeydi. Bu maddeye göre Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından talep edilmesi halinde Azerbaycan'a gerekli askeri yardımı sağlamayı taahhüt etmişti. Antlaşmanın diğer maddelerine göre Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti sınırları içinde herhangi bir çetenin kurulmasına ve silahlanmasına izin vermemeli, onları terk-i silah etmeli, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında konsolosluk sözleşmesi ve ticaret anlaşması ve diğer yasal işlemler imzalanmalı idi (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 10-13; ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3).

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında aynı tarihte imzalanan 9 maddeden oluşan birinci ek anlaşma - iki ülke arasında ticaret ve serbest gidiş-dönüş ilişkilerinin kurulmasıyla ilgiliydi. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ticari ilişkiler derhal kurulacak, her iki taraf karşılıklı ticari ilişkilerin kurulması için gerekli koşulları yaratacak ve ticarete düşük gümrük vergileri koyacaktı (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 19).

İkinci ek anlaşmaya "Sınır yakınında ticaret için özel izin" adı verildi. Üç maddelik anlaşmaya göre, her iki taraftan sınır hattından 15 kilometreye kadar olan sınır bölgesinde ahali serbest ticaret yapabilecek ve bu ticaret gümrük ve diğer vergilerden muaf tutulacaktı (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 22).

Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında aynı tarihte imzalanan "Üçüncü Antlaşma" ise devam eden savaşla bağlantılıydı ve bu nedenle geçici bir nitelik taşıyordu. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halindeki devletlerin askeri ve mülki memurlarını sınır dışı edecek, kendi arazisinde Osmanlı Ordusu'nun her türlü askeri yükü taşımaya izin verecek ve gerektiğinde Hazar Denizi'ndeki gemilerini Osmanlı Hükümeti'nin emrine bırakacaktı (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 15-16).

Bu dönemde Osmanlı Hükümeti dahilinde Azerbaycan'a yönelik izlenecek politika konusunda iki akım vardı. Adalet Bakanı ve Devlet Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Halil Bey Mentеше liderliğindeki ilk hareketin destekçileri, Seym'in düşmesinden sonra Azerbaycan'da Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ittifak içinde ve onun kontrolü altında bağımsız bir devletin kurulmasını savunuyordu. Askeri Bakan ve Başkomutan Yardımcısı Enver Paşa'nın liderliğindeki ikinci hareketin destekçileri ise Gürcistan hariç tüm Güney Kafkasya'nın Türkiye'ye ilhak edilmesi fikrini savunuyordular (Qafarov, 2018c: 317).

"Azerbaycan'ın bağımsız devlet olması" lehine konuşan Halil Bey, prensip olarak ilhaka karşı değildi, ancak mevcut durumda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini kabul edilebilir görmedi ve bu davayı perspektif içinde tutmayı önerdi. Mevcut durumda Azerbaycan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını kabul etmeyen Halil Bey, özellikle Azerbaycan ve Kafkasya'daki uluslararası durumun bir bütün olarak aydınlatılmasının önemine dikkat çekerek öncelikle hem Güney hem de Kuzey Kafkasya'nın uluslararası alemde tanınmasının gerekliliğini vurguladı. Halil Bey, Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kafkasya'yı Rus torpağı olarak gören Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeni ilhak etmesi, Rusya ile yeni savaş tehdidi oluşturabileceğini ve bu zaman Türkiye'nin Almanya'nın desteği olmadan Rusya'nın karşısında yalnız kalacağı fikrini savundu (Qafarov, 2018c: 317).

Ancak Güney Kafkasya'nın ilhakını destekleyen Enver Paşa da dahil olmak üzere Turancı çevreler, Rusya'dan gelecek savaş tehlikesinin gerçek olmadığını ve bunun beraberinde Halil Bey'in öne sürdüğü formülü kabul etmek istemediklerini belirttiler. Nisan-Mayıs 1918'de Bolşevik-Taşnak İttifakı tarafından soykırıma maruz kalan Azerbaycan'ın hemen her yerinden gelen ilhak çağrıları, Enver Paşa'nın bu fikrini daha da güçlendirdi. O sırada Enver Paşa, Azerbaycan'ın siyasi kaderi hakkında şu tutumu ortaya koydu: *"Azerbaycan'da bağımsız bir hükümet kurulmalıdır. Ancak bundan sorumlu olacak reis, daha doğrusu bu yönetim geçici olmalıdır. Azerbaycan'a atanacak hükümdar, Halil Paşa ile Enver Paşa arasında bir sır olarak kalmalıdır. Bu, belki bir Osmanlı şehzadesi veya Enver Paşa hanedanlarından biri, mesela Nuri Paşa olabilir"* (Qafarov, 2018c: 318).

Şunu da belirtelim ki Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a yönelik politikasının esas amacı şuydu: Azerbaycan'daki hakimiyet resmen Azerbaycan Hükümeti'nin, asıl güç ise buraya gönderilecek olan Osmanlı Büyükelçisi'nin elinde olmalıydı (Qafarov, 2018a: 211). Bu faktör, 1918 yılının Haziran ayının ortalarında Gence'deki siyasi krizin merkezinde yer almıştı.

16 Temmuz 1918'de Azerbaycan Milli Şurası ve Hükümeti'nin Gence'ye taşınması nedeniyle ulusal güçler arasındaki mücadele daha da şiddetlendi. Milli Şura dışındaki burjuva-mülkedar (toprak sahibi) çevrelerinin sınırlı bir dünya görüşüne sahip olan kesimi, Azerbaycan'daki Türk Ordusu Komutanı Nuri Paşa aracılığıyla Milli Şura'nı iktidardan indirmeye çalıştılar. Bu çevreler Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhakını destekliyor, Milli Şura'ya karşı aktif olarak kampanya yürütüyordu. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'deki komutanlığı ile milli güçler arasındaki ilişkiler gerginleşti (İsgəndərov, 2018: 23-24). Bu akımın önünde Kafkas İttihat ve Terakki Partisi aktivistleri duruyordu. İttihatçılara göre Bolşevik Hükümeti tarafından kendi kaderini tayin etme garantisi alan Kafkasya'nın 6 milyon Müslüman nüfusu, Türkiye'ni Kafkasya'ya davet ediyor ve ana vatanın Türkiye'ye birleştirilmesini talep ediyorlardı. Kafkas İttihat ve Terakki Partisi, Mart 1918'de büyük bir açıklama yaparak Osmanlı Devleti'ne seslendi: *“Ey Türk Ordusu, gel. Gel, Çengiz ve Teymurleng'in izleri burdadır. Biz, büyüklerle gençler sana ilhak etmek ve seninle beraber ana vatana doğru yürümek için sana münteziriz. Halkımız Kafkas dağlarından ayaklarına çiçekler serecektir”* (Süleymanov, 2014: 235-236).

Fakat Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ne olan güvensizliği, onu kontrol altında tutma girişimi ve hatta Azerbaycan Hükümeti'ni kurma girişimleri, 17 Haziran 1918'de Gence'de siyasi bir krize yol açtı. Zira Azerbaycan Milli Meclisi dost ve büyük kardeş olarak gördüğü Osmanlı Devleti ile yakın ittifak içinde olmak istemiş, ancak İstanbul'dan Azerbaycan hakimiyetinin yönetilmesini kabul etmemiştir. Bu fikir ayrılıklarından sonra Tiflis'ten Gence'ye taşınan hükümeti kabul etmeyen Nuri Paşa, Azerbaycan Hükümeti'ni yeniden teşkil etmek teşebbüsünde bulunmuştu (Qafarov, 2018c: 319).

Milli Şura Başkanı Mehemed Emin Resulzade, Başbakan Feteli Han Hoyski ve Dışişleri Bakanı Mehemed Hesən Hacınski'den oluşan bir heyet, Nuri Paşa'nın

Azerbaycan Hükümeti'ne olan güvensizliğinden kaynaklanan siyasi krizi çözmek için onunla görüşmek istese de Nuri Paşa, Milli Şura üyeleriyle görüşmeyi reddetmişti. Nuri Paşa'nın siyasi danışmanı Ahmed Bey Ağaoğlu, krizden çıkış yolu olarak Milli Şura üyelerine şu tavsiyede bulunmuştu: hükümet kabinesi feshedilsin, Milli Şura istifa etsin ve Nuri Paşa tarafından yeni bir Azerbaycan Hükümeti kurulsun. Bu formül, Azerbaycanlı temsilciler tarafından kabul edilmese de uzun tartışmalar sonucunda Milli Şura tarafından yeni bir hükümet kabinesinin kurulmasına ve ardından Milli Şura'nın feshedilmesine karar verilmişti (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 48; Baykara, 1992: 240).

Milli Şura'nın 17 Haziran akşamı yaptığı akşam toplantısında iki önemli karar alındı. Yeni kurulan ikinci kabinenin hak ve sorumluluklarına ilişkin ilk karar şöyleydi: Azerbaycan Geçici Hükümeti'nin, Azerbaycan'ın istiklalini ve halkın mevcut siyasi özgürlüklerini ellerinden almayacağı ve hükümetin Kurucu Meclis'i en geç altı ay içinde toplaması gerektiği, diğer konularda ise hükümete tam yetki verildiği yazılmıştı. İkinci karar ise Milli Şura'nın feshedilmesiyle ilgiliydi. Burada Azerbaycan'ın iç ve dış politika alanındaki zor durumunu göz önünde bulunduran Azerbaycan Milli Şura'sı tüm yetkilerini Feteli Han Hoyski başkanlığında oluşturulan hükümete emanet ettiğini ve ona Kurucu Meclis'ten başka kimseye taviz vermemesini emretmişti. Sonuç olarak 17 Haziran 1918'de Milli Şura, Feteli Han Hoyski başkanlığındaki yeni bir hükümet kabinesini onaylamış oldu (Həsənli, 2009: 90).

Azerbaycan Milli Şurası, 17 Haziran 1918 tarihli toplantısında istifaya karar vermeden önce Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması'nı da onaylamış ve daha sonra 6 Temmuz'da anlaşmanın onaylanmış belgeleri Mehemed Emin Resulzade tarafından Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur. Ancak Osmanlı Hükümeti, metnini kendisi oluşturduğu anlaşmanı onaylamamıştı (Qafarov, 2020: 176-177). Şu hususu da belirtelim ki Batum Antlaşmaları, fiilen uygulanmış olmasına rağmen Osmanlı Hükümeti tarafından onaylanmamış ve onayları teati edilmeyen bu anlaşmalar yürürlüğe girmemiştir.

17 Haziran Krizi ve sonrasında Osmanlı-Azerbaycan siyasi ilişkilerinde yaşanan sorunlar, Osmanlı Hükümeti'nin Turancılık politikasından kaynaklanmıştır. Zira Azerbaycan Milli Şurası ve Hükümeti Azerbaycan'ın Osmanlı İmparatorluğu himayesinde resmi bağımsızlığını kabul etmediğinden ülkenin tam bağımsızlığı

pozisyonunu dikkate alarak, Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerine dostluk ve birlik karakteri kazandırmak istemiştir. Fakat Azerbaycan Hükümeti'nin ısrar ettiği bu ilkeli tutum, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarına uygun değildi (Qafarov, 2018a: 214-225). İki ülke arasındaki siyasi ilişkilerdeki sorunların temelinde de bu faktör yatıyordu.

Nuri Paşa, Haziran Krizi'nden sonraki dönemde de Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale ediyordu. Nuri Paşa'nın bu eylemlerine, haklı olarak Azerbaycan Hükümeti'nin memnuniyetsizliği ve ciddi yansımaları eşlik etti. Başbakan Feteli Han Hoyski, İstanbul Konferansı'ndaki Azerbaycan heyetinin Başkanı Mehemed Emin Resulzade'ye gönderdiği 23 Ağustos 1918 tarihli bir mektupta, mevcut durumda Nuri Paşa'nın politikasının giderek iç işlere müdahaleye yön aldığını, bu nedenle İstanbul Hükümeti'nin Azerbaycan'la ilgili politikasının derinlemesine incelenmesini ve bağımsızlığın korunması için lazımi önlemleri almağın gerekli olduğunu kaydetmişti (ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7, v. 22).

7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışında Feteli Han Hoyski Azerbaycan'daki Osmanlı Akeri Komutanlığı'nın ülkenin içişlerine müdahalesine atıfta bulunarak şunları kaydediyordu: *“Sınırlarımızı korumak ve iç anarşiyi ortadan kaldırmak için davetimiz üzerine ülkemize giren Türk komutanlığı şartlara göre içişlerimize müdahale ediyordu. Bir yandan haklarımızın dokunulmazlığını korumak için diğer yandan Türk Komutanlığı'na duyulan ihtiyaca karşı hassas manevralar yapmak zorundaydık, böylece kendimizi dış saldırılara karşı koruyabildik. Büyük fedakarlıklar pahasına fiziksel varlığımızı kurtaran tarafı incitmeyelim”* (Azərbaycan, 1918).

Görüldüğü gibi Azerbaycan Hükümeti'nin tüm çabalarına rağmen Nuri Paşa, Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisine kadar Azerbaycan'ın içişlerine karışmaya devam etmişti. Osmanlı Askeri Komutanlığı ile Azerbaycan Hükümeti arasındaki tüm soğuk ilişkilere rağmen Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı büyük askeri yardım misyonu karşısında Nuri Paşa'yı incitmemek için onun, ülkenin içişlerine müdahalesine göz yummak zorunda kalmıştı (Qafarov, 2018a: 225). Çünkü Nuri Paşa, Azerbaycan halkının önünde tarihi bir görevi başarıyla yerine getirmiş, Bakü'yü düşmanlardan kurtarmanın yanı sıra Ermeni-Bolşevik İttifakı'nın Azerbaycan halkına yönelik soykırım eylemlerini önlemiştir.

3. Azerbaycan-Osmanlı Askeri İlişkileri

Azerbaycan da dahil olmak üzere 1918 baharından beri Güney Kafkasya'da devam eden anarşiyi önlemek ve ülkeye yönelik tehditleri püskürtmek için orduya büyük ihtiyaç vardı. Aralık 1917'de Kafkas Cephesi'nin çöküşünden sonra Güney Kafkasya Komiserliği'nin kararı ile kısa sürede bölgede Ermeni ve Gürcü Milli Kolordusu kurulmasına rağmen Azerbaycanlıların Çarlık ordusuna alınmaması, Azerbaycan Milli Kolordusu'nun kurulmasını ciddi şekilde engelledi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği dönemde "Tatar Süvari Alayı" olarak bilinen 600 kişilik Müslüman Kolordu dışında, cumhuriyetin emrinde hiçbir askeri güç yoktu (Süleymanov, 1999: 162). Mayıs-Haziran 1918'de Rusya tarafından esir alınan Türk asker ve subayları ile yerel gönüllülerin seferber edilmesiyle Müslüman Kolordu personelinin sayısı 1.000'e çıkarılmıştıysa Azerbaycan halkının fiziksel varlığını tehdit eden anarşi karşısında bu güç önemsiz kalmıştır. Çünkü Bolşevik-Ermeni İttifakı'nın kontrolü altındaki Bakü bölgesini özgürleştirmek ve cumhuriyet hükümetinin Azerbaycan'da devam eden Türk-Müslüman soykırımını durdurmak için çok sayıda askeri güce ihtiyacı vardı. Bu nedenle Azerbaycan'ın farklı ilçelerinde gönüllülerin toplanması süreci devam ediyordu (Süleymanov, 1999: 162). Ancak bu gönüllüleri kısa sürede eğitmek ve karşıdaki görevleri yerine getirmek pek mümkün gözüküyordu. Zira Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, 6 Haziran 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti'ni beşiğinde boğmak için Gence üzerine yürüyüşe başlamıştı (Həsənlı, 2009: 98). Böyle kritik bir durumda cumhuriyet hükümeti tek çözümü, dost ve kardeşi olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan askeri yardım istemekte görüyordu.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması'nın 4. Maddesi'ne göre Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından istendiği takdirde Osmanlı Devleti, ülkede asayiş ve düzeni sağlamak için Azerbaycan'a gerekli askeri yardımı sağlamayı taahhüt etmişti (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 10-13). Batum Konferansı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcileri M. H. Hacinski ve M. E. Resulzade Batum Antlaşması'nın 4. Maddesi'ne atıfta bulunarak, Osmanlı Hükümeti'nden resmi şekilde askeri yardım istemişti. Bununla ilgili M. E. Resulzade şunları yazıyordu: "*Azerbaycan'ın ne tür bir bela ile karşı karşıya kaldığı ve buna nasıl çözüm bulunacağı sorunundan kurtulmak için*

Azerbaycanlı yetkililer, Trabzon ve Batum'daki Türklerle temaslarına dayanarak yardıma ihtiyaç duyduklarını anlatmışlardı. Bu sefer Azerbaycan Şuray-i Milli'si ve Hariciyye Nezareti Mehemed Hesên Bey yukarıda bahsi geçen anlaşmanın 4. Maddesi'ne uyarınca Türkiye Hükümeti'nden gevay-i imdadiyye istedik" (Süleymanov, 2014: 256). Osmanlı Hükümeti, bu çağrıya olumlu yanıt vererek Türk birliklerinin Azerbaycan'a girişi için hukuki bir zemin oluşturmuş oldu.

İstanbul'da kurulan komisyonda subayların seçimi, Kafkas İslam Ordusu'nu kuruluşuna yönelik ilk pratik adımlardan biriydi. Komisyon tarafından Kafkas İslam Ordusu'nun karargahı için yaklaşık 20 subay seçildi. Azerbaycan'da durumun daha da kötüleştiğini duyan Nuri Paşa, 8 Nisan 1918'de Musul'dan ayrıldı. Bu arefelerde 5 Nisan 1918'de Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanması ve görevleri hakkında Talimatname'ni onayladı. Nuri Paşa'nın heyeti, 12 Mayıs 1918'de Tebriz'den geçerek 20 Mayıs'ta Araz Nehri'ne ulaştı. Nuri Paşa'nın ekibi Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine geldiğinde halk tarafından coşkuyla karşılandı. Nuri Paşa, Ermeni vahşiliklerinin karşısını almak için bir subayı burada, diğer iki Türk subayı ise Nahçıvan ve Ordubad'a gönderdi (Süleymanov, 2014: 269-270).

Nuri Paşa liderliğindeki askeri birlik, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye girerek karargahı burada kurdu. Mürsel Paşa Komutasındaki Türk Ordusu'nun en iyi tümenlerinden biri olan 5. Tümen, Haziran ayı başlarında Gence'ye girdi. 257 subay ve 5.575 askerden oluşan bu tümen Azerbaycan halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı (Rüştü, 1934: 24; Nəsibli, 2011: 65).

2 Haziran'da Kafkas Cephesi Komutanı Vehib Paşa, Bakü'nün kurtarılması için Azerbaycan'da askeri operasyonların başlatılmasını emretti. İlk önce Osmanlı Ordusu'nun 5. Tümeni'nin ardından 15. Tümen'in 38. Alayı, ardından 15. Tümen'in 56. Alayı ve 36. Tümen'in 106. Kafkas Alayı Azerbaycan'a getirildi. Üç aşamada Azerbaycan'da konuşlandırılan Osmanlı birliklerinin toplam sayısı 14.000'den fazlaydı (Süleymanov, 2014: 279; Qafarov, 2018ç: 201).

Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girişinin yanı sıra, ülke nüfusunu harekete geçirmek ve milli Azerbaycan Ordusu'nu oluşturmak için pratik adımlar da attı. Şöyle ki Azerbaycan Hükümeti, 19 Haziran 1918'de ülkede sıkıyönetim,

23 Haziran 1918`de ise askerlik dönemi kanunlarının uygulanmasına karar verdi. 26 Haziran`da Azerbaycan Hükümeti`nin kararıyla Müslüman Kolordu`sü “Elahidde (Mustakil - ed) Müslüman Kolordusu” olarak yeniden adlandırıldı. 3 Temmuz`da ise Azerbaycan Hükümeti, zorunlu askerlik yaşını belirleyerek 19 yaşından büyük gençlerin askeri mükellefiyet taşımalarıyla ilgili kanun kabul etti. Bunun ardınca Azerbaycan Hükümeti`nin 11 Temmuz 1918 tarihli kararı ile 1894-1899 doğumlu Müslümanlar orduya çağrılmaya başlanmıştı (Агаевым ve diğerleri, 1998c: 16-19). Tüm bu önlemler sonucunda, Azerbaycan gençlerinin orduya çağırılması sağlanmış ve hükümetin yaptığı propaganda çalışmaları netice vermiş, Azerbaycan gençliği bağımsızlıklarını koruma ihtiyacının farkına vararak gönüllü askeri birliklere kaydolmaya başlamıştı. Sonuç olarak 27 Haziran 1918 tarihi verileri itibariyle, “Elahidde Azerbaycan Kolordusu”nun personel sayısı 5.502`ye yükseltilmiştir. Bunlardan 225`i subay ve 5.277`si ise askerdir. Azerbaycan kolordusu 4.342 tüfek, 36 makineli tüfek (pulemyot-rusca), 14 tabanca ve zırhlı trene sahipti (Дарабади, 2013: 79).

Tüm bu gelişmeler sonrasında “Elahidde Azerbaycan Kolordusu”nun personel sayısı 1918 yılı Haziran ayı sonunda 5.500`e, Temmuz ortasında 6.000`e ve Ağustos ayında 7.000`e yükseltildi (Дарабади, 2013: 93-94).

Göründüğü gibi Azerbaycan Hükümeti`nin 1918 yazında milli orduyu teşkilatlandırmak için yaptığı ciddi çalışmalar sonuç vermiştir. Şunu da belirtelim ki Osmanlı Askeri Komutanlığı ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Azerbaycan Ordusu`nun kurulmasına olumlu yaklaşıyordu ve bu işte yardımlarını esirgemiyordu. Bununla birlikte 1918 yazında Osmanlı Askeri Komutanlığı yeni kurulan Azerbaycan Ordusu`nu kontrolü altına almaya çalışıyordu. Bu amaçla 1918 yılı Temmuz ayı başlarında Osmanlı Hükümeti biri 20, diğeri 90 yıl süreli olmak üzere Osmanlı-Azerbaycan arasında imzalanacak askeri anlaşma taslakları hazırlamıştı (Qafarov, 2018ç: 201-202).

20 yıl için amaçlanan ve 8 maddeden oluşan Osmanlı-Azerbaycan Askeri Anlaşma taslağına göre Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Ordusu`nun teşkilatlanmasına yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Buna karşılık Azerbaycan Hükümeti, savaşın devam etmesi sürecinde Osmanlı Ordusu`na Azerbaycan topraklarında faaliyet gösterme özgürlüğü verdi. Ancak Osmanlı Devleti`nin talep etmesi halinde Azerbaycan kendi

ordusunu İstanbul Hükümeti'ne teslim etmeliydi. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan'da bir ordu kurmak için subay göndermeyi, Azerbaycan Ordusu'nu silahlarla donatmayı ve Osmanlı askeri okullarında Azerbaycan Ordusu için subay yetiştirmeyi de üstleniyordu. Azerbaycan Ordusu'nun resmi dili, askeri takım ve iletişim dili, subayların atamaları ve rütbeleri Osmanlı Ordusu'nunkiyle aynı olacaktı (Qafarov, 2018ç: 201-202).

Şu da bir gerçektir ki bu anlaşma taslakları olduğu gibi kalmış, imzalanmamıştı. Ancak Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın Azerbaycan Ordusu'na ilişkin aldığı tedbirler, bir nevi bu anlaşma projeleri hükümlerinin uygulanması eylemiydi. Şöyle ki 13 Ağustos 1918'de Nuri Paşa, Azerbaycan Kolordusu'nun kaldırılmasını ve yeniden inşasını emretmişti. Yeniden düzenlenen Azerbaycan Ordusu, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin değil, Osmanlı Askeri Komutanlığı'nın komutası altında olacaktı. Bu karar aslında belirtilen tarihte 6.000-7.000 kişilik bir askeri güç haline gelen Azerbaycan Kolordusu'nun göreceli bağımsızlığının ortadan kaldırılması ihtiyacından kaynaklanmıştı. Bu birliğin bağımsızlığı, bir sonraki aşamada Osmanlı Askeri Komutanlığı'nın Azerbaycan'a yönelik planlarının uygulanmasını engelleyebilirdi. Aynı zamanda bu güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Turancı politikası için Azerbaycan dışındaki operasyonlarda kullanılmak üzere tasarlanmıştı (Qafarov, 2018ç: 203-204).

Bakü'nün kurtarılmasından bir hafta sonra 23 Eylül 1918'de Nuri Paşa'nın emriyle 1., 2. ve 3 Azerbaycan piyade alayları birleştirildi. 1. Azerbaycan Tümeni kuruldu ve Yarbey Cemil Cahid Bey Tümen Komutanlığı'na atandı. Nuri Paşa'nın 25 Eylül'de imzaladığı bir başka emre göre 4., 5. ve 6. Azerbaycan Alaylarının temelinde 2. Azerbaycan Tümeni oluşturulacaktı. Yarbey Nazım Bey ise 2. Azerbaycan Tümeni Komutanlığı'na atandı (Süleymanov, 1999: 396).

Azerbaycan Tümeni'nin komutanlığı oluşturulur oluşturulmaz bu tümenin esas kuvvetleri Karabağ'a gönderildi. Tümenin karargahının Şuşa'da kurulması planlanmıştı. Bu tümen, Karabağ'da teşkilatlanmayı tamamlayacaktı. 1918'in yazında Azerbaycan Hükümeti'nin ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın esas görevlerinden biri geliştirmekte olan Azerbaycan Ordusu'nun Azerbaycanlı subaylarla temini meselesiydi. Azerbaycan Hükümeti, bu ihtiyacı göz önünde bulundurarak Haziran 1918'de Gence'de bir askeri okulun kurulması ile ilgili karar verdi. Gence'de açılan askeri okul Azerbaycan'daki Türk Subaylarının çalışmalarıyla mümkün olmuştur. Nuri Paşa'nın

emriyle İslam Ordusu'nun en tecrübeli subaylarından Miralay Atıf Bey okulun başına getirildi. Kayıt oranının 100 kişi olarak belirlendiği bu askeri okulda yaklaşık 200 öğrenci okuyordu (Qasimov, 2018: 177; Süleymanov, 2008: 259).

Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, ordudaki atsubay talebini karşılamak için başka bir askeri okul olan “Yedek Subay Yetiştirme Eğitimi” adında başka bir askeri okul açtı. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından onaylanan bu okulun talimatlarına göre okul, ordu için-topçu, süvari, tahkimat, makineli tüfek, el bombası, havacılık, ulaşım, telgraf, mühendislik ve diğer alanlardaki genç komutanlar-çavuşlar yetiştirecekti. Böylece Ekim 1918'de “Yedek Subay Yetiştirme Okulu”nun ilk mezuniyeti sırasında, okuldan 400 kişi mezun olmuştu (Süleymanov, 2008: 263-264). Bu askeri okulun mezunları Azerbaycan Ordusu'nun subay kadrolarına olan ihtiyaçların karşılanmasında önemli rol oynamışlardır.

Genel olarak 1918'de askeri alanda Osmanlı-Azerbaycan işbirliği, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin önündeki en önemli meselelerin-halkı mahvolmaktan kurtarmak, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamak ve egemenliğini korumak gibi vb. görevlerin yerine getirilmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bu işbirliği sonucunda Taşnak-Bolşevik İttifakı'nın Azerbaycan'daki Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptığı soykırımlar durdurulmuş, ülkenin siyasi ve ekonomik merkezi olan Bakü kurtarılarak Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan Ordusu'nun kurulmasında, ülkenin genel askeri yapısının oluşmasında ve ordunun silahlarla donatılmasında bu işbirliği müstesna bir yol oynamıştı. Ancak Osmanlı birlikleri, Azerbaycan'dan ayrılana kadar Azerbaycan birlikleri Kafkas İslam Ordusu'nun komutası altında kalmıştı.

4. Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik ve Kültürel İlişkileri

Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ilişkilerin hukuki dayanağı, iki ülke arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması'ydı. Şöyle ki Batum Antlaşması'nın 6. Maddesi'ne göre taraflar demiryolu taşımacılığında indirimli tarifeler belirlemeli ve uygulamalı, 7. Madde'ye göre ise Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan Cumhuriyeti, ekonomik ve hukuki ilişkileri düzenlemek için konsolosluk sözleşmeleri, ticaret anlaşmaları ve diğer işlemleri yapmaları gerekiyordu (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 10-13). Bu maddeye göre, 4

Haziran`da Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ticaret, gidiş-dönüş ve serbest geçiş ilişkilerinin kurulması ve iki ülke arasındaki savaşın sonuna kadar yürürlükte kalacak olan 1 No`lu Ek, aynı zamanda Osmanlı-Azerbaycan Antlaşması`nın sekizinci maddesi uyarınca her iki taraftan sınır bölgesinde yaşayan nüfusa tanınan özüle ticaret imtiyazları konusunda 2 No`lu Ek Antlaşma da imzalandı (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 19, 22). Osmanlı-Azerbaycan 1 No`lu Ek Antlaşması`na göre Birinci Dünya Savaşı`nın sonuna kadar Azerbaycan`da üretilen petrolle birlikte tarım ve sanayi ürünlerinin dahili ihtiyaçtan fazlası mübadele edilmeliydi. Ayrıca taraflar arasında imzalanan Geçici Ek Antlaşma`ya göre Osmanlı İmparatorluğu`na, Azerbaycan`daki tüm iletişim araçları üzerinde özel ayrıcalıklar ve hareket özgürlüğü de veriliyordu (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 15-16).

Batum Antlaşmaları çerçevesinde 4 Haziran 1918`de imzalanan Osmanlı-Azerbaycan-Gürcistan arasında imzalanan antlaşma, Azerbaycan petrolünün dünya pazarına ihracı açısından çok önemliydi. Antlaşmaya göre Bakü ile Batum arasındaki petrol boru hatları mevcut haliyle korunacak ve anlaşmanın tarafları, petrolün Bakü`den Batum`a kesintisiz akabilmesi için kendi topraklarındaki petrol boru hattını koruyacaktı. Petrolün taşınması için de uygun bir vergi belirlenmesi gerekiyordu ve bu vergi taraflar arasında her ülkenin topraklarından geçen boru hattının uzunluğuna göre bölüştürülecekti (Документы и Материалы, 1919: 364).

Batum Antlaşmaları çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan Güney Kafkasya Demiryolları Antlaşması`na göre daha önce Rus Devleti`ne ait olan tüm Güney Kafkasya demiryolu araçlarının sözleşme taraflarının toprak sınırlarına uygun olarak dört taraf arasında bölüştürülmesi gerekiyordu (Документы и Материалы, 1919: 365).

14 Temmuz 1918`de Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında iki anlaşma imzalanmıştı. Osmanlı Devleti Askeri Demiryolları ve Limanlar (ADL) Genel Müdürlüğü Başkanı İsmail Hakkı Paşa ile Azerbaycan Cumhuriyeti Karayolları Bakanı Hudadat Bey Melikaslanov ve Dışişleri Bakanı Mehemed Hesen Hacinski arasında imzalanan ilk anlaşmaya göre Azerbaycan demiryollarının işletmesi 5 yıl süreyle Osmanlı İmparatorluğu ADL Genel Müdürlüğü`nün emrine veriliyordu. Azerbaycan demiryollarından elde edilen gelirlerin yaklaşık yüzde 75'i Azerbaycan

Hükümeti'ne, yüzde 25'i ise Osmanlı İmparatorluğu ADL Genel Müdürlüğü'ne verilmeliydi (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 14).

14 Temmuz'da Osmanlı İmparatorluğu ADL Genel Müdürlüğü Başkanı İsmail Hakkı Paşa ile Azerbaycan Cumhuriyeti Ticaret ve Sanayi Bakanı Ağa Aşurov arasında imzalanan ikinci bir anlaşmaya göre Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan petrol ve petrol ürünlerini Bakü petrolü hesabına sağlamayı üstelenmişti. Bunun için Osmanlı ADL Genel Müdürlüğü, Azerbaycan Hükümeti'ne 500.000 Osmanlı lirası avans vermeyi taahhüt etmişti (Qafarov ve Şükürov, 2017: 296).

Azerbaycan Cumhuriyeti ülke dışında ilan edilmişti ve ülkenin esas ekonomik merkezi olan Bakü Şehri, Şaumyan başkanlığındaki Bakü HKS tarafından kontrol edildiğinden, hükümet ciddi bir mali sıkıntı içindeydi. Böyle bir durumda Azerbaycan Hükümeti, 21 Haziran 1918 tarihli kararıyla Türk birliklerinin Azerbaycan'daki erzak temininin tüm sorumluluğunu üstlenmeli olmuştur (Пашаевым, 1998b: 188-190).

Kafkas İslam Ordusu için aylık gıda maliyeti 50.000 Osmanlı Lirası, yaklaşık 1 milyon ruble idi. Azerbaycan Hükümeti, mali krizi hafifletmek için Osmanlı Hükümeti'ne kredi başvurusunda bulunmak zorunda kalmıştı. Bu amaçla 12 Temmuz 1918'de Selim Bey Behbudov ve Esed Bey Rüstembeyov'tan oluşan bir heyet Türkiye'ye gönderilmişti (Qafarov ve Şükürov, 2017: 297). Konuyla ilgili görüşmeler uzun sürse de Osmanlı yetkilileri ile S.B. Behbudov, E. B. Rüstembeyov ve M. E. Resulzade arasında yapılan görüşmeler sonucunda Azerbaycan'dan 2 milyon liralık ürünün satın alınması ve bu amaçla Azerbaycan Hükümeti'ne 500.000 avans verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. 16 Eylül 1918'de taraflar arasında anlaşmalar imzalandı. Sözleşmelerden birine "*Satın Alınacak Ürünler Antlaşması*", diğerine "*Avans Antlaşması*" adı verildi. Antlaşmalar İsmail Hakkı Paşa, Selim Bey Behbudov, Esed Bey Rüstembeyov ve Mehmed Emin Resulzade tarafından imzalanmıştı (Qafarov ve Şükürov, 2017: 297). Bu anlaşmalara göre Azerbaycan Hükümeti, kendi topraklarında üretilen tarım ve sanayi ürünlerini (buğday, arpa, petrol, makine yağı, bakır, tuz, pamuk, yün, deri, meyan kökü, sığır ve benzeri) 2 milyon lira değerinde mal mübadelesi olarak Osmanlı İmparatorluğu ADL Genel Müdürlüğü'ne satacaktı. Bunun karşılığında ise Osmanlı İmparatorluğu ADL Genel Müdürlüğü, Azerbaycan Hükümeti'ne yılda yüzde 5 oranında 500.000 Osmanlı lirası avans ödeme yapacak ve Azerbaycan'ın sattığı malın değerinin yüzde 75'i peşin,

kalan yüzde 25'i bu avanstan düşülecek ve kalan miktar üzerinden faiz hesaplanacaktı (Qafarov ve Şükürov, 2017: 297).

16 Eylül 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Antlaşmaları, aslında 14 Temmuz 1918 tarihli anlaşmada öngörülen avans miktarının daha yüksek bir düzeyde onaylanması idi. Bu anlaşmalar kapsamında Azerbaycan Hükümeti'ne ödenmesi gereken 500.000 liralık avansın toplam 25.000 lirası Eylül ayı sonunda İstanbul'daki Azerbaycan heyetine verilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle ilgili olarak yukarıda bahsi geçen anlaşmalarda ödenen avansın kalan kısmı Azerbaycan tarafına verilmemişti (Qafarov, 2018d: 174).

Osmanlı birlikleri 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girdiğinde, bu dönemde şehirde üretilen fakat yabancı pazara çıkarılmayan yeterli petrol ürünleri vardı. Ancak Dünya Savaşı'nın devam etmesi ve Rusya ile ilişkilerin gergin olmasıyla ilgili olarak Azerbaycan petrolünün diğer dış pazarlara ihraç edilmesi mümkün değildi. Şark Orduları Grubu'nun Komutanı Halil Paşa, Bakü'nün alınmasından sonra 15 Ekim 1918'de Enver Paşa'ya gönderilen şifreli bir telgrafta şunları yazıyordu: *“Bakü'deki depolarda toplanan petrol ve akaryakıtın cari fiyatlarla bugünkü maliyeti yüz milyonlarca lira teşkil etmektedir. Allahın bir lütfü olarak elde ettiğimiz bu kaynak, tüm maddi sıkıntılarımızı gidermek için elzemdir. Bakü uğruna yaptığımız iki-üç savaşa yaklaşık 3.000 can kaybettik. Bunun için Bakü'nün servetinin en büyük bölümünü fethetme hakkı olarak bizim ve Azerbaycan'ın kullanması gereklidir”* (Aydemir, 1985: 425-426).

Bakü'nün kurtarılmasından kısa bir süre sonra Bakü-Batum beyaz petrol boru hattı restore edildi. Bakü-Tiflis-Batum Demiryolu da Bakü'nün kurtarılmasından birkaç gün sonra hizmete açıldı. Bu hatla Türkiye ve Almanya için Bakü'den Batum'a günde en az 23 sarnıç (ing. Cistern) petrol taşınyordu. Ekim 1918'de Bakü'den Osmanlı Hükümeti'ne 1.525.139 ruble, Kasım'da ise 553.002 ruble petrol ürünleri gönderilmişti. Nobel Kardeşleri Şirketi ve “Mazut” Cemiyeti Osmanlı Ordusu'na ve Osmanlı Hükümeti'ne 2.586.693 ruble, Avrupa Petrol Madenleri Şirketi ise 110.581 pud petrol ürünleri göndermiştiler (Qafarov, 2018d: 180). Ancak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi nedeniyle, diğer alanlarda olduğu gibi Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomik alanda da kurulmakta olan ilişkiler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisine kadar geçen süre hem Osmanlı Devleti hem de Azerbaycan Cumhuriyeti için oldukça zor bir dönem olmuştur. Buna rağmen söz konusu dönemde Azerbaycan-Osmanlı ilişkilerinde kültür alanındaki işbirliği, zamanın şartları dahilinde gözardı edilmemiştir. Kültür ve eğitim alanında Osmanlı-Azerbaycan işbirliğinin esasını Azerbaycan gençliğinin Türk üniversitelerinde eğitim alması, Azerbaycan'a Türk öğretmenlerinin gönderilmesi, yerel öğretmenlerin eğitimlerinin organize edilmesi, ülkedeki okullar için Türkiye'de basılan ders kitapları ve programların sağlanması kapsıyordu (Əliyeva, 2011: 4).

Azerbaycan Hükümeti'nin 27 Haziran 1918 tarihli kararı ile Türk dili devlet dili ilan edilmişti. Bu kararın uygulanabilmesi için devlet kurumlarının yanı sıra ülkenin eğitim kurumlarında da Rusçadan Türkçeye eğitimin aktarılması gerekiyordu. Eğitimi ulusal çıkarlara yönlendirmek ve milli devletçiliyin taleplerine uygun olarak yeniden inşa etmek için okulların millileştirilmesi önemliydi. Ancak öncelikle Türkçe öğretecek öğretmenlerin ve gerekli ders kitaplarının olmaması gibi sorunların çözülmesi gerekiyordu. Azerbaycan okullarının millileştirilmesini gerçekleştirmek için Türkiye'den öğretmenleri davet etmeyi ve ders kitaplarını getirmeyi gerekli gören hükümet, 22 Temmuz 1918'de İstanbul'a yetkili bir kişi göndermeye karar verdi. Ardından 28 Ağustos 1918'de okulların millileştirilmesine karar verildi (Пашаевым, 1998b: 215, 225-226).

İstanbul'da Azerbaycan temsilciliğinin yaptığı görüşmeler sonucunda, Azerbaycan'a yeterli sayıda Türkçe öğretmeni gönderildi. Kasım 1919'a kadar Azerbaycan'da çalışan 50'den fazla Türk öğretmen vardı (Rəsulzadə, 1990: 46).

1918 yazında ders kitaplarının ve diğer kitapların Türkiye'den Azerbaycan'a getirilmesi için bir çok çalışmalar yapıldı. Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulan bir komisyon, Türkiye'den ithal edilecek kitapların listesini hazırlamıştı. Azerbaycan Parlamentosu'nun 18 Eylül 1919'ta kabul ettiği yasaya göre Türk dilinde kitap alımı için Maarif Bakanlığı'nın emrine 1 milyon ruble tahsis edildi. Artık Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel fondunda toplam 95.000 kitap nüshası olan 11 kütüphane vardı (Alişan ve diğerleri, 2008: 409-410; ARDA, f. 51, siy. 2, iş 4, v. 54). Türkiye'den Azerbaycan'a ders kitabı ve diğer kitapların ithalatı Sovyet döneminde bile devam etmekteydi.

Bu arada Azerbaycanlı gençlerin Türkiye'deki üniversitelerde eğitim görmelerini sağlamayı amaçlayan Azerbaycan-Türkiye görüşmeleri de olumlu sonuçlar verdi. 1 Eylül 1919'da Azerbaycan Parlamentosu'nun bir toplantısında, 100 Azerbaycanlı öğrencinin devlet tarafından yabancı üniversitelerde öğrenim görmesine karar verildi. Bu öğrencilerin 9'u Türkiye'ye gönderilecekti (Paşayev, 1998c: 74-75).

Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Osmanlı Devleti ile yaptığı işbirliği ve yardımlardan yararlandığı açıktır. Şunu da belirtelim ki Azerbaycan'daki okulların millileştirilmesi sürecinde, Türk öğretmenlerinin ve Türkiye'den ithal edilen ders kitaplarının rolü ve büyük önemi olmuştur.

5. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti ve Onun Anti-Azerbaycan Politikası

5.1. 1918. Yılın Mart Soykırımı ve Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin Kuruluşu

16 Aralık 1917'de Lenin, Bakü İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti Başkanı Stepan Şaumyan'ı Kafkasya işleri üzere Geçici Olağanüstü Komiseri olarak atamıştı (Guliyev, 1970: 119-121). On üç gün sonra 29 Aralık 1917'de (11 Ocak 1918), Rusya Halk Komiserleri Sovyeti'nin "Türkiye Ermenistan'ı" konulu 13 Sayılı Kararnamesi, Lenin ve Stalin tarafından imzalanmış ve Şaumyan'a bu kararnameyi uygulaması için talimat verilmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 74-75; Кадышев, 1960: 43).

Aslında tüm Güney Kafkasya'yı ele geçirmek ve eski Rus İmparatorluğu topraklarını tek bir devlette yeniden birleştirmek Lenin'in hayaliydi. Çünkü Bakü petrolü, Rusya'daki gücünü korumak isteyen ve bu nedenle iç savaş yürüten Bolşevikler için çok önemliydi. Aynı zamanda Bakü Sovyeti, Kuzey Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de siyasi gücünü güçlendirmek için eski idari ve yargı organlarını da kaldırmaya başlamıştı. Ayrıca Ocak 1918'de Askeri-Devrimci Komite'ye bağlı İhtilal Mahkemesi kurulmuş ve Bakü Sovyeti Komiseri Saak Ter-Gabrielyan şehir yönetiminin başına atanmıştı (Abışov, 2007: 76-78).

Rusya'da Ekim 1917 Darbesi'nin ardından Şaumyan liderliğindeki Bolşevikler, Bakü'yü Bakü Sovyeti'nin en yüksek otoritesi ilan ederek, buradaki kilit pozisyonları ele geçirmeyi başarmıştılar. Fakat Azeri Müsavatçılar, Gürcü Menşevikler ve Ermeni Taşnaklar'ın direnişiyle karşılaşan Bolşevikler güçlerini Bakü ve çevresi hariç, Güney

Kafkasya'nın diğer bölgelerine yayamamıştılar. Bununla birlikte Bakü'de Bolşeviklerin güçlenmesinin önündeki en büyük engel, şehrin Türk-Müslüman nüfusuydu. Türk-Müslüman nüfusun Müsavat Partisi etrafında sıkı bir şekilde birleşmesi ve Azerbaycan'a özerklik verilmesi fikrini desteklemesi, tüm Kafkasya'yı Bolşevikleştirmeyi esas hedef ilan eden Şaumyan rejiminin planlarını engelliyordu. Bu nedenle Şaumyan liderliğindeki Bolşevikler, Müsavat Partisi'ne düşman olan "tek ve bölünmez bir Rusya" fikrini destekleyen diğer Rus partileri ve "Büyük Ermenistan" hayali kuran Taşnaksutyun Partisi ile ittifaka girerek Müsavat Partisi'ni savunan Azerbaycan türklerine karşı tek bir cephede birleştiler (Abışov, 2017). Mart 1918'de Bakü'de Türk-Müslüman nüfusa karşı işlenen soykırım, Azerbaycan'ın özerkliği ve bağımsızlığı için mücadele eden Müsavat Partisi'nin toplumsal tabanını yok etmeyi amaçlıyordu (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 247-248).

Taşnaklar, Mart Soykırımı'nı gerçekleştirerek Müsavat'ın sosyal tabanını ve şehrin Müslüman nüfusunu yok etmeyi planlamıştılar. Bu amaçla çeşitli cephelerden Bakü'ye yaklaşık 5.000 Ermeni askeri getirilmişti. Böylece "Kızıl Muhafız" adı altında oluşturulan 10-12 binlik ordunun %70'i Ermenilerden oluşuyordu. Bura Kızıl Muhafız Kurmay Başkanı Taşnak Avetisyan, 3. Tugay Komutanı Hamazasp ve Kolordu Komutanı Albay Gazarov dahil idi. Ağırlıklı olarak Ruslardan oluşan Hazar filosunda özel propaganda çalışmaları yapılmaktaydı. Şamahı ve Mugan'da yedek Rus-Molokan silahlı grupları da kurulmuştu (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 247).

Ocak 1918'de Bakü'de Müslüman Kolordu Komutanı General Esad Bey Talışinski'nin tutuklanması haberi, şehrin Türk-Müslüman nüfusu arasında kızgın bir durum yaratmıştı. Bakü ve çevrelerde protestolar başlanmıştı. Bolşevikler ilk provaksiyonu gerçekleştirmek için bir bahane arayışındaydı (Abışov, 2007: 91).

Bu amaçla "Evelina" isimli çatışma planı işlenmişti. Lenkeran'da görev yapan Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in oğlu Mehmed Tağıyev, yanlışlıkla elindeki tabancadan açılan ateşten vefat ettiği için Müslüman Alayı'ndan 48 kişilik bir kadro cenazeye katılmak üzere Bakü'ye gelmişti. Cenazeden sonra memurlar Evelina Gemisi'yle Lenkeran'a dönmeliydiler. Bu zaman fırsatçı Ermeniler, Evelina ile birlikte seyahat eden subaylara ve Lenkeran'daki Müslüman askerlere "Mugan'daki Rus-Molokan köylerini yok etmeleri talimatı" verildiği haberini Rus Milli Şurası, Hazar

denizcileri, Eser ve Menşevik tarafları arasında gizlice yayarlar. O zaman bu provokasyon işe yaramıştı. Bakü'deki Azerbaycanlı olmayan tüm siyasi ve askeri güçler Evelina'nın silahsızlandırılmasını desteklemişti (ARPIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 22, v. 74).

Arşiv belgesinde Müsavat üyelerinin ele geçirilen silahların iadesi için Devrimci Komite'ye ultimatom verdiği ve bu amaçla heyetlerini gönderdiği belirtiliyor. Aynı gün, Askeri Devrimci Komite'de Şaumyan'ın yanı sıra Müsavat Partisi M. E. Resulzade'nin katılımıyla acil bir toplantı yapılmış ve silahların "Hümme" örgütü aracılığıyla iade edilmesine karar verilmişti. Bolşeviklerin liderlerinden Caparidze de bu talebi yerine getireceğine söz vermişti (Abışov, 2007: 92).

Şaumyan'ın başkanlığındaki Devrimci Savunma Komitesi'nin girişimiyle Evelina Gemisi 30 Mart'ta silahsızlandırılmıştı. Aynı gün iyi silahlanmış Bolşevik-Ermeni İttifakı Bakü'nün Türk-Müslüman nüfusuna saldırıya başlamıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından 15 Temmuz 1918 tarihinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları soykırımı araştırmak üzere kurulan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun belgelerinden açıkça görünüyor ki Bakü'de işlenecek soykırım planı, 1917'de Taşnaksutyun Partisi ve Ermeni Milli Şurası tarafından hazırlanmıştı (ARPIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 27, v. 17-18).

Ermeni –Taşnak-Bolşevik güçlerinin Bakü'deki Türk-Müslüman nüfusa yönelik 30 Mart'ta başlayan soykırımı 2 Nisan'a kadar sürmüştü. Üç gün süren soykırımda (30 Mart - 2 Nisan 1918) Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun raporuna göre, Bakü'de milli ve dini gerekçelerle "karşı devrimciler" adı altında 12.000'den fazla Azerbaycanlı öldürülmüş, insan cesetlerine topluca iğrenç ve korkunç bir şekilde hakaret edilmişti (İsgəndərov, 2006: 295; Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 249).

1918'de Bakü'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından derlenen materyallere göre 20.000 Müslüman öldürülmüştü. Dönemin Bakü'deki İran Konsolosu Habibullah Han anılarında, Mart olayları sırasında öldürülen 5.000 Müslümanı tek başına İran Konsolosluğu'nun gömdüğünü yazmıştı (Tohidi, 2013: 25). Elbette rakamlardaki tutarsızlıklar, katliamda öldürülenlerin kesin sayısını belirlemenin imkansız olduğunu gösteriyor.

31 Mart-2 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakü, Şamahı, Erivan, Guba, Lenkeran, Astara, Salyan, Neftçala ve diğer bölgelerde Ermeniler tarafından Azerbaycan halkına yönelik toplu katliamda on binlerce insan öldürüldüğü gibi ulusal basın, matbaalar ve belirli gazeteciler de hedef alınmıştı. “Açık Söz” ve “Kaspi” gazete matbaası ateşe tutulmuştu. Almanya’dan ithal edilen baskı ekipmanlarıyla donatılmış Orucov kardeşlerinin elektrikli matbaası yıkılmıştı. “Kaspi” Matbaasında çıkan yangında 5 bin yeni basılmış Kuran Kitabı yaktırılmıştı. “İsmailiyye” binası ateşe verilirken, “Taze Pir” Camii’nin minaresi top ateşiyle kül olmuş ve Bakü 3 gün içinde kan gölüne dönmüştü. Çocukları, yaşlıları, kadınları öldüren Bolşevik-Taşnak grupları, zaman zaman insanları yanan evlere canlı şekilde atmıştılar. Sokaklar ve evler kadın, yaşlı adam ve çocuk cesetleriyle dolmuş, kaçmak isteyenlerin evleri ve malları yağmalanmıştı (Aşırılı, 2011: 5-7).

3 Nisan’da Bolşevik-Ermeni-Taşnak İttifakı, Devrimci Savunma Komitesi adına şehrin Azeri nüfusuna bir ultimatoma sundu. Bu ultimatoma şunlar yazılıyordu: 1. Bakü İşçi, Asker ve Denizci Vekilleri Sovyeti’nin hakimiyeti kabul ediliyor; 2. Karşı-devrimci “Dikaya Tümeni” Bakü ve çevresinden kovulur; 3. Bakü-Tiflis-Petrovskaya demiryolunun açılması için acil önlemler alınıyor. Bu ultimatoma Türk-Müslüman nüfusun kabul etmesine rağmen Bolşevik-Ermeni-Taşnak İttifakı Müslümanlara saldırmaya devam etmişti. Ateşkes anlaşmasına rağmen Ermeni ve Sovyet birlikleri 2 Nisan akşamına kadar saldırılarını sürdürmüştüler. Şehrin hayatta kalan Azerbaycanlı nüfusu Bakü’yü terk etmek zorunda kalmıştı (Tokarjevski ve diğerleri, 2008: 250).

Bakü’de Türk-Müslüman nüfusa yönelik katliamdan sonra İ. Suhartsev, Bakü Sovyeti’nin bir toplantısında ikiyüzlü bir şekilde Müsavat Partisi’nin dağıtıldığını ve Bakü’deki Türk Cephesi’nin alındığını duyurmuştu. 13 Nisan’da Moskova’ya gönderilen bir telgrafta Şaumyan, Bakü’de bir soykırım yapıldığını itiraf etmiş ve küstahça, “*eğer Müsavatçılar kazansaydı, şehri Azerbaycan’ın başkenti ilan edeceklerdi*” diye kaydetmişti (Şaumyan, 1978: 260).

Bu gelişmelerin ardından Bakü’de Müsavat Partisi’nin toplumsal tabanını yıkmayı başaran Bolşevikler, 19 Nisan’da Bakü’de düzenlediği konferansta Azerbaycan’da Sovyet hakimiyetinin en yüksek yürütme organı olan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti’nin kurulmasına karar vermiştiler. 25 Nisan’da Bakü İşçi, Asker ve

Denizci Vekilleri Sovyeti'nin toplantısında Bakü Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) kuruldu. Bolşeviklere ek olarak Bakü HKS'de, birkaç Solcu Eser de vardı. Bakü HKS Başkanlığı ve Dışişleri Komiseri görevine Şaumyan, İçişleri Komiserliği görevine P. Caparidze, Halk Ekonomi Konseyi Komiseri olarak İ. Fioletov, Şehir Ekonomisi Komiseri olarak N. Nerimanov, Halk Askeri ve Deniz Komiserliği görevine G. Korganov, Adliye Komiseri görevine A. Garniyan (Gabrielyan), Maarif Komiseri görevine N. Kolesnikov, Posta ve Telgraf Komiserliği görevine İ. Suhartsev, Maliye Komiserliği görevine A. Kireyev getirildi. Kısa bir süre sonra Y. Zevin Çalışma Komiserliği'ne, M. Vezirov ise Toprak Komiserliği görevine atanmıştı (İbrahimov, 1970: 235; Hüseyinov ve diğerleri, 1973: 131).

Bakü HKS'nin 1 Mayıs 1918'de esas faaliyet programı olarak ilan ettiği beyannamede, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin karşıya koyduğu pratik görevlerden bahsediliyor, aynı zamanda Bakü HKS'nin Umum Rusya merkezi hükümetiyle en yakın işbirliği içinde çalışacağı ve onun tüm kararlarını ve emirlerini kendisi için önemli kabul edip, yerel koşullara uygun olarak yerine getireceği belirtilmişti. Beyannameye göre esas görevlerden biri Bakü işçilerini ve Bakü eyaletinin yoksul köylülerini tüm Rusya'nın işçi ve köylüleriyle birleştirmekti. Ayrıca Bakü HKS'nin Güney Kafkasya ve Dağıstan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması için aktif olarak savaşaacağı da kaydedilmişti (Hüseyinov ve diğerleri, 1973: 131). Böylece Bakü'de diktatörlüğünü kuran Şaumyan rejimi, bu bölgeyi Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak görmüş ve Moskova Hükümeti'nin kararlarını uygulayacağını ilan etmiştir.

Bakü HKS, kurulduğu ilk günden itibaren Taşnaklarla birlikte Azerbaycan'ın ilçelerinde Sovyet hakimiyeti kurma adı altında Türk-Müslüman nüfusa yönelik saldırıları sürdürmekteydi. Öte yandan, başta petrol endüstrisi olmak üzere sanayilerin millileştirilmesine başlanılmıştı. 2 Haziran 1918'de Sovyet Rusyası'ndan aldığı talimat üzerine Bakü HKS 2 Haziran'da Bakü petrol endüstrisini, 5 Haziran'da ise Hazar Ticaret Donanması'nı millileştirmişti (İbrahimov ve İsgəndərov, 1960: 436-446).

Millileştirme adı altında Azerbaycan petrol endüstrisinin 408 işletmesi Bakü HKS'ne devredilmişti. Bakü HKS, Lenin'in talimatlarını uygulayarak Azerbaycan petrolünü Sovet Rusya'ya taşımak için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Bakü Sovyeti Rusya'ya günde 600 veya 700 bin pud petrol taşıyordusa millileştirmeden sonra 1918

Haziran ayının ilk yarısında bu rakam günde 1.3-1.4. milyon puda, Temmuz başından itibaren 2 milyon puda yükseltilmişti. Bakü`den Sovyet Rusya`ya Ocak 1918`de 39.000 ton, Şubat`ta 26.500 ton, Mart`ta 26.500, Nisan`da 94.000 ton, Mayıs`ta 182.000 ton, Haziran`da 466.000 ton ve Temmuz`da ise 492.000 ton petrol taşınmıştı (Дубнер, 1931: 64).

Bakü petrol endüstrisinin millileştirilmesi, daha fazla Azerbaycan petrolünün tazminatsız Rusya`ya taşınmasına hizmet etmişti. Karşılığında ise Moskova Hükümeti, Bakü petrolünü elinde tutmak için Bakü Halk Komiserleri Sovyeti`ne mali ve askeri yardımda bulunmuştu.

5.2. Azerbaycan Kazalarında Türk-Müslüman Soykırımları

Bolşevik-Ermeni-Taşnak İttifakı`nın Türk-Müslüman nüfusa yönelik katliamları Bakü ile sınırlı kalmamıştı. 1918 yılının Nisan ayının ilk günlerinden itibaren St. Şaumyan, T. Amirov, St. Lalayan, Hamazasp, A. Emiryan, Muradyan, A. Mikoyan ve diğer suçluların komutasındaki Bakü Sovyeti`nin Bolşevik-Taşnak birlikleri Şamahı, Guba, Zengezur, Erivan, Nahçıvan, Salyan, Göyçay, Ereş, Lenkeran ve diğer Azerbaycan bölgelerinde Bakü`de başlattıkları soykırımı devam ettirmiştiler (Abışov, 2007: 115-116).

Taşnak-Bolşevik güçleri tarafından Şamahı şehri ve Şamahı ilçesine bağlı köylerde Türk-Müslüman nüfusa karşı soykırım yapma planı, 1918 Mart olayları sırasında hazırlanmıştı. Mart-Nisan aylarında Şamahı şehri iki kez, Mart-Temmuz aylarında ise Şamahı ilçesine bağlı 110 köy birkaç kez saldırıya uğramış ve yağmalanmıştı. Ermeni-Bolşevik-Molokan ortak silahlı kuvvetlerinin Şamahı`daki ilk saldırısı, uyuyan şehrin topçu ateşi altına girdiği 29 Mart 1918 sabahı ile başlamıştı. Şehrin Müslüman mahallerine dört bir yandan saldırılar sonucunda ahali şehri terk edememişti. Ermeni-Bolşevik güçleri ahalini toplu şekilde katletmişti (İsgöndərli, 2012: 113). Stepan Lalayev ve Tatevos Amirov liderliğindeki Ermeni-Bolşevik birlikleri Müslümanları yağmalamış, kadınları, yaşlıları, çocukları öldürmüştüler. Şehirdeki yangınlar ve talanlar dört gün sürmüştü. Şehrin en refah bölgesi olan ve zengin müslümanların yaşadığı “Piran-Şirvan” Mahalleleri tamamen yağmalanmış ve yakılmıştı.

Şamahı ilçesinde Müslümanların yaşadığı yerlerin tamamı ateşe verilmiş, 13 mahalle camisi ve 800 yıllık ünlü Cuma Camii ateşe verilmişti (İsgəndərli, 2012: 113).

Seyfəddin Qəniyev (2003: 25) soykırım şahidlerinin anıları hakkında şöyle yazıyordu: Meşedi Sadık Eli oğlu anılarında *“Ben o zaman çocuktum. On yaşındaydım. Evimizin bodrum katına saklandık. İnsanların vurularak sokakta toplandığını, üzerlerine halıların atılarak, yakıldığını kendi gözlerimle gördüm. Bebekler bile diri diri ateşe atılıyordu. Komşumuz Molla Mirze'nin tüm ailesini ateşe attılar. Beş gün bodrumda kaldık. Bir gece şehri terk etme fırsatını yakaladık ki yolda kardeşimi de kaybettik”*.

Bir haftalık aradan sonra, 10 Nisan 1918'de Stepan Lalayev ve Tatevos Amirov liderliğindeki Ermeni silahlı kuvvetleri ve Şamahı'nın Molokan nüfusuna ait silahlı grupları, Şamahı'ya ikinci kez saldırmış ve şehri tamamen yok etmiştiler. Tüm Müslüman evleri, dükkanları ve sivil tesisler yağmalanmış, yıkılmış ve yakılmıştı. Şehirde kalan Müslüman nüfus tamamen yok edilmişti. Yanan şehir saatler içinde harabeye dönüşmüştü (Zülfüqarlı, 2011: 14-17)

Fevkalade Tahkikat Komisyonu'nun (FTK) hesaplamalarına göre Şamahı'daki Türk-Müslüman katliamları sırasında şehrin 21.127 Müslümanından 8.000'i öldürülürken hayatta kalanlar şehirden kaçmış, mülteci olarak Azerbaycan'ın çeşitli şehir ve ilçelerine dağılmışlardır (Zülfüqarlı, 2011: 20-21).

Ermenilerin saldırısına uğrayan Şamahı ilçesine bağlı her köyde FTK'nu tarafından düzenlenen nihai kararlara göre 53 köyde öldürülen 8.027 kişiden 4.193'ü erkek, 2.560'ı kadın, 1.277'i çocuk olarak gösterilmişti. Şamahı ilçesinde toplam 22.295 kişi öldürülmüş ve cesetler üzerinde olmaksızın hakaretler edilmiştir. Şamahı ilçesinin Müslüman nüfusuna verilen maddi zarar 339.5 milyon rubleden daha fazla olmuştu (Zülfüqarlı, 2011: 18-20).

1918'de Bolşeviklerin yardımıyla Ermeniler Şamahı'dan sonra Guba bölgesinde üç kere katliam yapmışlardır. Kendisini Bolşevik olarak tanımlayan ve 2 bin askerin başında duran David Gelovani'nin yanı sıra, Bolşevik Sturua da Guba'ya saldıranlar arasındaydı. Onlardan önce, Muradyan önderliğindeki 2 bin Ermeni askeri Guba'da katliam yapmıştı. Tahkikat materyallerinin incelenmesinden 1 Mayıs 1918'de Guba'ya

giren Taşnak-Bolşevik birliklerinin sayısının 5.000'den fazla olduğu anlaşılmaktadır (İsgəndərli, 2012: 120).

Topçu ve makineli tüfeklerle donanmış büyük bir askeri birliğin Bakü'den Guba yönüne gelişi haberi, Guba halkına bildirilmişti. Bu nedenle sakinlerin bir kısmı şehirdeki mülklerini bırakıp ormanlara kaçmış, ancak nüfusun çoğu şehirde kalmıştı. Fakat bu birliğin onlar için nasıl tehlikeli olduklarının farkında bile değillerdi. 1 Mayıs 1918'de Taşnak Hamazasp ve yardımcısı Nikolay liderliğindeki bir grup şehri toparla, mermilerle ve makineli tüfeklerle ateşe tutmuşlardı. Bu zaman korkunç bir panik ve kafa karışıklığı yaşanmış ve askeri birlik engelsiz bir şekilde şehre girmişti. Şehrin ele geçirilmesine çeşitli şiddet olayları eşlik etmiş ve müslüman ahalinin soykırımı gerçekleşmiştir (Abışov, 2015: 8).

Guba'daki Ermeni mezalimleri 9 gün sürmüştü. İkinci gün ise 1.012'i kişiyi öldürmüşler. Hamazasp'ın "ceza çetesi" Guba Şehrini ve Guba ilçesine bağlı 122 köyü yerle bir etmişti. Guba'da erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 2.000'den fazla insan öldürülmüş ve bu köylerin ahali toplam 58.121.059 manat (ruble) zarar görmüştü (Abışov, 2007: 114).

Hamazasp'ın çetesi Deveçi, Sadan, Çarhana, Dere Zarat, Zaglican, Alihanlı, Eynibulag, Arab Almammadli, Kolani, Tugay, Nardaran, Siyazan, Rahimli, Surra, Gulamlar, Butbut, Halıllar, Garagaşlı, Ashagi Guşçu, Şirvan, Tura, Gubla Grız, Gara Kurtlu, Garaça, Nardican, Khudat, Ashagi Budug ve diğer yerleşim yerlerini yok etmişti. Bu köylerin yıkımı sırasında 60'a yakın kişi-erkek, kadın ve çocuk öldürülmüş, 53 kişi yaralanmıştı. Guba ilçesinde toplam 4261 Türk-Müslüman öldürülmüş ve Müslüman nüfus 187 milyon ruble maddi zarara uğramıştır (Abışov, 2017: 16).

Hamazasp'ın çetesi Guba'dayken yaklaşık 400 ev yağmalanmış, 2153 ev yakılmıştı. Ayrıca 5 kervansaray, 152 depo, 166 samanlık, 68 ahır, 312 dükkan, 17 değirmen, 4 atölye, 4 çayevi, 24 cami ve 284 diğer bina yağmalanarak yakılmıştı (Bayramova, 2018: 89).

Şunu da belirtelim ki yıkılan 168 köyden 35'i tamamen yok edilmiş ve artık bugün mevcut değildir. 2007 yılında Guba'da keşfedilen toplu mezar tarihi araştırma belgelerinin yanı sıra, Guba'daki Türk-Müslüman nüfusa yönelik soykırımın tarihi

gerçeklerini de gözler önüne sermiş oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2009 yılında Guba'ya yaptığı ziyarette toplu mezarın bulunduğu bölgeyi ziyaret etmiş, talimat ve tavsiyelerde bulunmuş ve bununla ilgili olarak bölgede “Soykırım Anıt Kompleksi”nin kurulması emrini imzalamıştı. Kasım-Aralık ayları 2010 yılında başlayan inşaat çalışmaları Eylül 2012 yılında tamamlanmıştı. 18 Eylül 2013 yılında ise “Guba Soykırımı Anıt Kompleksi” halka açılmıştır (Abışov, 2015: 8).

Bakü, Şamahı, Guba'dan sonra Mayıs 1918'de Ermeni-Taşnak kuvvetleri, Göyçay kazasında müslüman ahaliye karşı kitlesel şiddet ve soykırım eylemleri gerçekleştirmeye başladılar. Silahlı Ermeni çeteleri, Göyçay ilçesine bağlı köylere baskınlar düzenleyerek Müslümanları, kadınları, yaşlıları ve çocukları ayırım gözetmeksizin öldürmüş, bebekleri bıçaklamış, annelerinin kucağındaki bebekleri hançerle kesmiş, insanları diri-diri yakmış ve cesetlere bu tür aşağılayıcı eylemlerde bulunmuşlar. Silahlı Ermeni çeteleri, Göyçay ilçesine bağlı köylere baskın düzenleyerek Müslümanların evlerini, mülklerini, dükkan ve camilerini, kamu binalarını yağmalayarak yakmışlardır. Sadece Göyçay ilçesine bağlı 8 köyde 119 kişi (98 erkek, 9 kadın, 5 çocuk ve cinsiyeti ve yaşı belli olmayan 7 kişi) vahşice öldürülmüş, 565 ev ve tikili yakılmış ve Müslüman nüfusun emlakı en az 50 milyon ruble zarar görmüştü (Qafarov, 2018e: 305; Zülfüqarlı, 2017: 20-21).

Bu arada Cavad bölgesi (Salyan bölgesi) ve Kür Nehri'nin Güney kolları da Ermeni-Bolşevik kuvvetleri tarafından ele geçirilmişti. İşgal bölgesini genişletmek, Kür Nehri üzerindeki Kürüstü köprüsünü havaya uçurmak, onların Kafkas İslam Ordusu ile bağlarını koparmak, Cavad bölgesinden büyük miktarda tahıl tedarik etmek ve ordu için güvenli cephelerden birini kazanmak amacıyla bölgenin işgali son derece önemliydi. 21 Nisan 1918'de Salyan'da Sovyet hakimiyetini ilan eden Bakü Sovyet Hükümeti, Meşedi Azizbeyov liderliğindeki 240 kişilik bir askeri müfrezeyle, 23 Nisan'da ise Korganov'un emriyle Lenkeran'dan 200 savaşçı ve bir savaş gemisini de göndererek Salyan'da Reşid Ahundov tarafından organize edilen Altın Muhafızları (XI. Kırmızı Ordu) Ordusu'nu kurmuştu. Ermeni - Rus Askeri birlikleri Kür Nehri'ne gelerek Banke, Seyidler, Uzunbabalı, Tatarmahle, Khilli, Abasalı, Garalı, Garabucag, Surra, Arabbabirhanlı, Cengen ve Garagaşlı'ya girmiş ve bölgede silahsız Azerileri öldürmüşler (Tohidi, 2017:

64; Həsənov, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/salyanda-ermenilerin-toretldiyi-qetliam-168500>, t.y)

Kafkasya`da iktidarı ele geçirmeye çalışan Bakü`deki Bolşevik-Ermeni Hükümeti, iddiaya göre “kaza işçilerine yardım talebini dikkate alarak” Lenkeran`a asker göndermişti. Gerçek şu ki Lenkeran önemli bir stratejik ve gıda bölgesiydi. Bakü`nün arkasındaydı ve İngiliz hakimiyetindeki İran ile sınır komşusuydu. Lenkeran üzerinden Orta Asya ve Astrakhan ile iletişim kurmak, Sovyet Rusya`dan yardım almak mümkün idi. Bu açıdan Lenkeran`ın elde kalması Bolşevikler için çok önemliydi. Şaumyan`ın Lenkeran kazasını ele geçirmeye yönelik esas hedeflerinden biri, 1917`de ulusal güçler Sultan Bey Gulubeyov, Aslan Talışinski ve Baron Osten-Skaer`in ve Lenkeran`daki “Dikaya Tümeni”nin oluşturduğu Milli Alayı silahsızlandırarak, bölgeyi tamamen ele geçirmektir (Kərimov, 2012: 151-152).

1918 soykırımları zamanı Lenkeran ilçesinde 40`tan fazla köy yakılıp yıkılmış, yüzlerce masum insan katledilmişti. Bir gün içinde Garmatuk köyünde 70, Mamusta köyünde 30, Kargalan köyünde 20`den fazla ve Girdani köyünde 20`ye yakın masum insan acımasızca öldürülmüştü. 1918`in yazında 2.000 kişilik bir Ermeni grubu Lenkeran`a gelmiş ve sivil halka saldırmaya başlamıştı. Molokan ayaklanmasının bastırıldığı Ocak 1918`den Ağustos 1919`a kadar Lenkeran ilçesinde Ermeni ve Rus güçleri tarafından 2.000 kişi öldürülmüş ve halk 100 milyon ruble`den fazla maddi zarara uğramıştı (İsgəndərli, 2012: 126; Kərimov, 2012: 154). Azerbaycan`da Mart Soykırımı zamanı toplam 50.000 Türk-Müslüman öldürülmüştü.

Bakü vilayetinden farklı olarak Gence ve Erivan`da Türk-Müslüman ahaliye karşı yönelik soykırımları, Ermeni Taşnakları tek başlarına gerçekleştirmiştiler.

Zengezur ilçesi, 1918-1920 yıllarında Ermeni mezaliminden en çok etkilenen Azerbaycan bölgelerinden biriydi. Andronik, Ermeni Hükümeti`nin talimatı ile Azerbaycan`a girerek Müslüman nüfusun ya Ermeni Hükümeti`ne boyun eğmesini ya da bölgeyi terk etmesini talep etmişti. Güya bu bölge, Ermenistan Cumhuriyeti`ne aittir. Ermeniler, Zengezur`un Müslüman ahalisinin Andronik`in taleplerini reddetmeleri üzerine, onlara karşı eşi görülmemiş zulümler yapmışlardır. Zengezur ilçesinde 115 Müslüman köyü Ermeniler tarafından tahrip edilerek yeryüzünden silinmişti. Yıkılan 115

köyde 3.257 erkek, 2.276 kadın ve 2.196 çocuk öldürülmüş, 1.060 erkek, 794 kadın ve 485 çocuk ise yaralanmıştı. Şunu da belirtelim ki Zengezur ilçesindeki soykırımla ilgili komisyon raporu düzenlene kadar, 10.068 Azerbaycanlı öldürülmüş veya yaralanmıştı (ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 1-3; Abışov, 2007: 124). Bu korkunç rakamlar henüz Ermeni mezalimleri hakkında tam bilgi vermiyor. Böylece daha fazla Müslüman Ermeni zulmüne kurban gitmiştir. Ancak o dönemin korkunç kargaşasının ortasında onları tam olarak tesbit etmek mümkün olmamıştı.

1919 yılı sonunda Zengibasar'a bağlı birkaç köy dışında, Vedibasar da dahil olmak üzere Erivan kazasının tüm köyleri yıkılmış, ahali vahşice katledilmiş ve hayatta kalanlar hayatlarını kurtarmak için başka yerlere kaçmışlardır. Ahali İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbayca'na sığınmıştı. 1918 yılında Erivan vilayetinde 211, Kars vilayetinde 92 Azerbaycan köyü yağmalanmıştı. Erivan Azerilerinin sayısız başvurularından birinde, kısa bir süre içinde bu tarihi Azerbaycan şehri (İrevan, Revan) ve çevresinde 88 köyün yıkıldığı, 1.920 evin yakıldığı ve 132.000 Azeri'nin yok edildiği belirtilmektedir. Ermeni ceza çetelerinin mezalimleri ve Taşnak yönetimi sırasında yürütülen "Türksüz Ermenistan" politikası sonucunda Erivan vilayetinin Azerbaycanlı nüfusu 1916'da 375.000'den 1922'de 70.000'e düşmüştü (ARDA, f. 894, siy.1, iş 201, v. 31). Genel olarak bu soykırımlar sonucunda Azerbaycan'da yüz binden fazla Türk-Müslüman öldürülmüş, yüz binlerce insan mülteci olmuştu. Bu soykırım eylemleri Urmiye, Maku, Hoy ve Güney Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de işlenmiştir. Ancak bu soykırımın kurbanlarının sayısı henüz belirlenmemiştir.

Azerbaycanlılara yönelik soykırımları araştıran Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun belgelerine dayanarak, Azerbaycan'daki bu trajik olayların bir soykırım suçu olduğu tam olarak kanıtlanmıştır. 26 Mart 1998'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Umum Milli Lider Haydar Aliyev tarafından imzalanan kararnamede, bu korkunç olaylara yeterli siyasi değerlendirme yapılmış ve 31 Mart "Azerbaycanlıların Soykırım Günü" ilan edilmişti (<https://heydaraliyev-centers.az/gusar/news/8390>, 2020).

5.3. Rusya'nın Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne Yardımları

Sovyet Rusya, mevcutluğunun ilk günlerinden itibaren Rus ekonomisinin can damarı olan petrol Bakü'sünün kontrolü altında kalmasına büyük önem veriyordu.

Bakü'de Sovyet gücünün kurulması ve güçlendirilmesi Moskova Hükümeti'nin önceliklerinden biriydi. Bu nedenle dahilde vatandaş savaşı yürüten Bolşevik Hükümeti, içinde bulunduğu zor duruma rağmen Bakü Sovyeti'ne mali ve askeri yardımdan da kaçınılmıyordu.

16 Aralık 1917'de Rusya Halk Komiserleri Sovyeti, Bakü İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti Başkanı Şaumyan'ı Kafkas İşlerinden Sorumlu Geçici Olağanüstü Komiser olarak atamış ve Bakü Sovyeti'ne 500.000 ruble tahsis etmişti (Quliyev, 1970: 119-121). Ardından 1918 Ocak ayının ortalarında Rus Halk Komiserleri Sovyeti, Halk Komiseri Joseph Stalin'in "Bakü'ye acil askeri ve mali yardım" talimatı uyarınca, Şubat 1918'de Bakü'ye ek olarak 30,8 milyon ruble göndermişti. Bu para, V. İ. Lenin'in özel emriyle Orta Asya İşlerinden Sorumlu Olağanüstü Komiseri P. Kobozev tarafından Bakü'ye getirilmiş ve Şaumyan'a teslim edilmiştir (İbrahimov, 1970: 221).

Kobozev, Halk Komiserleri Sovyeti tarafından Bakü Bolşeviklerinin yürüttüğü politikanın beğenildiği, Bakü Sovyeti'nin hakimiyetini güçlendirmesi, özellikle de burjuva ve küçük - burjuva partilere karşı kararlı bir şekilde hareket etmeleri ile ilgili olarak Sovyet Hükümeti'nin ve bizzat Lenin'in talimatlarını Bakü Sovyeti İcraiye (Yürütme) Komitesi'ne iletmişti. Kobozev, Bakü'den Taşkent'e döndükten sonra 27 Şubat'ta Lenin'e telgraf göndererek: "*Sovyet Hükümeti'nin Bakü ile ilgili talimatlarını yerine getirttiğini ve Sovyet Hükümeti'nin durumunun Bakü'de güçlendiğini*" bildirmişti (İbrahimov, 1970: 221-222).

Mali yardıma ek olarak HKS'nin talimatları uyarınca Mart 1918'de, Astrahan'dan Bakü'ye deniz yoluyla 2 uçak, 3 zırhlı araç ve 5.000 tüfek, bir birlik müfrezesi ve diğer askeri yardımlar ulaştırılmıştı. Sovyet Rusya'dan Bakü'ye askeri yardım hem Kuzey'den-Astrahan'dan hem de Doğu'dan-Taşkent'ten gönderilmişti (Hüseynov ve diğerleri, 1973: 115; İbrahimov, 1970: 231).

6 Nisan 1918'de Bakü Sovyeti'nin temsilcisi petrol dolu 7 gemiyle S.Ter Gabrielyan, Astrahan'a ardından da Moskova'ya gelerek Lenin'le görüşmelerde bulunmuştu. Lenin, Bakü'nün ihtiyaçları hakkında bilgi aldıktan sonra Halk Harbiye Komiserliği'ne, Bakü'deki Sovyet birlikleri için gerekli silahları ve askeri uniformaları sağlama talimatı vermişti. Haziran 1918'de Bakü Parti Konferansı'nda Lenin ile

görüşmesini hatırlatan Saak Ter-Gabrielyan, Lenin'in Bakü Sovyeti'nin politikasına hayranlığını dile getirmiş ve Bakü proletaryasına maddi ve manevi yardımda bulunmaya hazır olduğunu söylemişti (İbrahimov, 1970: 232).

Bu gelişmelerin ardından Hazar Deniz Donanması Merkez Komitesi'nin Sekreteri V.Boytsov, Şaumyan'ın 13 Nisan 1918 tarihli mektubu ile askeri yardım almak için Moskova'ya Lenin'in yanına gönderilmişti. Boytsov'u dinledikten sonra Lenin, Halk Harbiye Komiserliği'ne yeni bir resmi talimat vermişti: *"Yoldaş Boytsov, Bakü'den çok önemli bir iş için gelmiştir. Bakü bizim için her şeydir, onu korumak ve savunmak gerek"*. Lenin'in talimatıyla 5.000 tüfek, 2 milyon fişek, 35 makineli tüfek, 4 zırhlı araç, 13 uçak ve savaşçı birlikleriyle, 4. Moskova Seyyar Devrimci Grubu da Bakü'ye gönderilmişti (İbrahimov, 1970: 233; Hüseyinov ve diğerleri, 1973: 125). Bakü Komünü'nün asker sayısı kısa sürede 18.000'e ulaşmıştı. Yaklaşık 13.000 asker ve neredeyse tüm subaylar Ermenilerden oluşmuştu (Шаумян, 1927: 25).

Hazar Denizi üzerinden Bakü ile birlikte, Lenkeran'a da Sovyet birlikleri ve mühimmat gönderilmişti. Bu yardım aracıyla Lenkeran, 14 Nisan 1918'de Bolşevikler tarafından ele geçirilmiş ve şehirde Sovyet hakimiyeti kurulmuştu (Kerimov, 2012: 153).

22 Mayıs 1918'de Rusya HKS'nin Lenin tarafından imzalanan kararıyla, Bakü'den petrol ithal etmek ve petrol işçilerine ödeme yapmak için devlet hazinesinden Yüksek Ulusal Ekonomik Konsey'in Akaryakıt Dairesi'ne 100 milyon ruble tahsis edilmişti (Quliyev, 1970: 124). Aynı gün Rusya HKS'nin başka bir kararıyla, Bakü İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti'nin emrine verilmek üzere Sarıtsı'ndan Bakü'ye derhal 10.000 pud tahıl gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca Bakü Sovyeti'ne, her şeyden önce en büyük miktarda "petrolün sevk edilmesini" sağlaması talimatı da verilmişti (Quliyev, 1970: 125).

Bakü'yü ele geçirmek için Bolşevikler, İran'da bulunan Çar Albayı Lazar Biçerakhov'un yardımından yararlanmaya karar verdiler. Sonuç olarak 5 Temmuz 1918'de Bicherakov'un 1.500 kişilik müfrezesi, Hazar Denizi üzerinden Elet'e tahliye edildi. Biçerakhov, Bakü savunma hattının sağ kanadının komutanlığını almasına rağmen cephedeki durum kötüleşince 29 Temmuz'da müfrezesini cepheden çıkarıp Kuzey'e Petrovsk'a çekilmişti (Həsənlı, 2009: 105-106; Kurat, 1990: 533-535). 1918 Temmuz

ayının ikinci yarısında Lenin'in emriyle, G. Petrov'un 800 kişilik iyi silahlanmış müfrezesi Saritsın cephesinden çekilerek Bakü'ye gönderilmişti. Petrov'un grubu, Bakü Sovyeti birlikleriyle Kafkas İslam Ordusu'na karşı omuz omuza savaşmıştı. Temmuz ayı sonunda Sovyet Rusya'sından Astrahan hattıyla 3 zırhlı araç, 80 top, 160 makineli tüfek, 10.000 tüfek, 200.000 kurşun ve askeri üniforma Bakü'ye getirilmişti. Tüm bu askeri yardımlar, Astrahan'dan Bakü'ye 8 yelkenli gemilerle getirilmişti (İbrahimov, 1970: 266).

12 Ağustos 1918'de Lenin'in ismini taşıyan alay Bakü'ye gönderilmişti. Aynı gün, Lenin tarafından Saratov ve Saritsın Askeri Komiserlikleri'ne gönderilen bir telgrafta: *"Lenin'in ismini taşıyan alay Bakü'ye gidiyor. Hızlı ilerlemek için hemen harekete geçin. Herhangi bir gecikmeden ciddi şekilde sorumlu olacaksınız. Birliğin gelişi hakkında Halk Askeri Komiserliği'nin operatif şubesine derhal bilgi verin"* diye kaydedilmişti (Quliyev, 1970: 146).

Sovyet Rusya'nın tüm bu yardımları karşısında Bakü HKS, Bakü'den Rusya'ya en büyük miktarda petrol ve petrol ürününü göndermek için elinden gelen her şeyi yapmaya çalışıyordu. Ağustos 1918'de Bakü HKS, Bakü'den Rusya'ya 1.3 milyon ton petrol ve petrol ürünü sevk etmişti (Дубнер, 1931: 64).

Şunu da belirtelim ki Moskova Hükümeti, Bakü petrolünün Türklerin eline geçmesine izin vermek istemiyordu. Lenin, Şaumyan'a Bakü'nün kaybedilmesi durumunda büyük petrol şirketlerini yok etmesi talimatını vermişti. 23 Haziran 1918'de Şaumyan, V.İ. Lenin'e şunları yazmıştı: *"Bakü'yü korumak mümkün değilse, o zaman sizin tarifinizi uygulayacağız"* (İbrahimov, 1970: 255).

Görüldüğü gibi Sovyet Rusya Bakü HKS'ne mümkün olan tüm araçlarla - mali, askeri, ahlaki ve diğer tüm olası yardımı sağlamıştı. Ancak tüm bunlara rağmen Bakü HKS'nin hakimiyeti, halka güvenmediğinden ve yabancı bir güç olduğundan dolayı uzun süre dayanamamış, 31 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye saldırıları karşısında yıkılmıştı. Ancak Moskova Hükümeti, elindeki tüm imkanlarla Bakü'de yeniden hakimiyete gelmek için var gücüyle mücadele etmişti.

5.4. Merkezi Hazar Diktatörlüğü

1918 yılının Temmuz ayının ortalarında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönündeki başarılı operasyonları siyasi bir krizin oluşmasına sebep olmuştu. Eser-Menşevik-Taşnak Bloğu, 16 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti'nin acil toplantısında Kafkas İslam Ordusu'nun saldırılarını önlemek için İngilizleri Bakü'ye davet eden bir karar kabul etmişti. Ancak Bolşevikler karara karşı çıkmış ve onu reddetmişler. Bakü'deki siyasi durum son derece gergin olarak kalmaktaydı. 24 Temmuz'da Bakü'de gayrimüslim işçilerin kitlesel mitinginde Eser-Menşevik-Taşnak liderleri, Türk saldırganlığından korunmak için İngilizleri Bakü'ye davet etme çağrısında bulunmuştu (Kazımsade, 2016: 164-166).

25 Temmuz'da Bakü Sovyeti'nin acil toplantısı yapıldı. Toplantıda Şaumyan siyasi ve askeri durum hakkında bir rapor hazırlamıştı. Şaumyan, yayınladığı raporda zorlu askeri duruma rağmen İngiliz birliklerinin Bakü'ye davet edilmesi önerisine şiddetle karşı çıkmıştı (Шаймьян, 1929: 412-413). Ancak toplantıda, Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin politikası sert bir şekilde eleştirilmiş ve Bakü Sovyeti'nin bu sorunu Rusya'dan bağımsız olarak çözmesi gerektiği söylenilmişti. Eser, Menşevik ve Taşnak liderleri, Sovyetin toplantısında mevcut durumda Sovyet Rusya'nın Bakü'ye herhangi bir yardımda bulunamadığını belirterek Enzeli'de konuşlu İngilizleri, davet etmeyi gerekli görmüşler. Sonuç olarak gergin bir tartışmanın ardından 259'a karşı 239 oyla, İngilizleri Bakü'ye davet etmek ve koalisyon hükümet kurmak için karar kabul edilmişti. Bundan sonra Bolşevik Fraksiyonu istifa etmek zorunda kalmış ve nihayetinde Şaumyan, Halk Komiserleri Sovyeti'nin istifasını duyurmuştu (Həsənli, 2009: 111; Sünbül, 1990: 94).

28 Temmuz'da Bakü HKS, 1883-1892 doğumlu erkek nüfusun seferber edilmesine ilişkin bir kararname kabul etse de Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesini engellemek mümkün olmamıştı. 30 Temmuz'da Komün birliklerinin liderlerinden Avetisov, Bakü Sovyeti'ne direnişi sürdürmenin anlamsız olduğunu bildirmişti. Aynı gün Bakü HKS'ne gelen Ermeni Milli Şurası liderleri, cephedeki başarısızlıklardan Bolşevikleri sorumlu tutmuş ve iktidarı devretmelerini istemişler. 31 Temmuz'daki bir mitingde Bolşeviklerin İngilizleri davet etme aleyhine kararları herhangi bir destek

almamıştı (Шаумян, 1927: 51). Tüm bu başarısızlıkların sonucunda 31 Temmuz`da Bakü HKS istifa etmişti (Денстервиль, 1925: 38).

Komiserler “Ardahan” Gemisiyle Astrahan`a doğru yola çıksalar birkaç gün sonra “Ardahan” Gemisi yeni hükümet güçleri tarafından Nargin adasında gözaltına alınmış ve komiserler tutuklanmıştı. Bir süre sonra 20 Eylül 1918`de komiserler, Krasnavodsk yakınlarında İngilizler tarafından kurşuna dizilmiştiler (KazıMZade, 2016: 166-174).

Bakü HKS`nin dağılmasından bir gün sonra 1 Ağustos 1918`de Bakü`deki İngiliz Konsolosu Mcdonnell`in katılımıyla Eser-Menşevik-Taşnak Bloğu “Merkezi Hazar ve Sovyet`in Geçici Yürütme Komitesi Riyaset Heyeti Diktatörlüğü” adlı yeni bir hükümet kurmuştu. Merkezi Hazar Hükümeti`ne Hazar Donanması`nın subaylarından Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemleyin, Yermekov, Eserlerden L.Umanski, A.Veluns, Menşeviklerden G. Ayolla, M. Sadovski, Taşnaklardan A. Arakelyan ve Malik-Yolçuyan dahil edilmişti (Шаумян, 1927: 52; Abışov, 2007: 132).

Merkezi Hazar Hükümeti`nin asıl amacı Bakü`yü Türk saldırılarından korumaktı. Bu nedenle, hükümet kurulur-kurulmaz 4-17 Ağustos`ta Enzeli`de General Denstervil`in komutasındaki binden fazla İngiliz askeri birlikleri Bakü`ye girmiştiler (Ağamalıyeva, 1998: 110).

Şunu da belirtelim ki şehrin Hristiyanları arasında 20.000 İngiliz ordusunun Bakü`ye gireceği ve bu güçlerin yardımıyla Bakü`nün Türk saldırılarına karşı korunacağı propagandasını yapan Ermeniler, Bakü`ye İngiliz birliklerinin gelişinden memnun olsalar da İngiliz yardımının sadece 1.000 kişiden oluştuğunu gördüklerinde hayal kırıklığına uğramıştılar (KazıMZade, 2016: 169; Бюллетень Центрокаспия, 1918).

1918 yazında İngiliz Askeri Komutanlığı, İran`ın Enzeli Limanı`nda toplaşan İngiliz askeri birliğinin Komutanı General Denstervil`e Bakü`yü işgal etme operasyonunu uygulama talimatını vermişti. Denstervil şehrin işgal planının hazırlanması ve uygulanmasında yardım etmeleri için Bakü`deki Eser, Menşevikler ve Taşnaklarla temasa geçmişti. Haziran ayında Bakü`de İngiliz Konsolosu McDonell`in aktif katılımıyla Eserler tarafından bir suikast girişiminde bulunulmuş, ancak bu plan başarısız olmuştu (Соловьев, 1966: 222-223).

Sentrokaspiçiler, 5 Ağustos'ta İngiliz Komutanlığının Merkezi Hazar Hükümeti liderleriyle yapılan ortak toplantısında yardıma gelen az sayıda İngiliz askerinden şikayet ederken, İngilizler Merkezi Hazar ordusunun bunalımda ve kötü bir durumda olmasından dolayı hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişler (Денстервиль, 1925: 220-221).

Ağustos sonunda tüm cephe hattını denetleyen General Denstervil, “mevcut durumda Türk saldırısından Bakü'yü hiçbir güç koruyamaz” sonucuna varmış ve 1 Eylül'den itibaren İngiliz birliklerini şehirden çekmeye karar vermişti. Sentrokaspiçiler, Denstervil'in kararına kızarak onu, Bakü Limanı'ndan ayrılan gemilere ateş açacakları ile tehdit etmişler. Bu durum karşısında General Denstervil, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yapacağı son saldırıyı beklemekten başka çaresinin kalmadığını itiraf etmişti (Денстервиль, 1925: 235).

Merkezi Hazar Diktatörlüğü'nün mürtece hükümetinin tüm çabalarına rağmen, Bakü'yü Kafkas İslam Ordusu'nun saldırısından korumak mümkün olmamıştı. 13 Eylül'de Bakü'ye kararlı bir saldırı başlatan Kafkas İslam Ordusu, 36 saat süren şiddetli çatışmanın ardından 15 Eylül'de şehri kurtarmıştı. Sentrokaspiçiler, İngilizlerle birlikte deniz yoluyla aceleyle Bakü'den ayrılmak zorunda kalmışlardır (Qafarov, 2018a: 263). Böylece Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin 31 Temmuz 1918'de dağılmasından sonra Bakü'deki ikinci yabancı hükümet olan Merkezi Hazar Diktatörlüğü 15 Eylül'de çökerek tarihe geçmişti.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSU`NUN AZERBAYCAN HAREKATI - TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ İHTİLAFIN DERİNLEŞMESİ

1. Kafkas İslam Ordusu`nun Kuruluşu ve Azerbaycan Harekatı`nın Başlanması

1917`nin sonlarına doğru Türk-Müslümanlara karşı Ermeni-Bolşevik saldırganlığı Güney Kafkasya da dahil olmak üzere Rusya İmparatorluğu`nun her yanına yayıldıkça, Müslüman ahalinin güvenliğini iç kaynaklar pahasına korumak zorlaştı. Bu nedenle, Azerbaycan milli kurtuluş hareketinin siyasi güçleri, Türk-Müslüman nüfusun güvenliğini korumak için Osmanlı İmparatorluğu`na müracaat etmek kararı almıştılar. Ermeni-Bolşevik tehdidine karşı tek başına savaşmanın imkansızlığını doğru değerlendiren Azerbaycan milli kurtuluş hareketinin liderleri, Kasım 1917`de 6. Türk Ordusu`nun Musul`daki karargahına temsilciler göndermiş ve onlardan Taşnak-Bolşevik güçlerine karşı mücadelede Azerbaycan halkına yardım etmesini istemişler (Süleymanov, 1999: 71).

Bu müracaata göre 6. Ordu Komutanlığı Kafkasya`daki durumu araştırmak üzere bölgeye Topçu Teğmen Muzaffer Efendi ve diğer iki Türk subayını göndermiş ve bu heyet bölgedeki durumu ordu komutanlığına bildirmek üzere, Mart 1918`de Musul`a dönmüşler. 6. Türk Ordusu`ndan bir askeri heyet durumu araştırmak için Gence`ye gelmişti (Tekleli ve Rıhtım, 2008: 8).

Ocak 1918`de Gence`de yapılan Müslüman Milli Komitesi`nin toplantısında, Azerbaycan`ın farklı bölgelerinden gelen temsilciler, Osmanlı`nın ülkeye yardımının sağlanması konusunu ayrıntılı olarak tartıştılar ve burada alınan karara göre, milli kurtuluş hareketinin aktivistlerinden Nağı Bey Şeyhzamanlı, yetkili temsilci tayin edilerek Azerbaycan halkının askeri yardım arzusunu Osmanlı liderlerine iletmek üzere İstanbul`a gönderildi (Şeyxzamanlı, 1997: 57-58).

1918 yılının Mart ayının ilk günlerinde İstanbul`a gelen Nağı Bey, burada Talat Paşa tarafından karşılanmıştı. Bu toplantıya Halil Bey Menteşe ve Enver Paşa da katılmıştı. Nağı Bey, Osmanlı yetkililerine Azerbaycan`daki durum hakkında bilgi vererek ülkeye, Osmanlı askeri yardımının gönderilmesi talebinde bulunmuştu. Bu

müzakerenin ilginç tarafı şu ki görüşmeden bir gün önce Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a yardım konusu görüşülmüş ve Türk birliklerinin Kafkasya'ya sevk edilmesine karar verilmişti (Şeyxzamanlı, 1997: 68-71). Kabul edilen karara göre Enver Paşa, kardeşi Yarbey Nuri Bey'i Kafkasya'da yaşayan Türk ve Müslüman halkların yaşadığı bölgelerde gerekli teşkilatı kurmak ve onlardan oluşturulacak bir "İslam Ordusu" kurmakla görevlendirmişti. Nuri Bey, binlerce kişilik bir kolordu ve bazı Milis Süvari Alaylarından oluşacak Kafkas İslam Ordusu'na emredecekti. Böyle bir rütbeye sahip olmak ve birkaç tümenenden oluşan bir orduya komuta etmek Nuri Bey ile subayları arasında rütbe uyumsuzluğu yaratabilirdi. Bu çelişkiyi gidermek için padişah tarafından Nuri Bey'e Korgeneral rütbesi ve tüm Kafkas İslam Ordusu'nun Komutanlığı verilmişti (Görürılmaz, 2009: 103).

Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki Almanya, Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması'yla tanımlanan sınırların doğrudan doğruya genişletilmesini istemiyordu. Almanların Gürcistan ve özellikle Bakü petrolüyle ilgili gizli planları olduğu için Türk Ordusu'nun Azerbaycan'a girmesine şiddetle karşı çıktılar. Bu ve benzeri nedenlerle Enver Paşa, teşkilatlanmanı oldukça gizli bir şekilde yürüterek başta Almanya ve Rusya olmak üzere büyük güçlerin dikkatini çekmemek için orduyu, Azerbaycan'da yaşayan Türkler ve Müslümanlardan ibaretmiş gibi göstermeye çalışıyordu. Bu nedenle orduya, "Kafkas İslam Ordusu" adının verilmesi uygun görülmüştü (Görürılmaz, 2009: 103).

Şunu da belirtelim ki Azerbaycan'a asker gönderme konusu Talat, Enver ve Camal Paşa dışında pek çok politikacılar ve askerler tarafından savunulmuyordu. Onlar bunu çeşitli nedenlerle açıklıyorlardı. Örneğin, 3. Türk Ordusu Komutanı Vehib Paşa Kafkasya'ya asker çıkarma planı konusuna oldukça dikkatli ve temkinli yanaşıyordu. Genel olarak Vehib Paşa, Enver Paşa'nın Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarını Çarlık Rusyası'nın esaretinden kurtarma planları konusunda çok endişeliydi. Vehib Paşa'ya göre bir zamanlar büyük kanlar pahasına bu bölgeleri ele geçiren Rusya, buradaki gücünden kolay kolay vazgeçmeyecektir. Ona göre bu bölgelerde Rusya ile Türkiye arasında geniş çaplı askeri operasyonlar başlayabilirdi (Süleymanov, 2014: 242). Fakat Vehib Paşa, Ermeniler tarafından Bakü, İrevan, Kars, Guba, Şamahı'da yapılan katliamlardan sonra Azerbaycan'a Türk askeri yardımının gönderilmesi fikrini desteklemişti (Süleymanov, 2014: 244).

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kafkasya'ya gitmek için seçilmiş subaylarla 8 Nisan 1918'de Musul'dan Gence'ye hareket etti. Azerbaycan halkı tarafından coşkuyla karşılanan Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması planını gerçekleştirmeye başladı. 15 Haziran 1918'de Musul'daki 6. Ordu'dan Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için 149 subay ve memur, 488 küçük zabıt ve er gönderilmişti (Süleymanov, 2008: 228). Ayrıca Kafkas İslam Ordusu için hazırlanmış diğer bir talimatnamenin 11. Maddesi'ne göre orduya katılan subaylar, sahip oldukları rütbenin bir üstüne sahip olacak ve Azerbaycan'da görev yaptıkları süre içinde fahri rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi. Bu arada Ermeni çetelerinin zulümlerinin devam etmesi nedeniyle Kafkas İslam Ordusu'nu güçlendirmek için Mürsel Paşa'nın komutasındaki 5. Kafkas Tümeni'nin de Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Kafkas Tümeni'nin gelişi, Azerbaycan'da büyük coşkuyla karşılanmıştı (Süleymanov, 2008: 229; Türkmen, 2018: 31-32).

5 Nisan 1918'de Enver Paşa tarafından kabul edilen Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanması ve görevleri hakkında 12 maddelik ilk talimatnameye göre Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş amacı Kafkasyalılardan oluşacak ordunun temelini kurarak bunu kademeli olarak genişletmek, Kafkaslı askerler yetiştirmek ve İslam'ın Kafkasya'daki en yüksek menfaatlerini ve kutsal Halifelik ve Devlet-i Osmaniyye ile siyasi ve askeri ilişkileri kurmaktı (Süleymanov, 2014: 266-269).

8 Nisan'da Musul'dan ayrılan Nuri Paşa ve subayları zorlu yollarda ilerleyerek 9 Mayıs'ta Tebriz'e ulaştı. Tebriz'de birkaç gün geciken Nuri Paşa, 12 Mayıs'ta hareketine devam etti. 20 Mayıs'ta Nuri Paşa, Araz Nehri'ni bir sal üzerinde geçerek Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine girdi. Buradan Cebrayıl-Ağdam-Terter'e doğru hareket ederek 24 Mayıs'ta Yevlah'a ulaştı. Nuri Paşa için Yevlah'ta büyük bir karşılanma töreni düzenlendi. 24 Mayıs akşamı Yevlah'tan yola çıkan Nuri Paşa 25 Mayıs'ta Gence'ye vardı (Süleymanov, 2014: 269-270). M.E. Resulzade Nuri Paşa'nın Gence'ye girişini şöyle anlatıyordu: *“Mavera-yi Kafkas heyet-i Murahhasa ile Türk heyet-i Murahhasası Batum'da meşgul-i müzakere iken Nuri Paşa ile beraber meilyetinde bulunan bir kaç zabiti İran ve Karabağ teriqiyle Gence'ye varid olmuşlardı. O zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence Nuri Paşa'ya göyden*

enmiş hilaskar bir melek gibi teleqqi etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir” (Rəsulzadə, 1990: 38-39).

Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatından da anlaşıldığı gibi çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşacak ordunu Türk subayları eğitmeliydi. Ancak Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişinden sonra Azerbaycan kuvvetlerinin teşkilatlanmasına rağmen, bu orduyu kısa sürede organize etmenin ve eğitmenin mümkün olmayacağı anlaşıldı. Zira Bakü'nün bir an önce özgürleştirilmesi ve Türk - Müslümanlara yönelik devam eden soykırımın durdurulması gerekiyordu. Böyle bir durumda Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını beşiğinde boğmak için Gence'ye yürümeye hazırlanıyordu (Süleymanov, 2008: 232).

Nuri Paşa, 31 Mayıs 1918'de Enver Paşa'ya ve 3. Ordu'ya bölgedeki durumla ilgili bir mektup gönderdi. Mektupta: *“Bolşevikler Dağıstan'ı ve Kuzey Kafkasya'yı tamamen ele geçirmek üzereler. Ermeni saldırganlığı her yerde büyümektedir. Bakü hızlı bir şekilde işgal edilmezse buradaki durum daha tehlikeli hale gelecektir. Müslüman kolorduda askerden çok subay var. Kolordunun yarısı yaklaşık bin kişiden oluşan türk askeridir. Halk, Türk Ordusu'nun gelişini sabırsızlıkla bekliyor. Gence vilayetinde bazı yerlerde Gürcüler Alman bayrağıyla birlikte kendi bayraklarını da çekmişler”* diye kaydedilmişti. Nuri Paşa, ordu yapısına yeterli personel ve mühimmat sağlamak için 3. Ordu Komutanlığı ve Enver Paşa ile sürekli temas halindeydi (Görüryılmaz, 2009: 106).

9-15 Haziran 1918 tarihleri arasında Gence'ye 257 subay ve 5.575 askerle gelen 5. Kafkas Tümeni'ni güçlendirmek amacıyla 6 Temmuz 1918'de 15. Tümen'den 38. Alay Azerbaycan'a gönderildi (Türker, 2006: 26-27; Yüceer, 1996: 75-91). Bakü harekatında ilave düzenli kuvvetlere ihtiyaç duyan ve Nuri Paşa'nın isteklerini dikkate alan Osmanlı Askeri Komutanlığı, 3 Eylül 1918'de 15.Tümen'in 56. Alayını, 36. Tümen'in 106. Kafkas Alayı'nı 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey komutasında Gümrü'den Azerbayca'a gönderdi (Yüceer, 1996: 114). Böylece 1918 yılı Haziran ayı başından itibaren, Azerbaycan'a gönderilen toplam Osmanlı asker sayısı 14.104'e ulaştı. Bunlardan 513'ü subay, 13.591'i askerdı (Qafarov, 1918ç: 201). Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a gelişine paralel olarak, Haziran 1918'de Azerbaycan Milli Ordusu'nun teşkilatlanması için yoğun çalışmalar yapılmaktaydı.

7 ve 9 Haziran 1918'de Enver Paşa'nın emriyle Kafkas Cephesi'ndeki ordu birlikleri yeniden toplandı ve 3., 6. ve 9. Ordularından oluşan Şark Ordular Grubu kuruldu. İlk olarak grubun lideri Vehib Paşa olsa da 29 Haziran 1918'de o Şark Ordular Grubu Komutanlığı'ndan istifa etti. Vehib Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa geçti (Qafarov, 2018ç: 195). Şark Orduları Grubu'na bağlı Kafkas İslam Ordusu'nun asıl görevi Bakü'yü kurtarmaktı.

Türklerin Azerbaycan'a gelişi Doğu Anadolu'da katliamlar gerçekleştiren Ermenileri endişelendirmişti. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'yla Ermeniler arasında gerginlik devam etmekteydi. Bakü yönünde ilerlemek için ordunun arkasında güvenliğin sağlanması önemliydi. Çünkü Ermeni çeteleri orduya arkadan saldırabilirdi. 10-14 Haziran 1918 tarihleri arasında Gence'de Ermeni militanlara karşı devam eden hareket sonucunda Ermeniler silahsızlandırıldı (Süleymanov, 2014: 371-377). Böylece Bakü yönünde ilerlemeye başlayacak olan Kafkas İslam Ordusu'nun arkası güçlenmiş oldu.

2. Bakü Komünü'nün Gence Üzerine Yürüşü ve Göyçay Savaşı

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, Azerbaycan Hükümeti'ni tanımanın yanı sıra mümkün olan her yolla ona savaş ilan etti. Çünkü Bakü HKS'nin asıl amacı, Sovyet Rusya için Bakü petrolünü korumak ve tüm Güney Kafkasya'yı Sovyet bayrağı altında birleştirmektir. Bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve ardından Osmanlı askeri birliklerinin Azerbaycan'a gelişi, Stepan Şaumyan da dahil olmak üzere tüm Bakü HKS'ni ciddi şekilde endişelendirmişti. Yeni kurulan Azerbaycan Hükümeti, Gence'ye taşınmadan önce Bakü Sovyeti bu bölgeye yürümeye hazırlanıyordu. 2 Haziran 1918'de Stalin, Gence'yi ele geçirmek için Şaumyan'a bir talimat verdi. Bu talimata uygun olarak 6 Haziran 1918'de Bakü Komünü'nün Ordu ve Donanma Komiseri G. Korganov, Gence'ye yürüş emri verdi. Bu yürüşün asıl amacı, Azerbaycan'ın bağımsızlığının beşiği olan Gence'yi, Türk birlikleri oraya toplanmadan önce yok etmektir (Həsənli, 2009: 98).

Gence üzerine yürüş sırasında Bakü Komünü de Ermeni Taşnaklarla birlikte hareket ediyordu. Çünkü Bolşevikler Taşnak ordusu olmadan sadece Komün güçleriyle Gence'yi değil, Bakü'yü de ele geçirmenin imkansız olduğunu çok iyi biliyorlardı. 18.000 kişilik Komün birliklerinde subayların neredeyse tamamı, askerlerin ise 13.000'i

Ermeni`ydi (Шаумян, 1927: 25). O dönemde Bakü`deki Taşnaksütyun Partisi`nden başka Bolşevikler, Eserler ve diğer partilerin çoğunluğunu oluşturan Ermeniler hakim partinin üyesi gibi görünseler de aslında onlar, Taşnak Partisi`ne de hizmet ederek verilen talimatları yerine getirmekteydiler.

Müslüman nüfusa karşı mücadeleni Komün Ordusu`nun Genel Komutanlığı`ndan ünlü olan Avetisov, Gazarov ve Hamazasp gerçekleştirmişti. Türk-Müslüman nüfusa düşman olan Hamazasp, Müslümanı sadece müslüman olduğu için düşman olarak gördüğünü açıkça itiraf etmişti (Kazımlı, 2016: 158). Bir yandan Gence`ye yönelik tehdit artarken, diğer yandan Karabağ Ermenileri Bakü Bolşevikleriyle birleşme planını hazırlıyordu. “Azerbaycan`ın ateş ve kılıncıtan geçirilmesi planı!”. Böyle bir tehdit karşısında milleti savunacak tek bir yer Gence Şehri kalmıştı (Süleymanov, 2014: 252). Lakin sonuç olarak Gence`ye yapılan saldırı sırasında Komün birlikleri, şiddet uygulamış yol boyunca tüm Müslüman köyleri yağmalanmıştı.

Şaumyan, Kızıl Ordu birliklerinin taarruzunun başlanmasını kendi hayallerinin gerçekleştirilmesinde ilk adım olarak değerlendiriyordu. Türk birliklerinin kuvvetli olması hakkında bilgi aldığını söylemesine rağmen Kızıl Ordu`nun onları zorluk çekmeden yenebileceğinden emindi. Bununla ilgili V. İ. Lenin`e gönderdiği mektupta şunları yazıyordu: “Eğer karşımadaki yalnızca Yelizavetpol (Gence) çeteleri olsaydı, sayıları ne olursa olsun tüm Menşevik güçleri ve hatta Türk kuvvetleri onlara katılsaydılar bile bizim için korkulu olmazdılar. Fakat Almanlar bizi çok korkutuyor” (Süleymanov, 2014: 381).

Bakü`den hızla ilerleyen Komün birlikleri, 11 Haziran`da Sığırılı İstasyonu`nu, 12 Haziran`da Bakü-Gence yolunun ortasındaki Kürdemir mntıkasını işgal ettiler. 15 Haziran`da Güney`den demiryolu boyunca ilerleyen bir Bolşevik müfrezesi, Müsüslü İstasyonunu ele geçirdi. Diğer Bolşevik güç ise Şamahı ve Ağsu`yu işgal ederek Göyçay kasabasına yaklaştı. Bu zaman Kafkas İslam Ordusu, Gence`de Ermenileri silahsızlandırmakla meşgul olduğu için Kırmızı Ordu birlikleri bundan yararlanmaya çalıştılar (Süleymanov, 2014: 382).

Nuri Paşa, Bolşevik kuvvetlerinin Gence`ye yakın olan ve tehdit oluşturan Kuzey koluna karşı Osman Bey komutasındaki 10. Alayı gönderdi. 10. Alay, Göyçay`a ulaştıktan sonra 17 Haziran`da Karameryem`in Doğusu`ndaki Bolşevik güçlere karşı

keşif taaruzu başlattı. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu savaşta 5. Kafkas Tümeni'nin 10. Alayı'nın 28, 29. ve 30. Taburları'ndan ve Dağ Topçu Müfrezesi'nden 4 subay olmak üzere 32 asker şehit olmuştu. 3 subayla beraber 120 asker yaralanmış, 89 asker kaybolmuş, 2 top, 2 makineli tüfek ve birçok silah düşmanın eline geçmiş ve birçok silah ise imha edilmişti (Türker, 2006: 47). Tarihe Birinci Karameryem Savaşı olarak geçen bu savaş, düşmanın güçlü ve temkinli olduğunu göstermişti.

17-18 Haziran gecesi Nuri Paşa, General Aliğa Şihlinski ve 5. Tümen Kurmay Başkanı Rüştü Bey ile birlikte cepheleri teftiş etmek için Gence'den Müsüslü'ye trenle hareket ettiler. Karameryem'in yenilgiye uğramasına neden olan faktörler arasında elverişsiz savaş pozisyonunun yanı sıra, havanın sıcak olması, su yetmezliği, çok sayıda askeri güneş çarpması ve susuzluktan ölmesi gibi etkenlerin olduğu ortaya çıkmıştı. Bu nedenle General Şihlinski, Göyçay kasaba sakinlerini Nuri Paşa'nın halka hitap edeceği yerde 10. Alay karargahı önünde topladı. Müracaatda şöyle deniyordu: *“Osmanlı Ordusu, Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak için memleketinize geldi. Bu orduya yürekten yardım etmeniz lazım. Silahla yardım edemiyorsanız, en azından askerlerin yemeğini ve suyunu taşıyın. Bu sıcakta savaşan subay ve askerlerin çoğu susuzluktan ölmüşler”* (Türker, 2006: 48).

Göyçay çevresinde giden savaşlar zamanı, Salyan yakınlığındaki Kür Nehri boyunca Kafkas İslam Ordusu birlikleri ile Bolşevik-Taşnak birlikleri arasında ikinci bir cephe açılmıştı. O sırada Hazar Denizi'nden Kür Nehri'ne 2 zırhlı ve 4 nakliye gemisi ile 6 top, 12 makineli tüfek ve diğer silahlarla donanmış 2.000 Bolşevik-Taşnak kuvveti nehir boyunca ilerlemeye başlamış ve Kür Nehri'ndeki Müslüman köylerini yağmalamış ve halkı katletmişler. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı 16 Haziran 1918'de eski Rus Subayı Binbaşı Nazım Ramazanov'un Komutanlığı altında iki Rus topuyla Salyan'a bir Piyada birliği, bir makineli tüfek Alayı ve 140 kişilik Azerbaycan Süvari birliğini göndermişti. Karşı taraf 132'si ölü olmak üzere 600 kişiyi kaybetmişti. Kafkas İslam Ordusu birliklerinden 12 subay şehit olmuş, 17 asker ise yaralanmıştı (Yüceer, 1996: 88).

Nuri Paşa, Birinci Karameryem Savaşı'ndan sonra Enver Paşa ve Doğu Ordular Grubu'na gönderdiği raporlarda yeni birlikler ve mühimmat konuşlandırılması çağrısında bulunmuştu. O, 20 Haziran 1918'de Enver Paşa'ya gönderdiği diğer bir telgrafta 20.000

tüfek ve çok miktarda mühimmat ile düzenli bir kuvvet ve Süvari Tümeni oluşturmak için ilave bir subay kadrosu istemişti (Yüceer, 1996: 76). Ancak Almanya'nın Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmesine şiddetle karşı çıkması nedeniyle Kafkas İslam Ordusu'na ilave kuvvet göndermek mümkün olmamıştı. Nuri Paşa'nın ilave askeri kuvvet talebi üzerine Enver Paşa, kendisine 5. Kafkas Tümeni'nin toplu şekilde düşmanla savaşmasını tavsiye etmişti (Yüceer, 1996: 85).

Birinci Karameryem Savaşı'nı takip eden günlerde, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Komün birlikleriyle yeni bir savaşa girmek için ciddi hazırlıklara başlamıştı. Kafkas İslam Ordusu, 28 Haziran'da Komün birliklerine karşı bir saldırı başlatmaya karar vermişti. Bu tarihe kadar Azerbaycan süvari ve piyade gönüllü kuvvetleri cepheye gönderilmiş, 5. Kafkas Tümeni birlikleri Göyçay Cephesi'nde toplanarak taaruz için silah ve mühimmatla temin edilmişti. Düşmanın saldırı tarihini öğrenmesini engellemek için Göyçay'da bulunan tüm Ermeniler, Ermeni Dr. İsgender'in evinde toplanarak kontrol altına alınmıştı. Ancak tüm bu önlemlere rağmen Bolşevikler, saldırı hakkında bilgi edinebilmişler (Görürüylmaz, 2009: 123).

Kafkas İslam Ordusu ile Komün birlikleri arasındaki Göyçay Savaşı, 27 Haziran 1918'de başlamış ve 1 Temmuz'a kadar sürmüştü. Bolşevik-Taşnak kuvvetleri yaklaşık iki kat daha büyük olmasına rağmen Osmanlı ve Azerbaycan birliklerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu, dört günlük Göyçay Savaşı'nda Komün birliklerinin Gence'ye saldırmasını önleyerek onları Ağsu'ya doğru itmişti (Süleymanov, 1999: 210). Böylece Bakü'den Gence yönünde başlayan Bolşevik işgali Göyçay'da durdurulmuştu. Göyçay Savaşı, Kafkas İslam Ordusu için cephede bir dönüm noktasının başlangıcı olmuş ve bundan sonra Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde başarılı operasyonlar başlatmıştı.

3. Ağsu, Kürdemir ve Şamahı'nın Düşman İşgalinden Kurtuluşu

Göyçay'ın yenilmesinden sonra Bolşevik güçler, Kafkas İslam Ordusu'nun sıkı takibi altında geri çekildiler ve Kürdemir-Ağsu hattında kendilerini savunmaya çalıştılar. 5. Kafkas Piyade Tümeni, Müsüslü-Kilisli hattında cephe kurdu. Karameryem'deki başarısının ardından cepheye giden Nuri Paşa, 5 Temmuz 1918'de 10. ve 13. Kafkas Alaylarına taarruz emri verdi. Ermeni Taşnak ve Rus Bolşevik kuvvetleri yaklaşık 7.000 kişilik bir kuvvetle Kürdemir'e çekildi. Havanın sıcak olması, bölgenin dikliği, iniş

çıkışlar nedeniyle ordunun yeni bir pusuya düşmemeye özen göstermesi ve aynı zamanda havanın karanlık olması sebebiyle operasyon 6 Temmuz`adek ertelenmişti. 7 Temmuz sabah erkenden harekate yeniden başlayan Mehmetçik, Kızıl Ordu Cephesi`ni yararak onları geri çekilmeye zorladı. Ve böylece Ağsu`nun kurtarılmasına yönelik operasyonlarda Kızıl Ordu birliğine ait bir sahra topu, beş makineli tüfek, bir silah arabası, on beş taşıma arabası ve çok sayıda tıbbi malzeme ile çadır ele geçirilmişti (Görürlymaz, 2009: 126; Süleymanov, 2008: 314).

7-8 Temmuz 1918`de Kafkas İslam Ordusu birlikleri Kürdemir`i kurtarmak için savaşıma başladı. Bolşeviklerin zırhlı trenlere ve zırhlı araçlara, aynı zamanda silah bakımından yüksek avantaja sahip olmaları ulusal güçleri korkutmadı. Nihayet 3 gün 2 gece süren çatışmaların ardından 10 Temmuz akşamı Kürdemir, Bolşevik-Taşnak güçlerinden kurtarıldı. Böylece Doğu yönünde geri çekilen Bolşevik-Taşnak kuvvetlerinin takibine başlanılmış oldu (İsgəndərli, 2012: 164).

Kür boyunca toprakların kontrol altında tutulması güvenlik açısından Kafkas İslam Ordusu için gerekliydi. Büyük stratejik önemi olan Yevlah Köprüsü`nün güvenliğinin sağlanması esas meseleydi. Bolşevik-Taşnak kuvvetleri Kür Nehri üzerindeki köprünü ele geçire bilmedikleri için Yevlah Köprü`sünü havaya uçurmak planını işe saldılar. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, bu haberi duyunca güvenlik önlemleri aldı. N. Ramazanov`un komutası altında Azerbaycan`dan 140 kişilik Süvari grup Cavad`da toplanmıştı (Süleymanov, 2014: 407-408). 27 Haziran`da Ramazanov`un grubu Sovyet kuvvetlerini ateşe tutsa da onlar Bolşevik güçlerin baskısına dayanamayıp geri çekilmek zorunda kalmıştılar. Ertesi sabah saat 4`te Surra ve Karabucak köyleri arasında yeniden çatışma çıkmıştı. Kür Nehri üzerinde konuşlu savaş gemilerinin aralıksız ateşi neticesinde Türk-Azerbaycan birlikleri mevzilerini bir daha terk etmek zorunda kalmıştı (Süleymanov, 2014: 408).

12 Temmuz 1918`de Salyan`da Kafkas İslam Ordusu birlikleri ile Bolşevik-Taşnak kuvvetleri arasında ikinci bir çatışma yaşanmıştı. O sırada İslam Ordusu birlikleri Yenivasilevka-Banke topraklarında 400 piyade, 50 süvari, 12 makineli tüfek, 3 top ve 2 gemiden oluşan düşman kuvvetlerine saldırmış, onların bir kısmını yok etmiş, diğerleri ise gemilere binerek kaçmak zorunda kalmıştılar. Düşmandan 4 makineli tüfek, 63 tüfek, 100 kutu tüfek mermisi, 7 küçük gemi, bir miktar benzin, tuzlu balık vb. ganimet ele

geçirilmiş ve 31 kişi esir alınmıştı. Kafkas İslam Ordusu birlikleri, 2 Azerbaycanlı gönüllü olmak üzere 11 şehit vermiş, 1 subay ve 13 asker ise yaralanmıştı (Türker, 2006: 101).

Kafkas İslam Ordusu'na ek asker gönderen Enver Paşa, Temmuz ayı başında Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta, *“Mevcut siyasi ve askeri durum Bakü'nün bir an önce alınmasını gerektiriyor. Ne gerekiyorsa yapın, bir an önce hedefe ulaşın”* diye emretmişti. 3 Temmuz 1918'de Osmanlı Padişahı Mehmet Reşad V.'nin ölümüyle yerine geçen Ağabeyi VI. Mehmed Vahidaddin'in 7 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na gönderdiği mektup orduda da büyük heyecan uyandırmıştı. Mektupta, savaşın sonunun yaklaştığı vurgulanarak, bu dört yıl boyunca Türk askerinin gösterdiği cesaret ve kahramanlık övülmüş, savaşın sonunda da onlardan aynı cesaret, kahramanlık ve fedakarlığın beklendiği belirtilmişti (Yüceer, 1996: 91).

1918 yılının Temmuz ayının ortalarında Kafkas İslam Ordusu, Bakü yönünde operasyonlarını başarıyla sürdürmek için Kuzey ve Güney olmak üzere iki gruba ayrıldı. Kuzey Grubunu 10. Alay Komutanı Yarbey Osman Bey, Güney Grubunu ise Albay Hebib Bey Selimov komuta edecekti. Kuzey grubu Şamahı'yı kurtarıp Bakü'ye doğru hareket etmeli, Güney grubunun ise demiryolu boyunca Bakü'ye doğru ilerlemesi gerekiyordu. Cephenin Genel Komutanlığı Mürsel Paşa'ya verilmişti (Rüştü, 1934: 127; Süleymanov, 2014: 439-440).

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın 19 Temmuz 1918 tarihli emriyle, Kuzey Grubu'na Şamahı kasabası istikametinde taarruza geçerek kasabanı kurtarma talimatı verildi. Plana göre 13. Kafkas Alayı Şamahı'ya saldırarak, 10. Kafkas Alayı ise Bolşevik-Ermeni güçlerini Güney'den kuşatacak. Bolşevik güçler Batı'dan ve Güney'den gelen saldırılara karşı dayanamayıp geri çekildi. 20 Temmuz'da Şamahı, Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldı. Kafkas İslam Ordusu, Şamahı muharebelerinde 1 kaptan olmak üzere 4 süvari şehit verdi, 20 Süvari ise yaralandı. Şamahı'da ağır yenilgiye uğrayan Bolşevik - Taşnak kuvvetleri 2 top, 1 zırhlı araç, 6 kamyon, 30 taşıma arabası, 6 mutfak arabası, 1 araba ve bir miktar mühimmat bırakarak hızla Bakü'ye çekildi (Yüceer, 1996: 92-93; Süleymanov, 2014: 444-446).

21 Temmuz`da Kuzey`deki Mereze köyü yakınlarında taraflar arasında yeni çatışma çıktı. Kızıl Ordu birlikleri gerekli direnişi göstermeyerek tekrar geri çekilmek zorunda kaldılar. Haştarhan`dan V. Lenin`e Şaumyan`ın Şamahı çevresindeki durumla ilgili gönderdiği telgrafta şöyle yazılıyordu: *“20 Temmuz`da durum şu şekildedir: Düşman Şamahı çevresinde hazırlıklardan sonra cenahlara doğru saldırıya geçti. Onların beş topu var. İhanet nedeniyle Tugay Komutanı Hamazasp hiçbir önlem alınmadan geri çekilme emrini vermiş ve ordumuz önce Şamahı`ya, sonra da geri çekilmiştir. Mereze`de bulunan bizimkiler oranı terk etmişler. Daha fazla aksilik yaşanmaması için önlemler alınmaktadır. Failler mahkemeye teslim ediliyor”*. Nuri Paşa ise düşman daha panik halindeyken olabildiğince hızlı hareket etmenin yanı sıra düşmanı yok etmekten yanaydı (Süleymanov, 2014: 447).

Bu gelişmelerden sonra Kızıl Ordu`yu takip eden Osmanlı-Azerbaycan kuvvetleri köyleri birer birer özgürleştirdi ve Temmuz ayı sonlarında Bakü`ye ulaştı. Şamahı`nın yenilgisinden sonra, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti`nde ve bir bütün olarak Bakü`de askeri-politik kriz derinleşti. Kriz, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti`nin 31 Temmuz`da istifa etmesiyle sonuçlandı.

4. Bakü`nün Kurtuluş Mücadelesi

Şamahı`nın serbest bırakılmasının ardından Kafkas İslam Ordusu, silah, mühimmat ve su kıtlığını gidermek için operasyona birkaç gün ara verdi. Bu sorunlar çözüldükten sonra hareket devam etti. 26 Temmuz 1918`de demiryolu boyunca ilerleyen Güney Grubu birlikleri Garasu İstasyonu`nu ele geçirdi. Kuzey grubu birlikleri Bakü`den Mereze`ye hareket eden düşmanın bir zırhlı ve üç savaş aracını ele geçirdiler. Bunu takiben 28 Temmuz`da Cengi mıntıkasına el konuldu. 30 Temmuz`da Kuzey Grubu Bibiheybet`in Güneydoğu tepelerine saldırdı ve Bolşeviklerden temizledi. Ayrıca Bolşevik güçleri takip ederek Gobu köyünün Kuzeyi`ndeki mevzileri de ele geçirdiler. Böylece Kuzey Grubu Bakü`nün 10 kilometre Batısı`ndaki Gobu köyünü özgürleştirdi ve Sumgayıt yönünde geri çekilmeye çalışan Bolşevik-Ermeni güçlerini takip etti. 31 Temmuz`da Hırdalan köyü kurtarıldı. Güney Grubu 31 Temmuz`da Navahi ve Ağbulağ`ı da ele geçirdi. 1 Ağustos`ta Bakü`ye iki kilometre uzaklıktaki Yasamal, Pireküşkül ve Hoca Hasan köyleri Bolşevik-Ermeni güçlerinden temizlendi (Süleymanov, 2008: 334-

336; Yaqublu, 2013: 20-22). Böylece Bakü şehrini özgürleştirmeye yönelik son operasyona başlamak için şehir kuşatıldı.

Bu arifede, 17 Temmuz'da oluşacak İstanbul Uluslararası Konferansı'na Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcilerinin gönderilmesine karar verildi. M. E. Resulzade başkanlığındaki bir heyet 24 Haziran'da İstanbul'a geldi. Heyet, konferans katılımcıları ile siyasi, ekonomik, mali ve askeri konularda müzakere ve anlaşmalar yapmakla yetkilendirilmişti. M. E. Resulzade, İstanbul'dan gelen mektuplarında kaygısını şöyle dile getiriyordu: *"Bakü ne pahasına olursa olsun ele geçirilmelidir"*. M. E. Resulzade'nin anıları bu anlamda çok dikkatçekicidir: *"Müsavat Parti'si Türk Ordusu karargahı için harita ve plan yetiştirmek için çok çalışıyordu. Her gün denizden ve karadan Türk Ordusu karargahında bulunan arkadaşımız Abbas Bey vasıtasıyla şehirdeki askerlerin hareketinden Türk Ordusu karargahına bilgi veriliyordu. Bolşevikler, bu bilginin ne kadar çabuk öğrenildiğine şaşırıyordular"* (Yaqublu, 2008: 22-23). Buradan anlaşıldığı gibi Bakü'nün ele geçirilmesi hayati bir meseleydi.

Kafkas İslam Ordusu'nun Kuzey Grubu'nun Bakü'yü kurtarmak için savaştığı günlerde Güney Grubu su sıkıntısı nedeniyle Elet'ten hareket edemiyordu. Bütün bu zorluklara rağmen İslam Ordusu Komutanlığı, Güney Grubu'nun Bakü'ye gelmesini emretti. Çünkü Temmuz ayının son günlerinde Bakü önlerinde başlayan çatışmalar ek kuvvetler gerektiriyordu. Güney Grubu nihayet 4 Ağustos'ta Puta İstasyonu'na ulaşabildi, grubun piyade ve topçu birlikleri Kuzey Grubu'na tabi edildi (Süleymanov, 2014: 530-532).

5 Ağustos'ta Türk taarruzu karşısında Rus, Ermeni ve İngilizlerden oluşan savunma birlikleri mevzilerini terk ederek şehre çekildiler. O sırada Mürsel Paşa yine Merkezi Hazar Diktatörlüğü'ne ve şehirdeki Ermeni Milli Şurası'na bir mektup yazarak şehri savaşımadan teslim etmelerini istemiş, bu zaman milliyeti ve dini ne olursa olsun herkesin hakkını koruyacağına söz vermişti. Ancak Merkezi Hazar Diktatörlüğü ve Ermeni Milli Şurası, itirazı yanıtı bırakarak direnmeğe devam etmişti (İsgöndərli, 2012: 167-168).

Şunu da belirtelim ki o dönemde Bakü'nü terk ederek deniz yoluyla Rusya'ya hareket eden Bolşevik güçler, Merkezi Hazar Diktatörlüğü'ne bağlı güçler tarafından

gözaltına alınıp şehre geri göndermişti. Onlar Bakü limanında gözaltında tutuluyordu. Ağustos ayının ilk günlerinde Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü kurtarmak için bir taarruz başlattı ve 2-3 Ağustos'ta bazı yönlerden şehre girdiler. Durum gerginleştikçe birbirine düşman olan ve limanda kuşatmada kalan Bolşevikler ve Sentrokaspiciler ortak düşman olarak gördükleri Türk birliklerine karşı birlikte savaştılar. Bu zaman Rusya'dan Bolşeviklerin yardımına gelmiş Petrov'un ve Merkezi Hazar Diktatörlüğü'nün ortak direnişi sonucunda Kafkas İslam Ordusu o günlerde Bakü'ye girememişti. Bu nedenle Taşnak Arakelyan, Merkezi Hazar Hükümeti adına Bolşevik Petrov'a hizmetleri için teşekkür etti (Yusifzadə, 1999: 118).

5 Ağustos'a kadar süren muharebelerde Merkezi Hazar Hükümeti ölü ve yaralı olarak 2.000 asker kaybetmişti. Kafkas İslam Ordusu'ndan ise 9 subay şehit olmak üzere 19 subay yaralanmıştı. Askerlerden ise 139'u şehit, 444'ü yaralanmıştı (Süleymanov, 1999: 281).

Türklerin Bakü'ye saldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra düşman cephesindeki yaranan coşku zemininde Ermeni ve Rus güçleri, General Denstervil liderliğindeki İngiliz birlikleriyle güçlenmekle kalmayıp, 6 Ağustos'tan itibaren Bakü'de 16-65 yaş arasındaki erkekler zorla seferberliğe almağa başladılar. Fakat düşman, acımasız hareket ederek bu tedbire karşı çıkan ve asker olmak istemeyen 600 Müslümanı idam etmişti (Yüceer, 1996: 106).

Bakü'ye yönelik saldırıyı başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için sadece buraya yeni güçler getirmek değil, aynı zamanda mevcut güçlerin ahlaki ve psikolojik durumunu düzeltmek ve zafere olan güvenlerini yeniden sağlamak gerekiyordu. Bu nedenle 5 Ağustos'tan bir kaç gün sonra Kafkas İslam Ordusu arasında yayılmış müracaatnamede şunlar yazılıyordu:

“Muzaffer Türk Ordusu'na: Bu güzel güneş şehrini işgal etmezseniz, Türkiye'nin ve ordusunun onurunu şu an bulduğunuz siperlere gömeceksiniz. Bu zenginlik ve altın şehrini feshetmezseniz, sevgili vatanımıza değerli bir hediye yapma fırsatını kaçırmış olacaksınız. Yeşil Deniz'in bu meşhur şehrini ele geçirmesiniz, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanacak olan zehirli hançerin üzerinde “Maalesef Türkler bize yardım etmedi” cümlesi yazılmış olacaktır. Kafkaslar ağlayacak, Türkistan

ağlayacaktır” (Süleymanov, 2014: 547-548). Görüldüğü gibi Azerbaycan halkı, Bakü'nün kurtuluşunu ve buranın başkent olmasını sabırsızlıkla bekliyordu.

5 Ağustos savaşıdan sonra Bakü çevresinde kısa bir sürelik durğunluk yaranmıştı. Bu durumdan yararlanmayı düşünen Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, ek kuvvetler olmadan Bakü'nün kurtuluşunun kolay olmayacağına dair kesin sonuca vardı. General Denstervil komutasındaki 20.000 İngiliz askerinin Bakü'ye geldiği haberi, Kafkas İslam Ordusu komutanlığının bu karara gelmesinde önemli rol oynadı (Süleymanov, 1999: 292). Nuri Paşa, Bakü'ye taarruzunu başarıyla tamamlamak için 5 bin piyade, 2 sahra bataryası, 4 ağır batarya, 1 uçak gemisi, 1 telefon birliği, 28 bin top mermisi, 1.000 kutu Mauser mermisi, Rus Piyade tüfekleri için 500 kutu mühimmat ve arka hizmet organizasyonu için 20 kamyon göndermenin uygun olduğunu düşündü. Nuri Paşa, bütün bu dileklerini Doğu Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya telgrafla iletmıştır. Doğu Orduları grup komutanlığı da Enver Paşa'nın emir ve talimatları doğrultusunda Kafkas İslam Ordusu'na silah ve diğer askeri teçhizat göndermişti (Süleymanov, 1999: 292). Nuri Paşa'nın istediği ilave birliklerle bağlı Enver Paşa'nın emri doğrultusunda gerekli adımlar atıldı. Şöyle ki 15. Tümen'in 56. Alayı ve 36. Tümen'in 106. Kafkas Alayı, 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey komutasında 3 Eylül 1919'de Gümrü'de Azerbaycan'a gönderildi. Askeri kuvvet 191 subay ve 5541 askerden oluşuyordu (Yüceer, 1996: 114). 9 Eylül'de 15. Tümeni'nin Bakü'ye gelişinden sonra taarruza geçmek için hiçbir sorun kalmamıştı. Ayrıca istihbarat verilerine dayanılarak Bakü'ye giren İngiliz askeri sayısının 20.000 değil bin olduğu öğrenilmişti (Süleymanov, 2014: 601).

10 Eylül'de Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Azerbaycan Kolordusu Komutanı Aliaga Şihlinski ve diğer subaylar Bakü çevresine gelerek cepheyi gözlemlədiler. İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, cepheyle ön tanışlıktan ve komutanların görüşlerini dinledikten sonra 10 Eylül'de Bakü'ye kesin bir saldırı için son hazırlıklar yapılması konusunda bir emir imzaladı. Bakü'ye yapılan son saldırıda 8.000'den fazla Osmanlı, 6.000-7.000'den fazla Azerbaycan kuvveti katılmıştı (Süleymanov, 1999: 334).

13 Eylül akşamı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı orduya Sarıhaçlı Kilisesi yönünde ilerleme emri verdi. Bu emir, Bakü'ye kesin saldırının 14 Eylül'de başlayacağını

belirtiyordu. 14 Eylül sabahı erken saatlerde güneş doğmadan önce kurtarma ordusu Şubani Dağları'ndan inerek Yasamal'ın yamaçlarına tırmandı, düşmanı el bombalarıyla yok ederek şehrin girişinde durdu. Otuz altı saatlik kanlı çatışmanın ardından düşmanın Batı cephesindeki Ermeni komutanı ile İran Konsolosu, beyaz bayraklı araçla savaş alanına gelerek şehri teslim etmeye hazır olduklarını söyledi (Yaqublu, 2008: 34).

Bu şiddetli saldırı sırasında son ağır yenilginin yakın olduğunu gören İngiliz kuvvetlerinin Komutanı General Denstervil, birliklerini aceleyle siperlerden çıkararak onları limana getirmişti. O zaman Merkezi Hazar Diktatörlüğü'nün liderleri, Bakü limanından ayrılan İngiliz gemilerine ateş açmakla tehdit etseler de, ancak çok geçti. Akşam saat 11'de İngilizler 70 subay ve 800 askerle Bakü'den ayrılarak Enzeli'ye doğru yola çıkmıştı. Bakü muharebelerinde onlar, 180 asker ve subay kaybetmiştiler. Bu başarısızlıktan dolayı General Denstervil, Londra Hükümeti tarafından görevden alınmış, ordusu ise dağıtılmıştı (Qafarov, 2018a: 263).

İngiliz kuvvetlerinin ardından 15 Eylül'de Merkezi Hazar Diktatörlüğü'nün Askeri Bakanı Bagratuni liderliğindeki orduyla Enzeli'ye doğru hareket etmişti. Aynı gün Azerbaycan Ordusu Bakü'ye girmişti. Şehir kurtarıldığında 17 Ermeni, 9 Rus, 10 Gürcü subay ve 1.151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve farklı milletlerden 113 asker esir alınmıştı. Aynı zamanda uçak, top, zırhlı araç ve çeşitli silahların yanı sıra çok sayıda askeri ganimet, petrol depoları ve teçhizata da el konulmuştu (Süleymanov, 2008: 352; Yaqublu, 2008: 34).

Şu hususu da belirtelim ki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaptığı son saldırı sırasında İngiliz General Denstervil, Mezopotamiya'daki İngiliz Ordusu'nun Komutanı General Marshall'ın emriyle şehrin petrol sahalarını Türklerin eline geçmeden yok etmeye çalışmıştı. Lakin Kafkas İslam Ordusu'nun hızlı saldırısı, Denstervil'in bu planı gerçekleştirmesine izin vermemişti (Денстеровиль, 1925: 228-229).

Bakü'nün kurtuluşu, Kurban Bayramı'na denk geliyordu. Bu konuda M.E. Resulzade şunları yazıyordu: *“Altı aydır İslam'ın ciğer-hun yiyenhalı gülümsüyor. Kurban Bayramı gibi mutlu bir günde Bakü bir kez daha köy sahiplerinin ellerinde..Kafası ünlü Giyoti'nin kaskacında olan bir kişinin kurtuluşu nasıl hayati novin ise, Bakü'nün istirdadı dahi mucizevi bir vakıydı”* (Rəsulzadə, 1990: 42-43).

Bakü'nün kurtuluşu bu zaferde canla başla çalışan Enver Paşa'yı çok sevindirmişti. Bu hususla ilgili Enver Paşa, Halil Paşa ve Nuri Paşa'ya bir telgrafta şunları yazmıştır: “*Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısındaki zengin bir misafirhanesi olan Bakü'nün fethi haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılıyorum. Türk ve İslam tarihi hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim*” (Yüceer, 1996: 127-128).

Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu, Karabağ'daki Ermeni çetelerinin silahsızlandırılmasına odaklandı ve aynı zamanda Dağıstan operasyonunu gerçekleştirmek için hazırlıklara başladı.

5. Bakü Petrolü Uğrunda Diplomatik Siyasi Mücadele

5.1. Bakü Meselesiyle İlgili Osmanlı ve Rusya Arasında Yaşanan Anlaşmazlık

1918'in yazında Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletler Bakü petrolünü ele geçirmek için şiddetli bir mücadeleye başladılar. O dönemde Bakü uğrunda asıl mücadele Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Almanya ve İngiltere arasındaydı. Lakin Almanya ve İngiltere'nin o dönemde Kafkasya'da ve komşu bölgelerde büyük askeri güçleri yoktu (Hasanlı, 1998: 82-83, 115). Rusya da Bakü'deki HKS adına Bakü'yü kontrol etmekteydi. Sovyet Rusyası devam eden iç savaş nedeniyle Güney Kafkasya'daki askeri-politik sürece aktif olarak müdahale edemiyordu. Sadece Bakü HKS'ne askeri ve mali yardım sağlayarak Bakü'yü diplomatik yollarla kontrol etmeye çalışıyordu. Rusya'yı Bakü konusunda endişelendiren Osmanlı Devleti'ydı. Bakü için savaşan devletlerden sadece Osmanlı Devleti, Mayıs-Haziran 1918'de bu yönde ciddi operasyonlara başlamıştır. Rusya, Almanya ve İngiltere ile Bakü konusunda anlaşmaya hazır olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile bu tür görüşmeleri reddediyordu. Bunun nedeni Osmanlı birliklerinin Bakü'nün gerçek sahipleri olan Azerbaycanlılar tarafından Bakü'yü kurtarmaya davet edilmiş olması, ulusal ve dini faktörlerin önemli bir rol oynadığı bu ilişkiler zemininde İstanbul Hükümeti'nin Rusya ile Bakü konusunda bir anlaşmaya varamamasıydı (Qafarov ve Şükürov, 2017: 254-259).

Gümrü Şehri, 15 Mayıs 1918'de Türk birlikleri tarafından ele geçirildiğinde Rus Hükümeti Türk ilerleyişini durdurmak için 28 Mayıs 1918'de Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'ne bir nota göndermişti. Rus Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin'in

Osmanlı Galib Kamali Bey'e gönderdiği bir bildiride, Sovyet Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye'ye Kars, Ardahan ve Batum gibi geniş bir toprak kazandırdığı, bundan sonra Osmanlı Devleti'ne hiçbir toprak verilmeyeceği vurgulanmıştı. Ayrıca Sovyet Hükümeti'nin Türk kuvvetlerinin Aleksandropol'u aldığı ve Bakü yönünde ilerlediği haberini alması üzerine Brest-Litovsk Barışı'nın şartlarının ihlalini şiddetle protesto ettiğini ve bu harekete son verilmesini talep etmişti (Kurat, 1990: 529-530). Bununla da Sovyet Hükümeti, 1918 yılının Mayıs ayının ortalarında Osmanlı'nın Brest-Litovsk Barışı'nın şartlarını ihlal etmesi ve Türk birliklerinin Bakü yönünde ilerleyişini gündeme getirmişti (Kurat, 1990: 530). Şunu da belirtmek gerekir ki o dönemde Osmanlı birlikleri Bakü yönünde henüz harekate başlamamıştı.

Türk birlikleri Aleksandropol ve Karakilse yönünde Ermenilerle savaşıyordu. Ancak bu muharebeler Moskova Hükümeti'nde endişe yaratmıştı. 24 Mayıs 1918'de Lenin, Şaumyan'a gönderdiği bir telgrafta Bakü'deki uluslararası durumun zorluğundan söz ederek Jordanya ile ittifaka girmeyi tavsiye etmişti (Quliyev, 1970: 126).

Lenin'in tavsiyesine uygun olarak Şaumyan, 6 Haziran'da Gürcistan'a Noy Jordan'a, Sovyet Hükümeti'ne Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını Türk saldırılarından savunmada yani Türk birliklerinin Azerbaycan'a girmesine izin vermemekte yardımcı olmaları için çağrıda bulunmuş, karşılığında Gürcistan'a özerklik sözü vermişti. O dönemde Tiflis Hükümeti'nin kontrolünü ele geçiren ve Gürcistan'da güçlenen Almanya, Türk birliklerinin Azerbaycan'a girmesini ve tek başına Bakü'ye hareket başlatmasına izin vermemesi için Gürcistan Hükümeti'ne baskı yapmıştı (Həsənov, 1993: 95). Sonuç olarak 10 Haziran'da Alman-Gürcü birlikleri, Borçalı yönünden Voronsovka köyü yakınlarında Azerbaycan'a hareket eden Türk birliklerini engellemişti. Aslında Almanya, Türkiye'nin Bakü petrolüne sahiplenmesini istemediğinden diplomatik yollarla baskı yapmaya çalışmış, ancak bu girişim de başarısız olmuştu. Türk birlikleri, Alman General Kress Von Kressenştey'in liderliğindeki Alman-Gürcü kuvvetlerini geri püskürtmüş ve çok sayıda kişiyi esir almıştı (Həsənov, 1993: 95).

Bu olay Almanları çileden çıkarmıştı. Şöyle ki Alman Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Ludendorf'un Enver Paşa'ya başvurması üzerine Alman-Gürcü savaş esirleri serbest bırakılmıştı. Ancak türk birlikleri Gürcistan topraklarından Gence'ye ilerlemeye devam etmişti (Həsənov, 1993: 95).

Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde başarılı operasyonlarını sürdürürken, Sovyet Rusya'nın Almanya ile Bakü konusunda diplomatik görüşmeleri yoğunlaştı. Kafkas İslam Ordusu, Ağustos ayı başlarında Bakü'ye şiddetli bir saldırı başlattığında Rus Hükümeti, Osmanlı'nın Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey üzerindeki baskıyı yeniden başlatmıştı. 8 Ağustos 1918'de Rus Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Osmanlı Büyükelçisi Galip Kemali Bey ile bir araya gelerek Türkiye'yi Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın şartlarını ihlal etmekte suçlamış ve Türkiye'nin Bakü'ye saldırısına son verilmesini istemişti (Kurat, 1990: 547).

Galib Kemali Bey ise Brest - Litovsk Antlaşması'nın Türkiye tarafından değil, Rusya'nın antlaşmayı ihlal ettiğini savunmuş ve Rusya'yı sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmemekle suçlamıştı. Galib Kemali Bey bunlara ek olarak Çiçerin'in olup bitenler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığını, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmesinin amacının bölgeyi işgal etmek değil, buradaki Ermeni silahlı gruplarıyla savaşmak, Osmanlı vatandaşları ve esirleriyle beraber Müslüman ahalini bu çetelerden korumak olduğunu kaydetmişti (Kurat, 1990: 547).

Bu görüşme taraflar arasındaki karşılıklı güvensizliğin derinleşerek son sınıra ulaştığını gözler önüne sermişti. Almanya'nın Rusya Büyükelçisi Mirbach'ın 8 Temmuz 1918'de öldürülmesinin ardından Osmanlı Elçisi Galib Kemali Bey kişisel güvenliğinin sağlanamayacağını öne sürerek Rusya'yı terk etmişti. Bundan sonra Türkiye ile Rusya arasındaki doğrudan temaslar kesilmişti. Böylece 9 Ağustos 1918'de Galib Kemali Bey, Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin ile son defa görüşükten sonra Rusya'dan ayrılmıştı (Kurat, 1990: 548).

Sonraki dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler, her iki ülkenin Berlindeki Büyükelçileri ve Alman Hükümeti'nin arabuluculuğuyla gerçekleştirilmeye başlanmıştı. O dönemde Rusya-Almanya-Osmanlı görüşmelerinde en önemli tartışma konusu, Türk birliklerinin Bakü yönündeki askeri operasyonları ve Bakü petrolü meselesiyle ilgili olmuştu.

5.2. Bakü Petrolüne İlişkin Rusya-Almanya-Osmanlı Müzakereleri

Osmanlı birliklerinin Haziran 1918'de Azerbaycan'a gelişi ve Bakü yönünde askeri harekatı başlatması, Rusya'nın yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin

müttefikî olan Almanya'nın da ciddi protestolarıyla karşılanmıştı. Almanya, Türk birliklerinin Kafkasya'da sınır hattının Doğusu'nda askeri operasyonlar düzenlemesini Brest Antlaşması'nın ihlali ve Rusya ile yeni bir savaş tehdidi olarak nitelendirmiş, İstanbul Hükümeti'ni operasyondan vazgeçmeye çağırmıştı. Almanya'nın bu konudaki endişeleri aslında gerçek değildi. Çünkü Almanya, Türkiye'den önce Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal ederek 28 Mayıs 1918'de Gürcistan ile bir dizi anlaşma imzalamış ve onu himayesine almıştı (Şahin, 2002: 572).

Almanya'nın endişesi, Türkiye'nin Bakü petrolüne tek başına sahip olmasıyla ilgiliydi. Almanlar, Haziran 1918'de Bakü'ye doğru ilerleyen Osmanlı Ordusu'na Alman müfrezesi eklemek istedikte Türkler bu teklifi kabul etmemiştiler. Ardından Gürcistan'daki Alman Askeri Misyonu'nun Başkanı General Kress Von Kressenştey'in Kafkas İslam Ordusu'na katılmak için bir Alman taburu gönderse de Osmanlı Askeri Komutanlığı, Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki demiryolu köprüsünü tahrip ederek telgraf hatlarını kesmekle, Alman Taburu'nun İslam Ordusu'na katılmasını engellemişti (Sorgun, 1997: 223-224).

Bu olaydan sonra Almanya, Bakü petrolüne artık Türkiye üzerinden sahip olamayacağını anlayarak Rusya ile müzakereler yapmaya çalıştı. Kafkas İslam Ordusu, Haziran ayında Bakü'de askeri operasyon başlattığında Rusya'nın Almanya'daki Büyükelçisi Adolf İoffe, protesto notası yayınlarak Türk birliklerinin durdurulmasını talep etmişti. Yaranmış durumdan yararlanan Almanya, Rus Büyükelçisi'ne Almanya'ya petrol sağlanması halinde Berlin Hükümeti'nin Osmanlı'nın Bakü'ye saldırısını durduracağını söylemişti. Haziran ayı sonlarında Berlin'de Büyükelçi İoffe ile yapılan görüşmelerde ön anlaşmaya varıldı. Böylece varılan anlaşmaya göre Almanya, Osmanlı birliklerinin Bakü'ye doğru hareketini durdurmaya, Türkleri Brest-Litovsk Antlaşması'nda belirtilen sınırdaki askeri operasyonları askıya almaya zorlamaya ve Rusya için uygun bir sınır çizgisinin belirlenmesine söz vermişti. Rusya ise bunun karşılığında Almanya'ya Bakü petrolünden bir pay vermeyi kabul etmişti (Quliyev, 1970: 131).

Lenin, 30 Haziran ve 7 Temmuz 1918'de Stalin'e gönderdiği telgraflarda, Berlin görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve bu bilgilerin Bakü'de bulunan Şaumyan'a iletilmesini talep ederek şöyle yazıyordu: “*Şaumyan, Almanların Berlin'deki Büyükelçi*

İoffe`ye yaptıkları tekliflerden haberdar edilsin ki eger biz Bakü petrolünün bir kısmını Almanlara verirsek, Türklerin Bakü`ye saldırılarının karşısının alınmasında onlar bize yardım edecekler. Elbet ki, biz buna razıyız” (Quliyev, 1970: 132). Stalin, Lenin`in talimatı üzerine 8 Temmuz 1918`de Şaumyan`a yazdığı diğer bir mektupta, Berlin`de varılan anlaşma hakkında ayrıntılı bilgiler vermişti. Mektupta dikkatçekici husus, Rusya`nın Güney Kafkasya meselesinin kendi meselesi olduğunu Almanya`ya kabul ettirmek idi. Yani bu sorunun çözülmesine Almanya`nın karışmasına izin verilmemesi gerekiyordu (Azərbaycan Arxivi, 1988: 30).

Rusya Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Almanya`nın Moskova`daki diplomatik temsilcisi Riezler`e 25 Temmuz`da bir nota göndermişti. Notada, Sovyet Hükümeti`nin Almanya ile dostane ilişkiler kurmak için bitmek bilmeyen çabalarına rağmen Alman-Türk kuvvetlerinin Bakü`ye doğru ilerlediği belirtilmiş ve Alman Hükümeti`nden bu birliklerin hareketinin durdurulması istenmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 410). Kafkas İslam Ordusu, Şamahı`yı 20 Temmuz 1918`de Bolşevik-Taşnak güçlerinden kurtardıktan sonra Çiçerin, 25 Temmuz`da Rusya`nın Berlin Büyükelçisi İoffe`ye bir telgraf göndererek Kürdemir ve Şamahı bölgelerinin Türk birlikleri tarafından ele geçirildiğini vurgulamış, bu nedenle de Türk saldırısının durdurulmasının gerekliliğini belirtmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 410).

29 Temmuz`da İoffe`ye gönderilen başka bir telgrafta Çiçerin, Türk saldırıları nedeniyle Bakü`deki krizden söz ederek Sovyet Hükümeti`ni kurtarmanın tek yolunun, Bakü`ye doğru ilerleyen Türk birliklerini geri çekmek olduğunu vurgulamıştı. İoffe, Çiçerin`den aldığı emir doğrultusunda hemen Alman yetkililerle görüşerek Türk birliklerinin Bakü`ye hareketini durdurmalarını istemişti. Ancak Alman yetkililer, İoffe`ye haberlerin yanlış olduğunu, Türklerin Bakü`ye doğru ilerlemeyi bırakacaklarına söz verdiklerini ve eğer sözlerini tutamazlarsa Berlin Hükümeti`nin onları buna zorlayacağına söylemişti (Kurat, 1990: 545-546).

Bu meselenin arka planını incelediğimizde aslında Enver Paşa Bakü operasyonunu Almanların dikkatinden uzaklaştırmayı başarmıştı. Nitekim Enver Paşa`nın tüm yazışmalarını Alman istihbaratı izlediğinden o açık şekilde Kafkas İslam Ordusu`nun hareketini destekleyemiyordu. Enver Paşa gönderdiği telgraflarda gizlice Şark Orduları Grubu`na, Bakü`nün alınması için Nuri Paşa`nın ihtiyaç duyduğu silah,

mühimmat ve diğer yardımların bir an önce teslim edilmesi talimatını vermişti. Ancak resmi olarak kayıtlı emirlerde, Bakü'ye yönelik saldırının sona ermesi talep ediliyordu. Enver Paşa'nın 1 Temmuz 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği resmi bir bildiride: *“Size kuvvet göndermem mümkün değil. Göreviniz Bakü'ye gitmek değil, güçlerinizi toplamak ve Bolşeviklerin Gence'ye saldırmasını engellemektir”* diye yazıyordu (Süleymanov, 1999: 215). Aynı gün Enver Paşa'nın Doğu Ordular Grubu Komutanlığı'na gönderdiği diğer bir telgrafta: *“Nuri Paşa'ya izinsiz kuvvet göndermemenizi, yola çıkan birlikleri geri çekmenizi rica ediyorum. Daha önce de belirtildiği gibi Nuri Paşa, güçlerini bir arada tutmakla ve sadece Bolşeviklerin ilerlemesini engellemekle yetinmelidir”* diye kaydetmişti (Süleymanov, 1999: 215).

Görüldüğü gibi Enver Paşa, gizli telgraflarda Kafkas İslam Ordusu ile ilgili gerekli talimatları göndermişti. Enver Paşa'nın izlediği bu politika sonucunda, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi de Türklerin Bakü'ye saldırmayacağına inanmış ve Berlin Hükümeti'ne güvence vermişti.

Ancak aldığı haberlerden endişelenen General Ludendorf, Enver Paşa'ya 4 Ağustos'ta yazdığı bir telgrafta, Türk birliklerinin Almanlara verdiği sözlere rağmen Bakü'ye ilerlediğinden söz etmiş ve Osmanlı Asker Komutanlığı'nın Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın şartlarına aykırı eylemlerinin, Rusya ile yeni savaş tehdidi oluşturabileceğini vurgulamıştı. Ardından Azerbaycan'daki askeri operasyonlar durdurulmazsa, Osmanlı komutasındaki Alman subaylarının geri çağırılacağını da kaydetmişti. Zira bu arada Alman Hükümeti, Rusya'ya verdiği sözleri yerine getirmek için Osmanlı'ya baskısını güçlendirerek Kafkasya'da askeri birliklerin sayısını artırmaktaydı. 20 Ağustos 1918 verilerine göre, Almanya'nın Gürcistan'da 214 subayı ve 5.050 askeri vardı. Almanya, her şekilde Türklerin Bakü'ye saldırısını durdurmaya çalışmakla beraber, aynı zamanda Bakü'ye askeri hareket için de plan hazırlıyordu (Qafarov, 2020: 231-232). Şunu da belirtmek gerekir ki Kafkas İslam Ordusu'nun saldırılarına dayanamayan Bakü HKS çökmüş ve Bakü'deki iktidar Eser-Menşevik-Taşnak Bloğu'nun eline geçmiştir. Fakat Almanya ile yapılan müzakerelerde Sovyet Rusya halen, Bakü'yü kontrol eden ve Bakü'deki başarısızlıklarını Almanya'dan gizleden bir ülke gibi hareket etmekteydi.

Temmuz ayı sonlarında, Bakü'ye ulaşan ve Bakü'yü ele geçirmek için taarruza geçen Kafkas İslam Ordusu'nun başarılı operasyonları neticesinde Rusya'nın Almanya üzerindeki baskısı artmıştı. Rusya'nın Almanya Büyükelçisi İoffe, 19 Ağustos'ta Almanya Dışişleri Bakanlığı'na Bakü ile ilgili bir nota sunmuştu. İoffe, notada ayrıntılı olarak Türk birliklerinin Bakü'deki varlığından, Şıhov ve Bibiheybet çevresinde çatışmalarından, Şövkət Paşa'nın Bakü'ye teslim olun çağrısından bahsetmiş ve Türk birliklerinin başarılarını, Kafkas İslam Ordusu'ndaki Alman eğitimcilerin hizmetlerine bağlamıştı. Aynı zamanda notada: “*Rus heyetinin şaşkınlıklarının sebebinin, Alman Emperyal Hükümeti'nin garantilerinin aksine Türk birliklerinde Alman eğitimcilerinin görev yaptığı ve Türk başarılarının bu eğitimcilerin yardımıyla gerçekleştiğinin açıklanmasıyla*” ilgili rahatsızlığı belirtilmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 428-431). Lakin Sovyet Büyükelçisi'nin notundaki bu iddialar gerçeği yansıtmıyordu. Zira Kafkas İslam Ordusu'nda söz konusu Alman eğitimciler yoktu.

Berlin'de Haziran ayından bu yana devam eden Alman-Rus görüşmeleri, 10 Ağustos 1918'de Türkiye'den gizlin Almanya ile Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması'na “*Ek Antlaşma*”nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. 8 Bölüm ve 17. Madde'den oluşan bu anlaşmayı Almanya tarafından Dışişleri Bakanı Paul von Hintze ve yardımcısı Johannes Kriege, Rusya tarafından ise Berlin Büyükelçisi Adolf İoffe imzalamıştı (Дернберг ve diğerleri, 1968: 606).

Antlaşmanın 6. Bölümü (13.ve14.Maddeler) Kafkasya'ya ayrılmıştı. Antlaşmanın 13. Maddesi'ne göre Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımasını kabul ediyordu. Antlaşmanın 14. Maddesi, tamamen Azerbaycan'la ilgiliydi. Bu maddede Almanya Gürcistan ile Kars, Ardahan ve Batum dışında, Kafkasya'da hiçbir üçüncü devletin olası askeri operasyonlarını savunamayacağını ve Türkiye'nin Bakü'ye saldırısını durduracağını taahhüt ediyordu. 14. Madde'ye göre Kür Nehri'nin ağzından Petropavlovsk köyüne kadar, Şamahı kazasının sınırları boyunca Eğrioba köyüne kadar, Bakü, Şamahı ve Guba kazalarının sınırları boyunca Bakü kazasının kuzey sınırlarından denize kadar olan arazilerde üçüncü ülke güçlerinin engellenmesinde etkili olacaktır. Karşılığında ise Sovyet Rusya, Bakü petrolünün dörtte birini Almanya'ya vereceğine söz veriyordu. Ayrıca bu maddede Bakü'de üretilen petrolün belirlenen aylık normdan daha

az olması durumunda, bu miktarın diğer kaynaklardan elde edilen miktarla destekleneceği de belirtilmişti (Дернберг ve diğerleri, 1968: 612; Həsənli, 2009: 124).

Anlaşmanın 17. Maddesi'ne göre, onay belgelerinin Berlin'de teati edilmesinden sonra 6 Eylül 1918'de Ek Antlaşma yürürlüğe girecekti. Bu Ek Antlaşma'yla Almanya'nın Kafkasya'ya yönelik taahhütleri, Sovyet diplomasisinin bir başarısı olarak değerlendirilebilir (Дернберг ve diğerleri, 1968: 644) Zira Rusya ile kendi çıkarları doğrultusunda ek bir anlaşmayı imzalayan Almanya yakın müttefiki ve dostu Türkiye'ye düşman olmayı seçmiş ve ona ihanet etmişti (Həsənli, 2009: 124)

Başka bir deyişle Almanya, Bolşeviklerin Doğu Cephesi'nde askeri hareket tehdidiyle ilgili yaydığı söylentiler karşısında Rusya ile hesaplaşmak zorunda kalmış ve bu nedenle Türkiye'nin Kafkasya'daki çıkarlarını feda etmiştir. Mayıs 1918'den bu yana Türkiye'den Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına bağlı kalmasını talep eden Almanya, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımakla bu anlaşmanın şartlarına aykırı olarak, aslında ikiye bölünmüş bir politika izlemişti. Hiç kuşkusuz Almanya, Gürcistan'ı himaye etmekle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne tehlike yaratmıştı.

İstanbul'da bulunan M. E. Resulzade bu haberi duyunca Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na büyük bir heyecanla şunları söylemişti: *"Berlin'den alınan bilgiye göre, Bolşevikler ile Almanya arasında bir Ek Antlaşma imzalanmıştır. Kafkas Devletleri'nden Bolşevikler, yalnızca Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış, Almanlar ise Rusya'nın Bakü'de üretilen petrolün bir payı karşılığında Bakü'yü ve petrol bölgelerini elinde tutma arzusuna itiraz etmemişler. Aldığımız haber bizi çok sarsıttı. İstanbul gazeteleri bu haberi öfkeyle yayınladı. Talat Paşa Berlin'e gitmeye hazırlanıyor. Bakü'yü kurtarmak gerekiyor"* (Həsənli, 2009: 125).

Bu "Ek Antlaşma", gizli olmasına rağmen kısa sürede basında bununla ilgili haberler yayılmaya başlamıştı. Bu durum Türkiye ve Azerbaycan'da ciddi endişelere neden olmuş ve şiddetli protestolarla karşılanmıştı. Osmanlı Hükümeti, Almanya ile yapılan bu Ek Antlaşma'ya şiddetle karşı çıkmış ve Alman Hükümeti'nden anlaşmayı onaylamamasını istemişti. 27 Ağustos Ek Antlaşması, Osmanlı-Alman ilişkilerini kritik bir düzeye getirse de gerçekte imzacıların yükümlülüklerini mevcut koşullarda yerine getirmeleri mümkün gözüküyordu. Şöyle ki Bakü'de üretilen petrolün dörtte birini

Almanya'ya vermeyi vaat eden Sovyet Rusya, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin 31 Temmuz 1918'de dağılmasından bu yana Bakü'den petrol bile alamamıştı. Bu gerçek, Rusya'nın artık sahip olmadığı Bakü petrolünün bir hissesini Almanya'ya vermeyi taahhüt ettiği anlamına geliyordu (Qafarov, 2020: 249).

Almanya ve Rusya arasında Ek Antlaşma imzalanmasına rağmen Bakü'de Denstervil komutasındaki İngiliz birlikleri halen kalmaktaydı. Moskova Hükümeti, İngilizleri Bakü'den çıkarmakta zorluk çekiyordu. Bu nedenle Eylül ayının başından itibaren Almanlar, Bakü'nün Türk-Alman ortak operasyonu ile ele geçirilmesi konusunu yeniden gündeme getirdi. O sıralarda Almanya, Gürcistan'daki Alman birliklerini Bakü hareketine hazırlıyor ve Kafkasya'ya ek Alman birlikleri getiriyordu (Qafarov, 2018a: 261-266). Ancak Bakü'nün 15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesi, Almanya'nın planlarını boşa çıkarmıştı. Böylece 27 Ağustos Ek Alman-Rus Antlaşması kağıt üzerinde kalmış oldu.

5.3. Berlin'de Türk-Alman-Rus Görüşmelerinde Azerbaycan Meselesinin Müzakeresi

27 Ağustos 1918'de Rus-Alman Antlaşması'nın Türkiye'den habersiz gizlice imzalanması, Osmanlı-Alman ilişkilerinde soğuk rüzgarlar estirmişti. Bu nedenle Berlin'e yola çıkan Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa'nın esas müzakere konusu Bakü ve bir bütün olarak Kafkaslarla ilgiliydi. Talat Paşa, Berlin'e giderken 5 Eylül'de Viyana'da Dörtler Birliği ülkelerinin temsilcilerinin katıldığı bir konferansa katılmış ve sabahı Viyana'dan Berlin'e gelmişti. 7 Eylül'de Almanya Başbakanı Hertling ve Dışişleri Bakanı Hintze ile görüşen Talat Paşa Almanya'yı, Türkiye'ye haber vermeden Rusya ile Kafkaslar konusunda gizli bir anlaşma yapmakta suçlamıştı (Öpüçeprep, 1923: 222-223). Buna karşılık Hintze, Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını ihlal ettiğini ve Almanya'ya Bakü'ye saldırmayacağına dair verdiği sözleri tutmadığını belirtmişti. Her iki tarafın birbirini yanlış anlaması üzerine Talat Paşa, Hintze'ye Osmanlı'nın Trakya'da Bulgaristan'a toprak bırakmaya hazır olduğunu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Türkiye-Rusya arasında tampon devletler olmasını ve Bakü'nün Azerbaycan'a bırakılması gerekliliğini bildirmişti. Ayrıca Talat Paşa, Türkistan'da askerlerin organize edilerek İttifak Devletleri tarafından savaşa girmesini ve bunun için Alman subaylarının

yardımlarına ihtiyaç duyulduğunu da söylemişti. Böylece müzakereler ilerleyen günlerde de devam etmişti (Çolak, 2006: 277).

10 Eylül'de Talat Paşa Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Kafkasya politikası" hakkında bir muhtıra sunmuştu. Muhtırada, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Kafkasya ve Kafkas Cephesi'nde gerçekleşen askeri-politik operasyonlar sıralanıyor, Rus Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra Ermeni çetelerinin Kafkas Cephesi'nde Osmanlı birliklerine saldırması ve bu grupların bölgedeki Türk-Müslüman nüfusa zulmetmesinden bahsedilmişti. Ayrıca Güney Kafkasya Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili maddelerini kabul etmemesi sonucunda Trabzon Konferansı'nın başarısızlığa uğradığı ve Osmanlı Hükümeti'nin Brest Barışı'yla elde ettiği toprakları savaş yoluyla işgal etmek zorunda kaldığı belirtilmişti. Muhtırada, Osmanlı İmparatorluğu ile savaşta mağlup olan Seym Hükümeti'nin Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi ve Osmanlı Hükümeti'nin bu hükümetin bağımsızlığını tanınması üzerine Batum'da barış görüşmelerine başlanması hakkında Alman Genel Komutanlığı'nın bilgilendirildiği vurgulanmıştı (Kurat, 1990: 518-519). Bunlara ek olarak konferansın sonunda Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'daki yeni cumhuriyetler arasındaki toprak ve sınır sorunlarının çözüldüğü ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da herhangi bir toprak ilhak etme niyetinde olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın kendisine karşı sürekli düşmanlığını önlemek için Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarını tek bir devlette birleştirerek Kafkasya'da güçlü ve bağımsız bir devlet inşa etmek fikri de yer almıştır. Muhtırada, %85'i Müslüman olan Bakü'nün coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan'dan başka bir devlete ait olmayacağı ve Bakü olmadan güçlü bir Azerbaycan Devleti kurmanın mümkün olmadığı da belirtilmişti (Kurat, 1990: 518-519).

Bu nedenle Talat Paşa, Berlin Hükümeti'nden Almanya'nın Azerbaycan'a ait olmasını ve Kafkasya'da yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının tanınmasını, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne Kafkasya ve Türkistan'daki politikasıyla bağlantılı olarak hareket özgürlüğü verilmesini istemişti (Kurat, 1990: 519-520).

Uzun müzakerelerden sonra Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Kriege, Sovyetlerin konuyla ilgili görüşünü öğrenmek için Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi

İoffe'ye muhtırayı göstermişti. 11 Eylül'deki görüşmede İoffe, Güney Kafkasya Devletleri'nin hiçbir devlet tarafından tanınmadığını, bununla ilgili olarak Sovyet Rusya da Türkiye'nin bu devletlerle imzaladığı anlaşmaları tanımadığını belirtmişti. Bunun beraberinde Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas Devleti'nin kurulması konusunda Sovyet Hükümeti'nin olumlu olduğunu ifade etmişti. Ayrıca İoffe, böyle bir devlet yaratmak için Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının tek bir devlette birleşmesini reddettiğini ve burada bağımsız Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Devletlerinden oluşan bir tampon devletin kurulmasını makul bulduğunu da kaydetmişti (Kurat, 1990: 521-522).

Talat Paşa'nın 12 Eylül'deki muhtırasına cevaben Alman Hükümeti, Almanya'nın yalnızca Sovyet Rusya'nın kabul edeceği maddeleri tanıyacağını bildirmişti. Ayrıca Sovyet Hükümeti'nin ilan ettiği "halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkı" ilkesinin ancak Sovyet Hükümeti ile bu milletler arasındaki karşılıklı anlaşma ile çözülmesini ve hiçbir yabancı devletin buna müdahale etmemesini de kaydetmişti. Bundan dolayı Almanya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız devletler olarak tanınmasının imkansız olduğunu belirtmişti. Zira Almanya, Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istememişti. Tüm bunlara ek olarak Alman Hükümeti, Türk birliklerinin 27 Ağustos Antlaşması ile belirlenen sınırdan çekilmesi halinde, milletlerin kendi kaderlerinin tayini için uygun koşulların olacağını ve bu durumda Almanya, Bakü de dahil olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımaya hazır olduğunu belirtmişti (Qafarov, 2020: 259-260). Bu olumsuz cevaplardan sonra Talat Paşa, Alman Hükümeti'yle görüşmelerini sürdürmeye devam etmişti.

15 Eylül 1918'de Talat Paşa ile Alman Hükümeti arasında yoğun tartışmaların yaşandığı bir dönemde Bakü, Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldı. Bakü'nün Türk birlikleri tarafından kurtuluşundan birkaç gün sonra 20 Eylül 1918'de Sovyet Rusya, Türkiye'ye bir bildiri yayınladı. Bildiride Bakü'nün Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesi, Rus topraklarına yönelik bir saldırı olarak nitelendirilir ve bu nedenle Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Brest-Litovsk Barış Anlaşması'nın geçersiz olduğu belirtilmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 490-492). O dönemde Rus-Türk diplomatik ilişkileri, sadece her iki ülkenin Almanya'daki diplomatik misyonları aracılığıyla yürütülüyordu. Bundan dolayı Moskova Hükümeti, bildiriye Türkiye'nin Almanya

Büyükelçisi`ne teslim etmesi için Rusya`nın Berlin Büyükelçisi İoffe`ye göndermişti (Qafarov, 2018a: 278).

Sovyet Rusya`nın Bakü`nün Türk birlikleri tarafından kurtarılması konusundaki sert tutumundan haberdar olan Talat Paşa, Kafkasya meselesini görüşmek üzere Berlin`deki Rus Büyükelçisi`yle de görüşmeye karar vermişti. Taraflar arasında 21 Eylül`de yapılan bir görüşmede Rus Büyükelçisi Adolf İoffe, Türkiye`yi Brest-Litovsk Antlaşması`nı ihlal etmekte ve Rus topraklarını işgal etmekte suçlarken, Talat Paşa buna karşılık olarak Türk birliklerinin Bakü hareketına katılmasını inkar etmiş ve Nuri Paşa`nın resmi şahıs olmadığını ve Türkiye`nin Kafkasya`ya müdahale etmeyeceğine dair yazılı garanti vermeye hazır olduğunu da belirtmişti. Bu müzakerelerde Talat Paşa, Azerbaycan`ın bağımsızlığının Sovyet Hükümeti tarafından tanınması için her türlü çabayı göstermişti. Ancak İoffe, Sovyet Hükümet`nin Azerbaycan`ın bağımsızlığını tanısa dahi, Rus ekonomisi için büyük önem taşıyan Bakü petrolünün Azerbaycanlılara verilmeyeceğini açıkça beyan etmişti (Qafarov, 2018a: 279-280).

Bakü`nün Türk askerleri tarafından ele geçirildiğini ve Rusya`nın Bakü`de bir hükmü olmadığını gören Alman Hükümeti, tek çıkış yolunun Türkiye ile anlaşmakta olduğunu gördü. 18 Eylül`de Talat Paşa, anlaşmanın yeni bir metnini Alman yetkililere sunmuş ve bu müzakereler 23 Eylül 1918`de Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında gizli bir protokolün imzalanmasıyla sonuçlandı. Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve Almanya Dışişleri Bakanı Paul Von Hintze tarafından imzalanan yedi maddelik “Osmanlı-Alman Protokolü”ne göre Osmanlı Devleti, Kafkasya`da yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan`ın bağımsızlığını tanıma arzusunu beyan ediyordu (Ağayev, 2008: 65). Ancak Almanya sadece Gürcistan`ı tanımaya hazır olduğunu, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin Rusya tarafından tanınması için çaba göstermeyi ve bu ülkelerin bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasından sonra Berlin Hükümeti`nin de onların bağımsızlıklarını tanıyacağını taahhüt ediyordu. Bunun için Osmanlı Devleti ilk olarak birliklerini Azerbaycan ve Ermenistan`dan çekmeliydi (Qafarov, 2018a: 273-274; Ağayev, 2008: 66). Ayrıca savaş sırasında her iki taraf, Kafkas ülkelerinin ekonomik kaynaklarından çift şekilde yararlanmayı kabul ediyordu. Bunlara ek olarak Osmanlı Devleti, özel hakların korunması kaydıyla Bakü petrol sahalarının, petrol endüstrisinin, Tiflis-Bakü demiryolunun ve Bakü-Batum petrol

kemerinin kontrolünü Almanya'ya devretmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etkilemeyi üstleniyordu. Karşılığında ise Almanya, müttefikleri Rusya ve Osmanlı Devleti'yle beraber diğer Kafkas hükümetlerinin Bakü'de üretilen petrolden yararlancaklarını taahhüt ediyordu. "Osmanlı-Alman Protokolü"nün diğer maddelerine göre Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da hareket özgürlüğünü tanıyor ve Kırım'ın gelecekteki siyasi yapısını bozmamayı taahhüt ediyordu. 7. Madde uyarınca her iki taraf İran'ın toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin garantiye alınacağını da bildiriyorlardı (Bayur, 1991: 244-245; Qafarov, 2018a: 273-276).

Bu anlaşmanın Azerbaycan için önemli ve gerekli yönü, Almanya'nın Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesiydi (Qafarov, 2018a: 275). Lakin Almanya'nın Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının tanınması konusundaki tutumu adil değildi. Nitekim Almanya, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımamasına bakmayarak Rusya'nın rızası olmadan diğer Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımak istememişti.

Talat Paşa, Kafkasya meselesini görüşmek için 24 Eylül'de Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Adolf İoffe ile tekrar bir araya gelmişti (Bayur, 1991: 246) Bu görüşmede İoffe, Bakü'nün Türk birlikleri tarafından derhal boşaltılarak Sovyet makamlarına teslim edilmesini ve işgal sırasında meydana gelen zararın Türkiye tarafından ödenmesini talep etmişti. İoffe'nin bu haksız taleplerine cevaben Talat Paşa, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya toprak vermeyeceğini ve bunun Kafkasya'daki milletlerin içişlerine karışma niyetinin olmamasıyla ilgili olduğunu açıkça belirtmişti (Kurat, 1990: 555).

Bu görüşmelerden sonra Talat Paşa, 24 Eylül'de Berlin'den İstanbul'a hareket etti. Berlin'deki Osmanlı Elçisi Rıfat Paşa ile İoffe arasındaki Türk-Rus görüşmelerinin devamına karar verildi. 3 Ekim'e kadar süren Bakü görüşmeler de sonuçsuz kalmıştı (Земсков ve diğerleri, 1957: 509-510). 3 Ekim'de Rus Büyükelçisi Türkiye'ye yeni bir nota yayınladı. Notada Sovyet Hükümeti, Osmanlı birliklerinin Brest Antlaşması'nda gösterilen sınırlara geri çekilmesini ve boşaltılan toprakların Rusya'ya verilmesi isteniliyordu. Bunun yanı sıra notada, Brest Antlaşması'nın bozulması sonucunda Rusya'nın uğradığı hasarın tesbit edilmesi için özel uluslararası komisyonun çağırılması ve bu meselenin yerine getirilmesinde Almanya'nın garantör rolünü üstlenmesi ile ilgili talepler yer almaktaydı. Bu nota ile birlikte, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın iptaline

ilişkin 20 Eylül 1918 tarihli bir nota da Türk Büyükelçisi'ne sunulmuştu (Земсков ve diğerleri, 1957: 509-510; Kurat, 1990: 556).

Türkiye, Sovyet Rusya'ya 6 Ekim'de cevap notası göndermişti. Notada Brest-Litovsk Antlaşması'na göre tesbit edilen arazilerin Osmanlı Devleti'nin silah yoluyla elde ettiği belirtilmişti. Özellikle Rusya'nın antlaşmadan ileri gelen yükümlülükleri yerine getirmediği ve bu arazilerin Brest Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne ilhak edildiği vurgulanmış, Bakü meselesine gelince ise Bakü'nün İngilizlerin elinden kurtarmak Osmanlı Devleti için önemli bir mesele olduğu ve Rusya'nın, Türk askerlerinin Bakü halkına zulüm etmesine ilişkin iddialarının asılsız olduğu belirtilmişti (Земсков ve diğerleri, 1957: 514-516). Notanın sonunda ise Türkiye, Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerini devam ettirmeyi ve Brest Antlaşması'nı ihlal etmediğini, ayrıca Türk askeri operasyonlarının Ermeni çetelerine ve İngiliz birliklerine karşı olduğu kaydedilmişti. Buna karşılık 10 Ekim'de Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti'ne yeni bir nota göndermişti ki bu nota da Sovyet Rusya'nın önceki taleplerinin tekrarlandığı için yanıtsız kalmıştı (Земсков ve diğerleri, 1957: 514-516). Böylece Türkiye ile Rusya arasında sadece Berlin'deki Büyükelçisi aracılığıyla var olan diplomatik ilişkilerde bir kopukluk yaşanmıştı.

Görüldüğü gibi Talat Paşa'nın Berlin'de yaklaşık üç hafta sürdürdüğü diplomatik görüşmelerin ana konusu, Bakü petrolü ve bir bütün olarak Kafkaslar meselesiydi. Türk-Alman görüşmeleri Bakü konusunda anlaşmaya varmasına rağmen Rusya'nın siyasi hırsları ve bu meselelere yapıcı yaklaşmaması nedeniyle Türk-Rus görüşmelerinden olumlu bir sonuç alınması mümkün olmamıştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANADOLU HAREKATI: NİSAN İSTİLASI'NDAN KARS ANTLAŞMASI'NA GİDEN YOL

1. Anadolu Harekatı Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı, İtilaf Devletleri'ne teslim oldu. Bu antlaşmadan sonra Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalama planlarını uygulamaya başladılar ve ülke İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Musul ve İskenderun İngilizler (daha sonra İskenderun'un işgalini Fransızlar gerçekleştirdiler), Suriye Fransızlar, Güneybatı Anadolu'dan Konya'ya kadar topraklar İtalyanlar, İzmir ve çevresi Yunanlar tarafından işgal edildi. Ülkenin başkenti İstanbul da İtilaf güçlerinin kontrolündeydi. Bir süre sonra 16 Mart 1920'de İstanbul, Müttefik kuvvetler tarafından işgal edildi. Bu işgallerle barışmayan Türk halkı ülkenin çeşitli yerlerinde yerel protestolar, kendiliğinden ayaklanmalar, direniş hareketi göstermeye başladı. Ancak bu yerel hareketleri ulusal bir kurtuluş hareketine dönüştürmek meselesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki Anadolu hareketi gerçekleştire bilirdi (Avcı, 2020; Qafarov, 2018a: 291-296).

İstanbul Hükümeti tarafından 9. Ordu'ya müfettiş olarak atanan Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da "Bandırma Vapuru" ile yaptığı yolculuğun sonunda Samsun'a çıktı. Daha sonra hükümetin resmi emrine aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Ordu Müfettişliği görevinden ayrılmak zorunda kaldı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın lideri oldu(<https://web.archive.org/web/20160529121109/http://www.ataturkdevrimleri.com/azi-68-ataturkun-samsuna-cikisi.html>, 2008).

Anadolu Harekatı'nın başlanmasından kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya Kafkas ülkeleri ve Rusya ile ilişkiler kurma talimatı verdi. Kazım Karabekir Paşa, Ağustos 1919'da Ömer Lütfi ve Fuat Sabit Bey'i Bakü'ye gönderdi. Onlar bu zaman çerçevesinde Azerbaycan Hükümeti ile görüşüp Anadolu Harekatı'na askeri ve mali yardım sağlayacak, ayrıca Bakü'de Bolşeviklerle buluşarak Sovyet Hükümeti'yle ilişkiler kuracaklardı (Karabekir, 2008a: 80).

Ömer Lütfi ve Fuat Sabit Bey, Bakü'ye gelerek Azerbaycan Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli ile görüşmüş ve Azerbaycan Hükümeti'nden Anadolu'ya yardım etmesini istemişler. Azerbaycan Hükümeti, Anadolu Harekatı'nı destekleme sözü vermişti (Karabekir, 2008a: 395-396; Qafarov, 2020: 286-287). Ancak bu yardımın Anadolu'ya nasıl ve ne şekilde ulaştırılacağı konusunda fikir birliği oluşturulmamıştı.

Azerbaycan Hükümeti, Ermenistan üzerinden mümkün olmadığı halde Anadolu Harekatı'na İran üzerinden yardım sağlamayı planlıyordu (Baykara, 1992: 272).

Mevcut durumda İngilizlerin yardımıyla uluslararası alemde tanınmaya çalışan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Harekatı'nın amacını çok iyi biliyordu. Bu nedenle Azerbaycan Hükümeti, İngilizleri gücendirmemek için Anadolu'ya gizli de olsa her türlü yardım etme tedbiri almıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılışının ertesi günü olan 24 Nisan 1920'de gizli bir toplantıda yaptığı şu sözler, bunu açıkça göstermektedir: *“Hepimizin bildiği gibi Azerbaycan bağımsızlığını kanıtlamıştır. Bize karşı büyük samimiyetleri var. Ancak kendisi zaten yeni bağımsız olduğu için bizimle ilişkisi resmi değildir. Ama her anlamda amacımıza hizmet edebilecek unsurlara sahiptir”* (Avşar, 2007: 13).

Ömer Lütfi Bey, 2 Eylül 1919'da Bakü'den Erzurum'a dönerek Karabekir Paşa'ya Azerbaycan Hükümeti ile yaptığı görüşmeler ve Azerbaycan'daki genel durum hakkında bilgi verdi (Karabekir, 2008a: 183). Fuat Sabit Bey, Bakü'de Bolşeviklerle Anadolu'ya yardım konusunu tartışmış ve bu görüşmeler sonucunda Anadolu Harekatı'na Azerbaycan ve Rusya'dan her türlü askeri ve mali yardımın sağlanması için ilk olarak Azerbaycan'daki Müsavat'ın devrilmesi ve burada Bolşevik Hükümeti'nin kurulması vurgulandı (Baykara, 1992: 270). Fuat Sabit Bey, konuyla ilgili Rusya'nın fikrini öğrenmek için Moskova'ya gitti. Fuad Sabit Bey'in Sovyet Rusya ile yaptığı görüşmelerde, Moskova Hükümeti'nin Anadolu Harekatı'na her türlü askeri ve mali yardımı yapmaya hazır olduğu belirtildi. Fakat bu yardımların perde arkası tarafı, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilerek Rusya'nın kontrolüne geçmesi meselesinin şart koşulmasıydı. Bu durumu kabul eden Anadolu Harekatı'nın temsilcileri, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ni devirmeye ve Bakü'de Moskova ile birlikte çalışacak bir Bolşevik Hükümeti kurmaya odaklandılar. Qafarov'un (2018a: 305) belirttiğine göre Rusya'nın, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Anadolu Harekatı'nın işbirliği yaptığını

öğrenmesi, Anadolu'ya vaat edilen Bolşevik yardımlarına engel olabilirdi. Bu nedenle Anadolu Harekatı, Azerbaycan Hükümeti'nin Türkiye'ye yardım etme arzusunu görmezden geldi ve Fuat Sabit Bey başta olmakla bazı kişiler bunun olmasını önlemek için Bolşeviklerle bile anlaşmaya vardı.

Ağustos 1919'da Batum'da İngiliz esirliğinden kaçırılan Nuri Paşa da Karabekir Paşa'dan aldığı talimat üzere Eylül 1919'da Bakü'ye gelmiş ve Anadolu Harekatı'nın askeri ve mali yardım sağlamaya çalıştığı Azerbaycan Hükümeti'yle yakın ilişkilerden yararlanmıştı. Bu faaliyetin bir sonucu olarak Aralık 1919'da Azerbaycan Hükümeti, Anadolu Harekatı'na mali yardım göndermişti (Swietochowski, 1988: 213-215). Ancak bu yardımın miktarı bilinmiyor.

Nağı Şeyhzamanlı'nın hatıralarında (1997: 114) Mart 1920'de Azerbaycan Başbakanı Nesib Bey Yusıfbeyli'nin şahsi avukatı Memmedeli Ahmetzade aracılığıyla Anadolu Harekatı'na bir miktar döviz gönderdiği vurgulanmış, fakat bir takım siyasi nedenlerden dolayı yardım Ankara'ya bir az geç, Ekim 1920'de ulaşmıştı.

Şunu da belirtelim ki bu yardımın 19.000 Türk kağıt lirası ile 1 milyon Fransız frangından oluştuğu TBMM Hükümeti Dışişleri Vekili'nin bilgilerinden anlaşılmaktadır (Şeyxzamanlı, 1997: 114)

Azerbaycan'ın İstanbul'daki eski Konsolosu Mehmed Haşim Bey, 11 Şubat 1923 tarihli dilekçesinde Azerbaycan Hükümeti'nin Anadolu Harekatı'na gönderdiği 1.4 milyon frankla ilgili TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul temsilcisi Adnan Bey'e şunları yazıyordu: “Azerbaycan Hükümeti'nin eski başkanının ulusal hükümet adına gönderdiği 1.4 milyon frankı koruyarak, Damat Ferit döneminde olduğu gibi korkunç bir zamanda Ankara'ya gönderdim. Daha sonra bu miktarın 14.000 liralık bir açıkla verildiğini uzun uğraşlar sonucunda öğrenerek, Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin adına Hilal-i Ehmer aracılığıyla Anakara'ya göndermeyi başardım” (Qafarov, 2020: 290). Mehmed Haşim Bey'in bu müracaatından anlaşıyor ki 1.4 milyon frank, Ankara'ya eksiksiz teslim edilmiştir.

Aynı tarihlerde Azerbaycan Hükümeti, gönderilen paralara ek olarak Anadolu Harekatı'na daha yüksek miktarda mali yardımda bulunduğu ve bu yardımın Nağı Şeyhzamanlı (Keykurun) aracılığıyla Türkiye'ye getirilerek TBMM Hükümeti'ne teslim

edildiği iddiaları da vardır (Avşar, 2017: 14). 23 Mart 1920`de Azerbaycan Hükümeti`nin girişimiyle Anadolu Harekatı`na yardım kampanyası başlatıldı. Bakü İstikraz Bankası`da kısa sürede 3.000 sterlin toplandı ve toplanan paranın kampanyanın sona ermesinin arzından Anadolu`ya gönderilmesi planlanmıştı. Ancak bu iş Bolşevik işgali ile yarı kalmıştı (Qafarov, 2018a: 304).

Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Anadolu Harekatı`nın temsilcilerinin doğrudan katılımıyla Bolşevik Ordusu tarafından işgal edilmesi ve Sovyetleştirilmesinden sonra yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin (SSC) de Anadolu Harekatı`na yardımları devam etmekteydi. Kasım 1920`de ise Azerbaycan SSC Anadolu Harekatı`na 100.000 Osmanlı altını, 1 Nisan 1921`de ise 1 milyon altın ruble tutarında mali yardım göndermişti. Mali yardıma ek olarak Azerbaycan, Anadolu`ya 100 vagondan fazla petrol ve petrol ürünleri de göndermişti (Гапоненко ve diğerleri, 1960: 17-18; Багиров, 1965: 124-125).

Şunu da belirtmek gerekir ki İnönü Savaşları`ndan sonra Azerbaycan halkının sevincinin bir göstergesi olarak Bakü`den Türkiye`ye 32 vagon mazot ve benzin, 8 vagon sıvılaştırılmış gaz gönderilmişti. Azerbaycan Dışişleri Bakanı kısa bir süre sonra Ankara Hükümeti`ne yazdığı bir mektupta, Kurtuluş Savaşı`nın sonuna kadar Türkiye`ye her ay 62 vagon akaryakıt ve benzin ile beraber 3 vagon sıvılaştırılmış gaz göndereceğine söz vermişti. 17 Mart 1921`de Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan Hükümeti`nin reisi Neriman Nerimanov`a, Bakü`deki Türk diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Bey aracılığıyla bir mektup göndererek mali destek istemişti. Nerimanov bu talebe olumlu yanıt vererek Ankara`ya 500 kg altın göndermişti (Avşar, 2017: 35). Tüm bunlara rağmen Kurtuluş Savaşı sırasında Azerbaycan`dan Türkiye`ye gönderilen mali ve diğer yardımların tamamı tesbit edilmemiştir.

Hiç kuşkusuz Azerbaycan`dan Anadolu Harekatı`na gönderilen yardım, bir devletin diğerine yaptığı yardım değil, kardeşin kardeşe yaptığı yardımdı. Bu o zamanki Türkiye ve Azerbaycan liderlerinin yazışmaları ile doğrulanmaktadır. Şöyle ki 23 Mart 1921`de Neriman Nerimanov, Mustafa Kemal Paşa`nın Azerbaycan Hükümeti`ne borç için yaptığı çağrıya şu yanıtı vermişti: *“Paşam, Türk milletinin bir geleneği vardır kardeş kardeşe borç vermez. Kardeş zor durumda kardeşinin elini tutar. Biz kardeşiz. Birbirimizin ellerini her zaman ve her koşulda tutacağız. 1918 yılında siz bizim elimizden*

tuttunuz. Bizi mutlak ölümden kurtardınız. Bu gün kardeşiniz gibi elinizi tutmaya çalışacağız. Mümkün olduğu kadar çok para göndereceğiz. Bugün sizin için yapmak istediklerimiz, bir kardeşin kardeşi için yapmak istediklerinden başka bir şey değildir” (Adıgüzel, 2005: 110). Şu hususu da belirtelim ki bazı tarihçiler Azerbaycan Hükümeti’nin Anadolu Harekatı’na yardım etmek istemediği ve Azerbaycan’ın “ingilis yanlısı” politikayla hareket ettiği fikrini savunuyorlar. Hakikat şu ki Bolşeviklerin verdiği vaatler umutverici olduğu için Anadolu Harekatı, Rusya ile ilişkileri daha da sıcak tutmaya çalışmıştı. Zira Osmanlı Hükümeti Bolşeviklerden yardım almak için Azerbaycan’da Sovyet Hükümeti’nin kurulmasını destekleyerek Azerbaycan Cumhuriyeti’nin çöküşünü engellemekte geç kalmıştı. Yukarıda anlatıldığı gibi Azerbaycan, o dönemde kendisi zor durumda olsa bile gizli şekilde Osmanlı’ya yardım etmiş ve hiçbir zaman can kardeşinin elini bırakmamıştır.

2. 1920 Nisan İstilasına Doğru Rusya-Azerbaycan İlişkileri

28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilan edilmesinden sonra Sovyet Rusya, elindeki tüm imkanları kullanarak Azerbaycan Cumhuriyeti’ne savaş ilan etti. Moskova Hükümeti’nin bir bütün olarak Azerbaycan ve Güney Kafkasya’daki politikasını uygulayan organ Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, Azerbaycan’ın bağımsızlığını kesin olarak tanımıyordu. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, sadece Azerbaycan’ın bağımsızlığını değil, aynı zamanda Azerbaycan’ın özerkliği fikrini bile kabullenmiyordu. Moskova’dan yönetilen Bakü HKS tüm Kafkasya’yı Rus bayrağı altına almak ve Rusya’yı 1914’teki sınırları dahilinde yeniden kurmak planına doğru hareket etmeye başladı. Anlaşılan şu ki bu politikada da Azerbaycan’ın bağımsızlığına ait bir fikir yoktu (Qafarov, 2018a: 311).

1918 yılında devam eden iç savaş nedeniyle sınırlı kaynaklara sahip olan Moskova Hükümeti, Güney Kafkasya’ya aktif olarak askeri müdahalede bulunamıyordu. O dönemde Sovyet Hükümeti, Bakü HKS’ni korumaya ve elindeki tüm imkanlarla gücünü Kafkasya’ya yaymaya çalışıyordu ve ne pahasına olursa olsun Rus ekonomisinin can damarı olan Bakü petrolünü elinde tutmak istiyordu. Ancak Türk ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu’nun başarılı operasyonları karşısında 31 Temmuz 1918’de Bakü HKS çökmüş ve 15 Eylül’de Bakü kurtarılacak Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü sağlanmıştır (Azadi, <https://ikisahil.az/post/bakinin-qurtulushu>, 2020).

Bakü'nün kurtuluşu ile ilgili olarak Rus-Türk çatışması Türkiye'nin zaferi ile sonuçlanmıştı. Bu sebepten Sovyet Rusya, Türkiye'nin zaferini sindiremiyor ve Bakü'nün kaybıyla uzlaşmıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyet Rusya da dahil olmak üzere uluslararası alanda ülkenin bağımsızlığının tanınmasını istiyordu. Rusya, o sırada Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasa da Azerbaycan Hükümeti Rusya ile ekonomik bağları yeniden kurmaya çalışıyordu. Zira o dönemde Azerbaycan'ın yurt dışına ihraç edilen ana ürünü olan Bakü petrolünün en büyük pazarı Rusya idi. Petrol endüstrisindeki durgunluğun üstesinden gelinmesi konusu Azerbaycan Hükümeti'nin esas faaliyetlerinden biriydi (Nəsibzadə, 1996: 167). 6 Ekim 1918'de Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Memmed Yusif Ceferov, Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir mektup yazarak Bakü ve Moskova'da yetkililerin seçilmesini ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin yeniden kurulmasını teklif etse de Moskova Hükümeti bu teklife cevap vermemişti (Nəsibzadə, 1996: 167).

Daha sonra 1919 baharında Azerbaycan Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli, Sovyet Rusya ile ekonomik ve ticari ilişkileri yeniden kurmaya çalıştı. Ancak Rusya'da yaşanan iç savaş ve anarşi, Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını sindirememesi, İngiltere'nin Bakü'den Astraha'a petrol ihracatını engellenmesi ve diğer sebeplerle Azerbaycan ile Rusya arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler yeniden kurulmamıştı (Nəsibzadə, 1996: 167).

Resulzade Parlamento'nun açılışında Rusya ile olan ilişkilerine şöyle bir açıklık getirmişti: *“Biliyorsunuz ki bizim Rus halkına karşı olan ilişkimiz hiçbir düşmanlığımız ya da nefretimiz anlamına gelmez. Bize göre nefret edilen Rusya, milletlerine zulmeden, onlara haklarını vermeyen resmi Rusya'dır. Her ulus bağımsız ve özgür olmalı, özgür olduktan sonra diğer uluslarla dilediği gibi ittifaka girmelidir. Rus Hükümeti'nin gerçek Rus demokrasisine geçişini destekliyoruz. Çünkü Kafkas Dağları'nın kuzeyinde kurulan zalim ve saldırgan hükümete ilgisiz kalamayız. Rusya'nın mutluluğunu seviyoruz. Ama bağımsızlığımıza da daha çok değer veriyoruz. Sabırla kabul edilen hiçbir şeyde mutluluk yoktur, çünkü mutluluk özgürlük ve bağımsızlıktır”* (Azərbaycan, 1918).

Yenilgiye uğramış Sovyet Rusya, 1919'da çok sayıda Rus mülteciye ev sahipliği yapan Lenkeran ve Mugan'daki konumunu sağlamlaştırmaya ve Bakü için mücadeleyi sürdürmek için buraları stratejik bir askeri istinadgah olarak kullanmaya çalıştı (Дарабади, 1991: 142-143). 1919 başlarında Albay İlyaseviç, Rus köylülerine güvenerek Lenkeran'da kendi idaresini kurarak Azerbaycan Hükümeti'ni tanımadığını açıkladı. İlyaseviç, Mugan'ı Gönüllü Ordu'nun askeri-stratejik üssü haline getirerek Denikin'in Azerbaycan'ı işgal etmesi için elverişli koşullar yaratmak niyetindeydi. Ancak Nisan 1919'da Bolşevikler yerel Beyaz Muhafızlara saldırarak bölgede iktidarı ele geçirdiler ve burada 15 Mayıs'ta Mugan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Hem İlyaseviç'in Beyaz Muhafız yönetimi hem de Sovyet yönetimi, yerel halkla hiçbir ilgisi olmayan yabancı yönetimlerdi. Sonuç olarak her iki yabancı yönetim tarafından Lenkeran ve Mugan halkı zulme uğramıştı. Azerbaycan Hükümeti, Ağustos 1919'da bütün bu haksızlıkları durdurmak ve ülkenin toprak bütünlüğünü yeniden sağlamak için General Hebib Selimov komutası altında 4.000 askeri Mugan ve Lenkeran'a gönderdi. Kısa sürede Bolşevik kuvvetleri yenildi, Mugan ve Lenkeran bölgeleri Bolşeviklerden temizlenerek burada Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti kuruldu (Дарабади, 1991: 144-145). Böylece Sovyet Rusya'nın Bakü'yü ele geçirmek için askeri istinadgah olarak kullanmaya çalıştığı son kale de kaybedilmiş oldu. Moskova Hükümeti, Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunmak için doğru anı beklemek zorunda kaldı.

Bolşevikler, Denikin gönüllülerini Güney'e doğru iterken Moskova Hükümeti Azerbaycan'a müdahale etmeye ve Azerbaycan'ı Rusya içinde askeri bir çatışmaya çekmeye çalıştı. 2 Ocak 1920'de Rusya Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan halkına ve hükümetine radyotelgrafla müracaat etti ve bu tarihten itibaren Çiçerin ile Feteli Han Hoyski arasında nota alışverişi başladı. Çiçerin bu ilk notasında Sovyet ordusunun Yudenich ve Kolçak'ı yok etmesinden, Denikin'e karşı başarılı mücadelelerinden söz ediyor ve Azerbaycan'la Denikin'e karşı askeri ittifak kurulmasını öneriyordu (ARDA, f. 970, siy.1, iş 112, v. 5; Гусейнов ve diğerleri, 1967: 367). Moskova Hükümeti'nin amacı, Azerbaycan'ı Rusya içindeki askeri çatışmaya dahil etmek ve onu zayıflatmak, ardından ise Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmektir.

Sovyet Rusya'nın Denikin'e karşı askeri bir ittifak kurma önerisi, Nesib Bey Yusifbeyli başkanlığındaki Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi'nin 6 Ocak'taki

toplantısında tartışılmış, Çiçerin'in teklifi üzerine Gürcistan ile istişare edilerek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin özgür ve bağımsız bir devlet olarak karşılıklı ilişkiler kurması için Sovyet Rusya ile müzakerelere girmeye hazır olduğu kararlaştırılmıştı. Aynı zamanda bu kararla ilgili İngiltere'nin de fikrini öğrenmenin gerekliliği vurgulanmıştı (ARDA, f. 970, siy.1, iş 112, v. 8).

Bu arada Azerbaycan Hükümeti, Paris Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan heyetini Çiçerin'in notası hakkında bilgilendirmişti. Şunu da belirtmek gerekir ki Barış Konferansı, bu notayı Azerbaycan üzerinde ciddi bir baskı olarak değerlendirmiş ve bu nota, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Versay Yüksek Konseyi tarafından tanınmasını hızlandırmıştı. İngiliz Hükümeti'nin önerisiyle Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığı 11 Ocak 1920'de Versay Yüksek Konseyi tarafından fiilen (de-fakto) tanınmıştı (Nəsibli, 2011: 258).

Çiçerin'in 2 Ocak tarihli notası Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasından sonra 14 Ocak 1920'de, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feteli Han Hoyski tarafından cevaplandırıldı. Bu notada, Denikin'e karşı mücadelenin Rusya'nın iç meselesi olduğu ve Azerbaycan'ın egemen bir devlet olarak Rusya'nın içişlerine müdahale edemeyeceği meselesi yer almıştı. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Rusya ile iyi komşuluk ilişkilerine girmeye hazır olduğu da ifade edilmişti (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 42; Пашаевым, 1998a: 501-502).

Feteli Han Hoyski'nin 14 Ocak tarihli notuna 23 Ocak'ta yanıt veren Çiçerin, Azerbaycan Hükümeti'nin "Rusya'nın içişlerine karışmama" ilkesini "Denikin ile savaşmayı reddetmek" olarak nitelendirmişti (ARDA, f. 894, siy. 10, iş 106, v. 7-8).

Çiçerin'in 23 Ocak'taki notasına 5 Şubat 1920 tarihli notasıyla cevap veren Feteli Han Hoyski, Çiçerin'in önerisi olmasa bile Azerbaycan Hükümeti'nin şimdiye kadar Denikin'e karşı mücadelede Dağıstan ve Kuzey Kafkasya dağlılarına yardım ettiğini ve ayrıca Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'den gelen hiçbir telgrafta Sovyet Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma niyetinin açık ve net bir şekilde belirtilmemesinden üzüntü duyduğunu kaydetmişti. Bu veya herhangi bir konuda müzakereler, ancak Sovyet Hükümeti Azerbaycan'ın egemenliğini ve bağımsızlığını kayıtsız, şartsız kabul ederse yapılabileceğini vurgulamıştı (ARDA, f. 970, siy.1, iş 157, v. 88; Пашаевым, 1998a:

540-542). 20 Şubat'ta Çiçerin, Hoyski'nin "Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması" talebine cevaben verdiği notada, Azerbaycan'ın istiklalinin tanınmasının ancak Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasında birçok konuda karşılıklı müzakereler sonucunda mümkün olacağını belirtmişti (Nəsibli, 2011: 259).

F. H. Hoyski, Çiçerin'in 20 Şubat 1920 tarihli notasına 7 Mart'ta yanıt verdi. Notada Hoyski şöyle yazıyordu: "*Halkların kendi kaderini tayin hakkı, Sovyet Hükümeti için kesin bir ilke olsaydı muhtemelen çeşitli meselelere: karmaşık ve uzun süreli müzakerelere bağlı olmazdı. Çünkü bu müzakereler farklı sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca ulusun bağımsızlığı ilkesinin müzakerelere bağlı olmaması, bu veya diğer eşdeğeri elde etmeye hizmet etmemelidir*". Notanın sonunda Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik tutumunun emperyalist devletlerin politikasından farklı olmadığı vurgulanmıştı. Bunlara ek olarak Azerbaycan tarafının, Rusya ile Azerbaycan arasında her iki tarafın egemenliği temelinde iyi komşuluk ilişkileri kurmak için müzakerelere başlamaya hazır olduğunu açıklamasına rağmen, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan Hükümeti'nin teklifine henüz cevap vermediği, ancak Azerbaycan Hükümeti Rusya'nın Azerbaycan'ın egemenliği konusundaki tutumuna somut bir yanıt beklediği de belirtilmişti (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 57; Пашаевым, 1998a: 556-558). Konu Azerbaycan'ın egemenliği olunca Çiçerin, F.H.Hoyski'nin bu notasını da yanıtlamadı. Böylece Sovyet Rusya, Azerbaycan'a açık şekilde askeri müdahalede bulunmağa başladı.

Sovyet Rusya, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile nota alışverişine ek olarak Azerbaycan'daki Bolşeviklerin örgütlenmesi, onlara silah ve mali yardım sağlanmasıyla meşguldü. 11-12 Şubat 1920'de Moskova'nın talimatıyla Azerbaycan'daki Komünist örgütlerin Bakü'de yapılan ilk kongresinde, Komünist ve Bolşevik örgütler Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) adı altında tek bir örgütte birleştiler. AKP, kendisini Rus Komünist Partisi'nin yerel bir şubesi ilan etti ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı çıktı (Коммунистическая Партия Азербайджана, 1986: 10-11).

Şubat 1920'de Moskova Hükümeti Bakü Bolşeviklerine 15 milyon ruble, Mart 1920'de ise Türkistan'dan Bakü Bolşeviklerine 3.500'den fazla tüfek, 17 makineli tüfek ve daha birçok mühimmat gönderilmişti (Токарежески, 1957: 257). Yıllık plana göre Bolşevikler Azerbaycan'da bir darbe yapacaklardı. Ancak tüm çabalara rağmen başarılı olamamıştılar. Bu nedenle Sovyet Rusya, açık askeri müdahale ile Azerbaycan'ı işgal

etme ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni devirme yoluna gitmiştir. Lenin'in 17 Mart 1920'de Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi'ne, Smilga ve Orconkidze'ye gönderdiği şifreli bir telgrafta Bakü'nün işgal edilmesini emrediyor ve şöyle yazıyordu: *"Bakü'nün alınması bizim için çok ama çok önemlidir. Tüm dikkatinizi buna yöneldin"* (Интернациональная Помощь XI Армии, 1989: 17).

Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığının arttığı bir dönemde ülkede bir güç krizi yaşandı. 30 Mart 1920'de N. Yusifbeyli başkanlığındaki hükümet kabinesi istifa etti. Yeni hükümet kurulana kadar, eski kabine hala yürürlükteydi. Yeni hükümetin kurulması Bolşevik Rusya'nın destekçisi Mehemed Hesen Hacinski'ye emanet edildi. Ancak Hacinski'nin Bolşeviklerin katılımıyla yeni bir kabine kurma girişimi başarısız oldu. Bolşevikler koalisyon hükümetine katılmayı reddetti. Bu nedenle Rus saldırganlığının Azerbaycan sınırlarına yaklaştığını gören Hacinski, 22 Nisan'da kendisine verilen hükümet kurma yetkisinden vazgeçti (Капаев, 1926: 115-116).

15 Nisan 1920'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feteli Han Hoyski, Rus birliklerinin Azerbaycan sınırlarında toplanmasıyla ilgili olarak Çiçerin'e bir nota gönderdi. Notada, Bolşevik birliklerinin Azerbaycan sınırları yakınında, Derbent bölgesi ve Dağıstan'da toplanma nedenleri hakkında bilgi talebinde bulundu (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 66). Ancak Sovyet Rusya, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın notasına yine de yanıt vermemişti.

21 Nisan 1920'de Kafkas Cephesi Komutanlığı, XI. Ordu Komutanlığı'na ve Volga-Hazar Donanması'na 27 Nisan'da Azerbaycan sınırını geçmeleri ve hızlı bir taarruzla Bakü vilayetinin topraklarını işgal etmeleri emrini vermişti. 23 Nisan'da XI. Ordu'ya gönderilen bir sonraki emirde, XI. Ordu'ya Bakü'yü değil, Azerbaycan topraklarının tamamının işgal edilmesi talimatı verilmişti (Интернациональная Помощь XI Армии, 1989: 19).

26 Nisan'da Azerbaycan sınırını geçen XI. Kızıl Ordu, 27 Nisan'da Guba ve Gusar'ı işgal ederek hızla Bakü'ye doğru ilerlemeye başlamıştı. O dönemde Azerbaycan Ordusu ülkenin Batısı'nda Ermenilerle savaşırken, ülkenin kuzey sınırında Bolşevik ordusuna direniş oluşturmak mümkün olmamıştı.

Türkiye'ye yardım bahanesiyle giden, bunun aksine olarak ise Bakü'nün girişinde bulunan Bolşevikler, 27 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti'ne iktidarı devretmesi için bir ulti-matom vererek devlet dairelerini ele geçirmeye başladılar. Böyle bir durumda Azerbaycan Parlamentosu, 27 Nisan akşamı Bolşevik ulti-matomunu kabul ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak şartıyla iktidarı Bolşeviklere devretmek zorunda kaldı. Parlament, hakimiyetin Sovyet Rusya'ya aşağıdaki şartlarla teslim edildiğini belirtti:

1. *Rus Ordusu, Bakü'ye girmeden demiryoluyla Anadolu'nun yardımına gidecektir*
2. *Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğü her türlü tecavüz ve kuyuttan masun kalacak*
3. *Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalacak ve inhilal etdirilmeyecektir*
4. *Azerbaycan Fırkası, siyasiyyesi-hüriyyet ve serbestliklerini muhafıza edecekler*
5. *Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve mebusandan heç kimse siyasi cinayetle suçlanmayacaktır*
6. *Serbest olarak toplanacak Azerbaycan Konseyleri, hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir* (Rəsulzadə, 1990: 66-67). Fakat Bolşevikler Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra belgedeki şartların hiçbirini yerine yetirilmemişti.

Bolşeviklerin kendi planlarını gizlederek halkı aldatmasında Türk subaylarının silahlı birliklere komutan tayin edilmesi büyük önem taşımıştır. Ayrıca Sovyet Rusya'nın "XI. Kızıl Ordunun Anadolu'ya yardıma gitmesi" fikrini propaganda etmesi de halkın bu meseleye güvenmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Türk subayları, özellikle de tüm kadrosu Türk olan "Yardım Alayı" ve "7. Piyada Alayı" da Azerbaycan Hükümeti'ne ihanet edip, Bolşeviklerin tarafına geçti ve savaş gemilerine kırmızı bayrak asarak toplanlarını hükümet binasına yöneltmişti. Hatta bu dönemde Resulzade, Bolşeviklerle işbirliği yapan Halil Paşa ve diğer Türk yetkililerine çağrıda bulunmuştu: "Yapmayınız, bizi kendi halimizle baş başa bırakınız. Yüz seneden beri Rus esaretinde olduğumuz süreçte onları daha iyi tanıdık. Onlar hiyle ile gelir, sonra bizi ezip geçerler" (Rəsulzadə, 1990: 66; Ağayev, 2008: 176).

Meselenin ilginç tarafı şu ki Fuat Sabit Bey, Halil Paşa ve diğer Bolşevik yanlısı politika taraftarı olan yetkililer bu çağrılarını ciddiye almamışlar. Oysa ki onlar, Bolşevikler tarafından kullanıldıklarının farkında bile değildiler (Ağayev, 2008: 176). Tabi bu zaman Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinde iç etkenleri göz ardı etmemek gerekir. Partiler arasında ilişkilerde kopukluk, kabinelerin sık sık değişmesinden yaranan boşluk vb. etkenler Bolşeviklerin şehri işgal etmesinde büyük rol oynamıştır. Fakat şu gerçek ki Ankara Hükümeti, Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinde de büyük katkı payına sahip olmuştur (Qafarov, 2020: 381).

Şunu da belirtelim ki Mustafa Kemal Paşa, hiçbir zaman Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgalini istememiş, hakimiyetin Bolşeviklerin tarafına geçmesini önermiştir. Sadece Mustafa Kemal Paşa'nın tayin ettiği Türk yetkililer, onlara verilen görevleri ihmal etmiş, hatta bazı dönemlerde Azerbaycan'a karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunmuşlar. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Bolşevikler ile iletişim kurmaya çalışsa da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye atacak herhangi bir hareketten çekinmiştir (Ağayev, 2008: 181-183). Böylece Azerbaycan'ı işgal eden Bolşeviklerin bu hareketinden sonra ister Azerbaycan partileri isterse de Ankara Hükümeti, daha sonralar feci şekilde aldatıldıklarının farkında olmuşlar (Ağayev, 2008: 183).

Böylece 28 Mayıs 1918'de ilan edilen ve Azerbaycan halkının tarihinde büyük hizmetler yapan Azerbaycan Cumhuriyeti, 23 ay sonra Rus askeri saldırısı sonucunda 27 Nisan 1920'de yıkıldı. Azerbaycan, Rusya tarafından yeniden işgal edildi ve Soyutleştirildi. Ancak Sovyet Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamasına ve her şekilde ona karşı savaşmasına rağmen Sovyet egemenliği altında bile Azerbaycan'ın bağımsızlığını tesis etmek zorunda kalmıştı. 28 Nisan'da Azerbaycan bağımsız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Ancak bu bağımsızlık formaliteden öteye geçmedi. Azerbaycan, doğrudan Moskova'ya bağlı bir Rus eyaleti olarak yöneltilmeye başlandı. Bundan sonraki olaylardan habersiz olan Azerbaycan halkı, Sovyet idolijisinin gerçekleştirdiği zulümlere katlanmak zorunda kaldı.

3. Azerbaycan`ın Sovyetleştirilmesi Döneminde Türkiye ve Rusya Arasında Yaşanan Sıcak Gelişmeler

Azerbaycan Cumhuriyeti`nin XI. Kızıl Ordu tarafından işgalinden sonra Sovyetlerle Türkiye arasında sıcak gelişmeler yaşandı. Kafkasya üzerine yapılan Türk-Rus görüşmelerinde esas konulardan biri Kafkasya`daki “Kafkas ülkeleri”nin Sovyetleştirilmesi ve iki ülke arasında doğrudan temasın sağlanmasıydı. Şöyle ki Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs 1919`da Havza`ya gelişinden kısa süre sonra buraya gelen bir Sovyet heyeti ile görüştüğünde, taraflar arasında Kafkasya`nın Sovyetleştirilmesi konusu tartışılmıştı. Hüsamettin Ertürk`e göre Mustafa Kemal Havza`da Albay Budyonni ile buluşmuştu. Bunun aksini söyleyen Yerasimos ise Budyonni`nin o sırada Saritsın`de antibolşevik güçlerle savaştığı için Türkiye`de olmasının mümkün olmadığını ve bu şahsın Budu Mdivani olduğunu kaydetmiştir (Sonyel, 1987: 84; Yerasimos, 2000: 104).

O sırada Mustafa Kemal Paşa`nın yardımcılarında Hüsrev Bey, 7 Haziran 1919`da Havza`dan Kazım Karabekir Paşa`ya gönderdiği bir mektupta, Bolşeviklerle temas kurmanın hangi sonuçlar vereceğini, düşman taaruzuna karşı Ruslardan silah alınması ve bu nedenle iki ülke arasında sınırın belirlenmesinin gerekliliğini vurgulamış, bunların beraberinde Bolşeviklerin Kafkasya`yı işgal etmesinin önemine de dikkat çekmiştir (Karabekir, 2008a: 64-66).

Şu hususu da belirtelim ki Bolşeviklerle ilk ilişkilerin kurulmasında İttihat ve Terakki Cemiyeti`nin rolü büyük olmuştur. Şöyle ki Enver Paşa`nın emriyle 20 Ekim 1918 yılında İstanbul`da gizli kurulan Karakol Cemiyeti`nin temsilcisi Baha Sait Bey, Kasım 1919`da Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Yürütme Kurulu temsilcisi olarak Bolşeviklerle ilişkiler kurmak için Bakü`ye gelmişti. Enver Paşa, ona müzakere yapmak ve imza etmek yetkisini bildiren belge de vermişti. 11 Ocak 1920`de RKP`nin Kafkasya Bölge Komitesi, Bakü`de Karakol Cemiyeti ile gizli bir antlaşma imzalamıştı. Fakat bu antlaşmanı, Mustafa Kemal Paşa onaylamamış ve Türkiye için zararlı olduğunu belirtmişti (Tansel, 1978: 248-249; Yerasimos, 2000: 127-129). 15 maddelik bu antlaşmanın metni Karakol Cemiyeti adına Baha Sait, Rus Hükümeti adına ise Şalva Eliava imzalamıştı. Anlaşma İngiltere`ye karşı olmasıyla beraber Kafkaslar, Orta Asya ve Orta Doğu`da İngiltere`ye yönelik ortak işbirliğini sağlayarak, Sovyet Hükümeti ile Türk Geçici Devrimci Hükümeti`nin savunma ve saldırı ittifakına girdiğini belirtmiş

oluyordu. Antlaşmanın 11. Maddesi'ne göre Türk Geçici Devrimci Hükümeti, Kafkasya'da Rusya ile Türkiye'yi birbirinden ayıran Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki mevcut hükümetlere karşı Rusya ile birlikte hareket edeceğine ve Azerbaycan'da hükümete karşı darbe yapmak için Türk milliyetçilerinin yetki ve şahsiyetlerinden kullanacağına söz veriyordu. Tüm bu amaçlar için Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC), Türkiye'ye para, silah, askeri danışman vb. araçlarla yardım etmek zorundaydı. Karşılığında ise Karakol Cemiyeti, mevcut Batı yanlısı rejimleri devirmede Kafkasya'daki Komünist Parti ve örgütlere yardım etmeyi ve İngiltere'ye karşı anlaşmayı imzalayan hükümetleri iktidara getirmeyi taahhüt ediyordu. Antlaşmanın 14. Maddesi'ne göre, anlaşma her iki taraftan üst düzeyde onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti (Həsənli, 2009: 404; Yerasimos, 2000: 127-129; Karabekir, 2008b: 702-704). Şunu da belirtelim ki Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmayan bu antlaşmayı gerçekte her iki taraf uygulamış ve sonucunda Azerbaycan, Rusya tarafından işgal edilmiş ve Sovyetleştirilmiştir.

Şu da unutulmamalı ki hem eski Osmanlılar hem de yeni Türkiye temsilcileri, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'daki olayları bir hükümet değişikliği olarak görmüş, bunun siüstem değişikliğine ve bağımsızlık kaybına yol açacağını görmemişti. İtilaf Devletleri'ne ve özellikle İngiltere'ye duyulan nefret, eski ve yeni Türk temsilcilerini Bolşevik Rusya'ya doğru sürükledi (Həsənli, 2012: 238).

Bu gelişmeler üzerine Bakü'deki Anadolu Harekatı'nın temsilcileri ve müttetikleri, Bolşeviklerin desteğiyle yeni kurulan "Türkiye Komünist Fırkası"na katılarak Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti'ni devirmek ve Bolşeviklerle anlaşmaya varabilecek bir hükümeti iktidara getirmek için birlikte çalışmaya başladılar (Karabekir, 2008b: 680-681; Aslan, 2004: 48-49).

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu Harekatı'nın Sovyet Rusya ile ilişkilerinden sorumlu olarak Kazım Karabekir Paşa'nı atamıştı. Ağustos 1919'da Karabekir Paşa tarafından Bakü'ye gönderilen Ömer Lütfi ve Fuat Sabit Bey'le görüşlerinde Bolşevikler, Sovyetlerin Türkiye'ye askeri ve mali yardımda bulunmaya hazır olduklarını ve bu yardımların sağlanması için önce Kafkasya'nın Sovyetleşmesini şart koşmuşlardır (Qafarov, 2018a: 347-348).

Aslında Mustafa Kemal Paşa, Anadolu Harekatı'nı teşkil etmek için Rusya'dan yardım almayı daha uygun görüyordu. Bu nedenle, Kazım Karabekir Paşa'nın fikrine uyarak "Bolşevikleşme tezisi"ni 16 Mart 1920'de kabul etmişti. Kazım Karabekir Paşa, Halil Paşa'yı (Demir Ali Bey) namıyla Erzurum'dan Nahçıvan'a, oradan da Bakü'ye gönderdiğinde ona, Azerbaycan Hükümeti ile Bolşeviklerin görüşmesini teşkil etmeyi ve bu prensip üzerinden yürüyerek Sovyetlerle Türkiye arasındaki yolun açık tutulmasını tavsiye etmişti (Tansel, 1978: 250-251; Qafarov, 2018a: 349).

Eylül 1919'un sonunda Bakü'ye gelen Halil Paşa, Anadolu Harekatı'na yardım sağlamak için Azerbaycan Hükümeti'yle beraber Bolşeviklerin Kafkas Komitesi ile de müzakerelerde bulunmuştu. Fakat Halil Paşa, Bolşevikler ve Azerbaycan Hükümeti ile anlaşma sağlayamamış ve bunun sonucunda Bolşeviklerin Azerbaycan Hükümeti'ni devirme ve işgal etme planlarında yer almıştı. O dönemde Kazım Karabekir Paşa'dan "asıl göreviniz Sovyet yönetimini Türkiye sınırına getirmek olmalıdır" emrini alan Halil Paşa, anılarında bu fikri Azerbaycan'ı Ruslara teslim etmek anlamına geldiğini vurgulamıştı. *"Bağımsızlığı ve geleceği için çalıştığımız Azerbaycan, rengi ne olursa olsun Ruslar tarafından kontrol edilmesini bir ihanet olarak değerlendiriyorum. Bu, özellikle Anadolu'da bağımsızlık için savaşıırken, benim ve diğer Türk paşalarının maddi ve manevi intiharından başka bir şey olmayacaktı"* (Sorgun, 1997: 323-324). Anlaşılan şu ki Bolşevikler, Anadolu Harekatı'na Sovyet yardımını sağlamak için başta Azerbaycan olmak üzere Güney Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesini şart koşmuş ve bu şart Türk temsilcileri tarafından kabul edilmişti.

Azerbaycan ve Gürcistan bağımsızlığı Versay Yüksek Konseyi tarafından 11 Ocak 1920'de fiilen tanınmasına rağmen Müttefikler Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'ni Bolşevizm'den korumak için herhangi bir pratik adım atmamıştılar. İngiliz tarihçi Edvard Carr, haklı olarak Paris'te konuşulan güzel sözlerin Güney Kafkasya için pek bir şey ifade etmediğini yazmıştı. Dış yardım olmadan, Güney Kafkasya'nın bağımsız cumhuriyetlerini Bolşevizm'den kurtarmak mümkün olmayacaktı (Carr, 1989: 316). Şunu da belirtmek gerekir ki Anadolu Harekatı'nın lideri Mustafa Kemal Paşa, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasını, Müttefiklerin Türkiye ile Rusya'nın birleşmesini engelleyerek Türkiye'yi yok etme planı olarak nitenlendirmişti (Karabekir, 2008a: 513).

Mustafa Kemal Paşa, 6 Şubat 1920`de Kazım Karabekir Paşa`ya gönderdiği şifreli bir telgrafta bu konuyla ilgili düşüncelerini yazarak Müttefiklerin, Rusya ile Türkiye`nin arasının bozulması için Kafkasya milletlerini kullanma planını ortaya attıklarını ve onların bağımsızlığını onaylamakla Bolşevizm`e karşı mücadeleye dahil ettiklerini kaydetmişti. Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletleri`nin bu planının başarılı olacağını ve Anadolu`nun Kafkas Devletleri tarafından kuşatılarak Türkiye`ye karşı kesin bir bariyer oluşturacağını ve dolayısıyla direnemeyeceğini vurgulayarak, Kafkasya bariyerinin kurulmasını Türkiye`yi yıkma planı olarak gördüğünü ve bu nedenle bariyerin inşasına karşı tüm önlemleri almak gerektiğini, Doğu Cephesi`nde resmi veya gayri resmi seferberlik yapılmasını, Kafkas ulusları Türkleri ablukaya almaya karar verdikleri zaman onlara karşı ortak saldırı gerçekleştirmek için Bolşeviklerle anlaşmak mecburiyetinde olduğunu kaydetmişti (Karabekir, 2008a: 512-514).

Bolşevik ordusu, Nisan 1920`de Azerbaycan sınırına ulaştığında Kazım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa`dan Moskova Hükümeti`ne resmi bir müracaat göndermesini istemesi üzerine, TBMM Mustafa Kemal Paşa`nın imzasıyla Sovyet Rusya`ya bir mektup hazırlamış ve bu mektup 26 Nisan 1920`de Kazım Karabekir Paşa tarafından Moskova`ya gönderilmişti (Karabekir, 2008b: 746). Mektupta, TBMM`in Moskova Hükümeti`ne ilk teklifi olarak Emperyalist hükümetlere karşı Bolşevik Ruslarla birlikte hareketin ve ittifakın kabul edildiği, Bolşevik güçler tarafından Gürcistan`ın Bolşevik Birliği`ne katılmasının sağlandığı takdirde, Türk Hükümeti`nin Ermenistan`a saldıracağı ve Azerbaycan Hükümeti`nin Bolşevik devletler sırasına dahil edileceği tahhüdü verilerek ortak mücadele için Rusya`dan ilk taksit (avans kredisi) olarak beş milyon altın, silah, tıbbi malzeme ve Doğu`ya harekete geçecek güçler için yiyecek istenmişti (Karabekir, 2008b: 747-748). Bu mektup, Mayıs 1920`nin sonlarında Moskova`ya ulaştı. 3 Haziran`da ise Moskova Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa`ya cevap mektubu gönderdi (Деев ve diğerleri, 1958: 554-555).

Qafarov`a (2018a: 384-385) göre Mustafa Kemal Paşa`nın Rus Hükümeti`ne gönderdiği mektubun ikinci maddesinde “Türk-Rus işbirliğine dayanarak Güney Kafkasya`nın Sovyetleştirilmesi meselesi”, aslında Baha Sait`in 11 Ocak 1920`de Bakü`de Bolşeviklerle imzaladığı anlaşmanın on birinci maddesinde yer almıştı ve bu

maddenin gerçekleşmesi sonucunda Bakü Rus Ordusu tarafından işgal edilerek Sovyetleştirilmişti.

Bolşeviklerin Azerbaycan'ı darbeyle devirmek girişimi gerçekleşmeyince onlar Müsavat Hükümeti'ni düşürmek için Azerbaycan'daki Türk prestijinden kullanmak kararına gelmiştiler. Anadolu'ya yardıma gitmek için Azerbaycan'a dahil olan Rus Ordusu, halkın Türklere olan sempatik duygularından yola çıkarak *“Türkiye yaşam ve ölüm için mücadelede, Kırmızı Ordu yardıma gitmek istiyor, fakat Müsavat Hükümeti buna izin vermiyor”* diye onların gözlerini kandırıcı sloganlarla boyamıştı (Məmmədzadə, 1992: 134).

Anadolu Harekatı'na Bolşevik yardımını sağlayan Halil Paşa, bir taraftan Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti'ni devirmek için muhalifet partilerini birliğe çağırıyor, diğer taraftan ise Kırmızı Ordu'nun rahat şekilde işgal politikasını teşkil etmek için Azerbaycan halkına hitaben bildiriler yayınlıyordu. Bildiride: *“Kırmızı Ordu, Azerbaycan Ordusu tarafından direniş görmeden Samur, Khaçmaz, Çarki istasyonlarını geçerek ilerlemektedir. Kan dökülmemiştir. Ama başka yerlerde direnme olursa kan dökülmesine neden olabilir. Azerbaycan'da bağımsız halk cumhuriyeti hakim olacaktır. Endişelenmeye gerek yoktur, her tarfta sessizce oturmanız lazım”* (Qafarov, 2020: 372-373).

Rusya'nın asıl amacını anlayan M. E. Resulzade'nin tüm çabalarına rağmen Halil Paşa ve yakın arkadaşları, 27 Nisan 1920'de XI. Kırmızı Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinde Bolşeviklerle birlikte hareket etmiştiler. Azerbaycan Ordusu ve donanmasında görev yapan Türk subayları, ihanet ederek Bolşeviklerin yanında yer almış ve onların yardımıyla bir tren istasyonu dahil olmak üzere şehrin bir çok önemli yerlerini tutarak, Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü'den ayrılma girişimini engellemişti (Хейфец, 1964: 108; Rəsulzadə, 1990: 66).

Böylece “Anadolu'ya yardım etmek” adı altında Azerbaycan'a giren XI. Kırmızı Ordu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni devirerek işgal etti. Mayıs 1920'nin sonuna dek Nahçıvan hariç, Azerbaycan topraklarının tamamı Rus birlikleri tarafından işgal edildi. Ardından 28 Temmuz'da, Nahçıvan da Rus Ordusu tarafından işgal edildi (Karabekir, 2008b: 916). Gerçek şu ki Rus Ordusu, Anadolu'ya yardıma gitmemişti. Azerbaycan'ın

işgalinden sonra Halil Paşa, Fuat Sabit Bey ve diğer Anadolu temsilcileri, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi karşılığında Türkiye'ye vaat edilen Sovyet yardımını almak için Moskova'ya gittimşiler (Rəsulzadə, 1990: 68). Lenin Hükümeti, gerçekten de Azerbaycan'ın ve bir bütün olarak Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi karşılığında Türkiye'ye vaat edilen mali ve askeri yardımı sağlamıştı (Cankut, 2018).

Türk tarihçi Alptekin Müderrisoğlu'na (1974: 545) göre Sovyet Rusya, 1920-1922 yıllarında Türkiye'ye yaptığı mali yardım 11 milyon altın ruble ve 100 bin liralık külçe altından oluşuyordu.

Azerbaycanlı tarihçi Vasif Qafarov'a (2020: 377) göre ise 1920-1922 yıllarında Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı mali yardımın miktarı 17.466.800 altın ruble, yani 1 altın 10 rublenin 8.6 gram olduğu dikkate alınsa, toplamda bu mali yardım 15021.4 kg'ı bulmuştu.

Sovyet Rusya mali yardıma ek olarak Türkiye'ye askeri yardım da yapmıştı. 1920-1922 yılları arasında Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye 43.703 tüfek, 327 makineli tüfek, 94 top, 53.938 sandık mühimmat (63 milyon tüfek mermisi, 177.661 top mermisi, 4.000 el bombası, 4.000 şarapnel mermisi, 20.000 gaz maskesi vb.) askeri yardımlar gönderilmişti (Qafarov, 2020: 377; Oran, 2002: 162).

Görüldüğü gibi Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşması, zamanın talebinden ve Türkiye'nin Avrupa güçleri tarafından işgaline karşı mücadelesi zemininde baş vermişti. Azerbaycan tarafından olumsuz karşılanan bu yakınlaşma, devletimizin Sovyetler tarafından işgaline yol açmış ve halkımız büyük acılarla yaşamaya mecbur bırakılmıştı. Bu gerçek, inkar edilmez bir hakikattir.

4. Cumhuriyetin Çöküşünden Sonra Türkiye-Rusya Arasında Azerbaycan Meselesinin Müzakeresi

4.1. I. Moskova Müzakeresi ve Azerbaycan

TBMM'in kurulmasından kısa bir süre sonra 11 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya ile görüşmek üzere Moskova'ya bir heyet gönderdi. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyette Ekonomi Bakanı Yusif Kemal (Tengirşek), Lazistanlı tutuklu Osman Bey, Askeri temsilciler İbrahim Tali (Öngören) ve

Seyfi (Düzgören) yer almıştı. Nihayet uzun bir gecikmeden sonra heyet, 19 Temmuz 1920'de Rusya'ya ulaştı (Yerasimos, 2000: 148-150).

Bekir Sami başkanlığındaki heyet Moskova'ya gelmeden önce Halil Paşa, Fuat Sabit Bey, Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir, Bedri Bey'ler ve diğer İttihatçı ve yeni Türk temsilciler Moskova'ya gelerek hükümet ile görüşmüş, Anadolu Harekatı için bazı mali ve askeri yardım elde etmişler (Yerasimos, 2000: 148-154).

Temmuz sonunda Enver Paşa da Moskova'ya gelmişti. 16 Mayıs 1920'de Çiçerin, Rus Dışişleri Bakanlığında Türk temsilcilerle üç saatlik görüşme ve tartışılan konular hakkında Lenin'e gönderdiği bildiride TBMM ile yakınlaşmanın Rusya'nın Doğu politikasının geniş çerçevede güçlenmesine yol açabileceğini, Türkiye'de Komünizm'in temeli olmadığını, ancak Bolşevizm'in popüler olduğuna işaret ederek Halil Paşa'nın, hükümetten para ve silah istediğini ve onların tüm ulusların kendi kaderini tayin hakkını tam olarak tanıdıklarını, buna müteakiben Halil'in programının tüm Asya halklarının Avrupa emperyalizmine karşı mücadelesi anlamına gelen Monro Doktrinini'ne benzer olduğunu belirtmişti (Həsənli, 2012: 240).

19 Temmuz'da Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyetinin Moskova'ya gelmesine rağmen 24 Temmuz ve 4 Ağustos tarihlerinde Lev Karahan ile Dr. Fuat Sabit Bey arasında gerçekleştirilen iki gayri resmi görüşme dışında, Ağustos ortasına kadar resmi çevrelerce hiçbir Türk heyeti kabul edilmemişti. Bunun sebebi Sovyet Rusya'nın Ermenistan ile ilişkilerini tam olarak netleştirmeden Türk heyetiyle resmi görüşmelerde bulunmak istememesiyle ilgiliydi. Diğer taraftan Bolşevik liderler, Ağustos'ta imzalanacak Sevr Antlaşması'na yeni Türk Hükümeti'nin nasıl tepki vereceğini merakla bekliyorlardı. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'yla Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakların yüzde 80'den mahrum bırakıldı. Ancak Mustafa Kemal Paşa başta olmakla Ankara'da yeni hükümet kuran Türk Milli Mücadelesinin liderleri, Sevr Antlaşması'nın şartlarını reddederek ona karşı savaşılmaya başladılar (Həsənli, 2012: 250).

Bu arada Ermeni Hükümeti de Moskova'ya Şant'ın liderliğinde heyet göndermişti ve bu heyet 31 Mayıs 1920'de Lev Karahan tarafından kabul edilmişti. Bu görüşmelerde Ermeni heyeti, Kafkasya'ya sığınan 300.000 Anadolu Ermenisi'nin iadesini ve

Türkiye`den onlar için toprak satın alınmasını talep etmiştiler. Lev Karahan ise Ermeni heyetine, Sevr Antlaşması`nda öngörülen Büyük Ermenistan projesinden vaz geçmesi halinde Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti`nden yerinden edilmiş Ermenilerin iadesini ve Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenilere verilmesini isteyeceğini belirtmişti (Yerasimos, 2000:145).

31 Temmuz 1920`de Sovyet Rusya`nın Kafkasya temsilcisi Baris Legrand Ermeni Hükümeti`nin temsilcileri A. Camalyan, A. Babalyan`la Tiflis`te (Gürcistan) görüşmelere başladı. Bu müzakereler sonucunda 10 Ağustos 1920`de Rus-Ermeni Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Ermenilerin üzerinde hak iddia ettiği Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan Sovyet kontrolünde kalıyor, Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolu askeri kargo hariç, Ermeniler tarafından kullanılacaktı. Ayrıca Sovyet Rusya, Ermeniler için Anadolu`dan toprak ele geçireceğine de söz veriyordu (Qafarov, 2020: 383-384). Böylece bu antlaşmayla Sovyet Rusya, Erivan Hükümeti`ni kısmen de olsa boyun eğdirmeyi başarmıştır.

13 Ağustos`ta Moskova Hükümeti, Ermenileri tabi ederek onların Türkiye ile ilgili fikirlerini öğrendikten sonra Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyetini resmen kabul etti. Türk heyeti, bu görüşmede ilk defa olarak Rus - Ermeni Antlaşması hakkında bilgi aldı. Kendini Ermenilerin savuncusu olarak göstermeye çalışan Çiçerin, Sevr Antlaşması`nın kendilerine verdiği ayrıcalıkları gerçekleştirmeye çalışıyordu. Çiçerin, 1918`de Lenin ve Stalin`in imzaladığı “Türk Ermenistan”ı kararnamesinin hükümlerini yeniden gündeme taşıyarak Van, Muş, Bitlis gibi Türk vilayetlerinin Ermenistan`a devrini müzakere etmişti. Bunlara ek olarak Türkiye`ye yapılacak yardım konusuyla ilgili Halil Paşa ve Cemal Paşa ile görüşüleceğini ve onların rızalarının alınacağını belirtmişti. (Yerasimos, 2000: 160-161). Türk heyeti ise böyle bir politikanın Türkiye`yi bölmek isteyen İtilaf Devletleri`nin politikasından farklı olmadığını ve Halil Paşa ile Cemal Paşa`nın Türkiye adına müzakere etme haklarının bulunmadığını belirterek Çiçerin`i protesto etmişti (Tengirşek, 1967: 167-168). Çiçerin`in Ermeni meselesiyle ilgili Türkiye`ya karşı yaptığı bu asılsız iddilar, görüşmelerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştu.

Türk heyeti, krizden çıkış yolu olarak 14 Ağustos`ta Lenin ile görüşerek Rusya ile Ermenistan arasında imzalanan anlaşmadan duydukları endişeyi dile getirmiş ve Çiçerin`i

Anadolu'dan Ermenilere toprak istemesi meselesiyle ilgili uyarmayı istemişti. Ermenilerle imzalanan anlaşmanın bir zorunluluk sonucu olduğunu söyleyen Lenin, “*Biz bu anlaşmayı imzalayarak hata yaptığımızı anladık ve düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek, siz düzeltirsiniz*” demişti. Ayrıca Lenin, yakın gelecekte tüm sorunların Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesiyle çözüleceğini söylemişti. Bu görüşme, Türkler arasında bir umut yaratmış ve görüşmelerin devam etmesine karar verilmişti (Qafarov, 2018a: 400; Yerasimos, 2000: 161).

Sonrakı gelişmeler Lenin'in vaatlerinin hiçbir önemi olmadığını göstermişti. Zira Rusya Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Andrey Sabanin ve Yevgeniy Adamov, 17-24 Ağustos tarihlerinde Türk heyeti ile 8 Maddelik anlaşma taslağı hazırlamalarına rağmen Çiçerin'in Anadolu'daki Ermeniler için toprak talep etme konusundaki tutumu, bu anlaşmanın imzalanması önünde büyük engel olarak kalmıştı. Türk heyeti ile müzakereler 24 Ağustos'a kadar askıya alınmıştı. Lakin bunlara ek olarak Anadolu'ya geri dönen Türk temsilcilerle birlikte askeri ve mali yardımlar gönderilmişti (Tengirşek, 1967: 178-181) Bu olumsuz görüşmelerden sonra Bekir Sami Bey, Şubat 1921'de hem Türkiye'de hem de Londra Konferansı'nda Sovyetlerin sıkı bir muhalifi olarak konuşmaya başlamıştır.

Böylece Çiçerin'in Ermenileri himaye etmesi, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Çiçerin'in hareketlerine kızan Orconokidze Çiçerin, Lenin, Trotski ve Stalin'e yazdığı mektupta, Çiçerin'in Muş-Van-Bitlis'i talep etmesinin Antanta taraftarlarını güçlendirdiğini ve Mustafa Kemal'in İtilaf Devletleri ile yakınlaşma yollarını aradığını kayd etmişti. Ayrıca Doğu Anadolu halkının Antanta'ya nefret etmesinin sebebinin onların Muş-Van-Bitlis'i Ermenilere vermek istemesinden ileri geldiğini vurgulamıştı (Həsənli, 2012: 265-266).

Orconkidze'nin, “Çiçerin'in Ermeniler için toprak talebi ile ilgili tutumu” hakkında mektubunu ve bunun Türkiye ile ilişkileri askıya almasına neden olduğunu öyrenen Stalin, acilen Lenin'e öfkeyle şunları yazmıştı: “*Lenin yoldaş, Çiçerin'in ne zamansa Van, Muş, Bitlis'in (Türk hakimiyetindeki bulunan Türk vilayetleri) Ermenilere verilmesi için Türklere aptalca talep göndermiş. Bu, Ermeni epmeryalist talepler bizim talepler olamaz. Ermenilerin etkisi altında olan Çiçerin'e, Türklere nota göndermesi yasaklanmalı*” (Həsənli, 2012: 264-265).

Tüm bunlara rağmen Çiçerin, Ermeniler için Türkiye'den toprak koparma politikasından vazgeçmemiştir. Eylül 1920'de Ermenistan'a karşı askeri operasyonlar başlatan Türkiye onları dize getirdiğinde, Sovyet Dışişleri Komiseri'nin Türkiye'ye karşı tutumu değişti. Bu da Türkiye ile Sovyet Rusya arasında müzakerelerin yeniden başlanmasına ve iki ülke arasında ilişkilerin kurulmasına fırsat yaratmıştı.

4.2. II. Moskova Müzakeresinde Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü ve Egemenliği Meselesi

1920 Eylül ayının sonlarında Türkiye, Ermenistan'a karşı askeri operasyonlar başlatmak zorunda kaldı. Bu operasyonlar, Ermenistan'ın tamamen yenilgiye uğraması ve 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşmaya göre Nahçıvan, Şarur, Şahtahtı, Kükü Dağı, Hemesur Dağı, Kurdkulak köyü, Saat Dağı, Arpaçay köyü, Gernerli Dağı, Saray-Bulag Dağları, Ararat İstasyonu ve Araz Nehri yakınlığındaki Aşağı Karasu Nehri'nin aktığı yerin güneyindeki alanlar Ermenistan'ın kontrolü dışında kaldı. Ermenistan, bu topraklarda referandumla belirlenecek hükümete müdahale etmemeli ve bu bölgeler geçici olarak Türkiye'nin koruması altında kalacaktı. Sınırlar, anlaşmanın imzalanmasından iki hafta sonra her iki taraftan oluşturulacak komisyonun vasıtasıyla belirlenecekti. Ermenistan Kars, Artvin ve eski İrevan ilinin Sürmeli ilçesinin Türkiye'ye devrini resmen tanıyor, aynı zamanda Sevr Antlaşması'nın feshini kabul ediyordu (Киракосян, 1972: 683-687).

29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet hakimiyeti kuruldu. Yeni kurulan bu hükümet, Gümrü Antlaşması'nı reddetti. Aynı zamanda 2 Aralık 1920'de Sovyet Rusya, Ermenistan ile askeri-politik bir anlaşma da imzaladı. Anlaşmaya göre Rusya, Zengezur ilçesi de dahil olmakla, eski Erivan eyaletinin topraklarını Ermenistan'ın bir parçası olarak tanıdı (Kazımlade, 2016: 333-334) Böylece Azerbaycan, Nahçıvan ve Türkiye'den ayrı kaldı.

Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Komünist liderliği, 1 Aralık 1920'de Sovyet iktidarının kurulmasından dolayı Ermenistan'ı tebrik eden bir bildiri yayınladı. Açıklamada, Zengezur ve Nahçıvan ilçelerinin topraklarının Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez bir toprağı olduğu ve Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine kendi kaderlerini belirleme hakkının verildiği belirtildi (Musayev, 1996: 267).

1920'lerin sonlarına doğru Güney Kafkasya'da ciddi askeri-politik süreçlerin yaşandığı bir dönemde, Sovyet Rusya "Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilmesi" konusunda Türkiye'ye karşı önceki tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştı. Aralık 1920'de TBMM Hükümeti, Rusya Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin'in Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile müzakereleri sürdürmek ve anlaşma imzalamak niyetine olumlu yanıt vermişti (Белов ve diğerleri, 1959: 391-392, 436). Böylece Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin normale dönüştürülmesi ve temasların kurulması için Moskova'da bir konferans düzenlenmesine karar verilmişti.

Türk Hükümeti'nin Rusya'ya gönderdiği yeni heyetin başkanlığını Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal yaptı. 14 Aralık'ta Ankara'dan ayrılan heyete, Eğitim Bakanı Rıza Nur ve Askeri temsilci olarak Saffet (Arıkan) Bey'ler de dahil idi (Tengirşek, 1967:199). Bu arada 21 Kasım 1920'de Moskova'ya Büyükelçi olarak atanan Ali Fuat Cebesoy da Kars'tan 15 Ocak'ta (Cebesoy'un heyeti 16 Aralık'ta Karsa gelmişti) heyetle birlikte yola çıkmıştı (Cebesoy, 1955: 101, 111). Ankara-Kars-Tiflis-Bakü-Moskova güzergahından hareket eden Türk heyeti, 29 Ocak 1921'de Bakü'ye, 6 Şubat'ta ise buradan ayrılarak 18 Şubat'ta Moskova'ya ulaştı (Cebesoy, 1955: 128-130).

18 Şubat'ta Moskova'ya yetişen Türk heyeti, tren istasyonunda fahri geçit töreniyle karşılanmıştı. 19 Şubat'ta ise Türk heyeti, Rusya Dışişleri Bakanlığında Çiçerin ve Karahan tarafından kabul edilmişti. Aynı gün, Ali Fuat Cebesoy da itimatnamesini Çiçerin'e sunmuştu (Киреев, 2007: 140).

Gayrı resmi görüşmeler 21 Şubata'dek devam etmişti. Ağustos 1920'de Çiçerin, Bekir Sami Bey ile yaptığı görüşmelerde Van, Bitlis ve Batum'la ilgili taleplerini yeniden ileri sürdüğü için bu görüşmeler pek umutverici olmamıştı. Çiçerin ve Karahan, Türklerin Gümrü Antlaşması'nı feshetmesini ve 1914 sınırlarının yeniden kurulmasını talep etmişti. Çiçerin'in talepleri o kadar kabul edilmezdi ki Türk heyeti, birkaç gün ara vermek zorunda kalmıştı. Türk heyeti, Çiçerin'i etkilemek için 22 Şubat'ta Stalin'le bir araya gelerek ondan yardım istemişti. Stalin ise konuyla ilgili Türk heyetine vaat vererek bazı umutlar yaratmıştı. Stalin, Sovyet Rusya'nın Artvin ve Ardahan'ı Türklere taviz verebileceğini vurgulamıştı (Sonyel, 1991: 52-53).

İkinci Moskova görüşmelerinin resmi bölümünün başlamasından önce Türk heyetinin en büyük başarısı, Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Ermeni uyruklu Lev Karahan'ın görevden alınması olmuştu. Bununla beraber Moskova Hükümeti, Türklerle müzakerelere Güney Kafkasya hükümetlerini de dahil etmek istese de Türk heyeti protesto ederek Güney Kafkasya ile müzakere etme yetkilerinin olmadığını söylemişti. Sovyet Rusya ise bu meseleni kabullenmek zorunda kalmıştı (Həsənli, 2012: 337 Cebesoy, 1955: 149). 25 Şubat 1921'de Rusya ile Türkiye arasındaki ikinci Moskova müzakerelerinin başlanması arifesinde, Gürcistan'ın da Sovyetleştirilmesi Moskova Hükümeti'nin konumunu daha da güçlendirmişti (Cebesoy, 1955: 154).

Türk heyeti ile Rus heyeti arasındaki resmi görüşmeler, 26 Şubat 1921'de başladı. II. Moskova müzakerelerinde, Sovyet Rusyası'nı G. Çiçerin ve Celal Korkmazof, Türkiye'yi ise Yusif Kemal Bey, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Cebesoy temsil ediyordu (Cebesoy, 1955: 149).

II. Moskova müzakerelerinde Nahçıvan ve Azerbaycan'ın egemenliği meselesi de ele alınmıştı. Türk heyeti, Azerbaycan ile ilgili konularda çok hassas davranmış, Sovyet Azerbaycan'ın en azından kendi bağımsızlığını korumaya ve ulusal çıkarlarını sağlamaya çalışmıştı. Moskova'da Rusya ile görüşükten sonra Bakü'ye gelen Türk heyeti, Azerbaycan ile bir anlaşma imzalamayı amaçlıyordu. Ankara Hükümeti, bu antlaşmayla hem Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkileri düzenlemek hem de Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiğini Rusya'ya göstermek istiyordu. Fakat Rus Hükümeti, Azerbaycan ile ayrı bir anlaşma imzalanmasına izin vermemişti (Qafarov, 2020: 395).

Batum meselesinin yanı sıra Nahçıvan meselesi de Moskova görüşmelerinde müzakere konusu olmuştu. Nahçıvan bölgesinde Ermeniler tarafından Türk-Müslümanlara karşı soykırım suçları işlenmiş ve halk yardım için Türkiye'ye müracaat etmek zorunda kalmıştı. Türk tarafı, Batum ve Gümrü Antlaşmaları kapsamında Nahçıvan'ı himayesi altına alarak bölgeyi kontrol altında tutmaya çalışıyordu. 13 Aralık'ta Yusif Kemal Bey'in Rusya'ya gedişi arifesinde, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi hiçde tesadüf değildir. *“Paşam, Ruslar Nahçıvan'da ısrar ederlerse, ne yapalım?”* sorusuna Mustafa Kemal Paşa şöyle söylemiştir: *“Nahçıvan bir türk kapısıdır. Bu konuda elinizden geleni yapın”* (Ağayev, 2008: 271)

Bu nedenle Moskova müzakerelerinde Türk heyeti, Nahçıvan meselesine özel önem veriyordu. Nahçıvan'ı Türk himayesi altında tutma önerisi Rusya tarafından onaylanmadıkta Türk heyeti, Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak himayesi altında bağımsız bir devlet olmasını önerdi. Ancak Rus tarafı, bu teklifi kabul etmedi. Mevcut durumda Türk heyeti, Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete taviz vermemeyi taahhüt etmesi halinde, bölge üzerindeki bu korumayı Azerbaycan'a vermeye istekli olduğunu belirtti (Qafarov, 2020: 390-391; Həsənli, 2012: 353-354). Türk heyeti, çok büyük zorlukla Nahçıvan'la ilgili bu formülü Rusya tarafına kabul ettirmeyi başardı ve Nahçıvan'ın sınırlarının belirlenmesiyle ilgili olarak askeri eksperlere talimat verildi (Həsənli, 2012: 354).

12 Mart'taki toplantıya, her iki taraftan delegasyonların yanı sıra askeri eksperler de katılmıştı. Her iki taraf toplantı gündemine bir anlaşma taslağı sunmuştu. Rus taslağı, 15 maddeden oluşuyordu. Bu taslağın 3. Maddesi'nde Nahçıvan meselesi eksik kalmış, vilayet sınırları meselesi ise açık tutulmuştu. Ancak Türk heyetinin görüşmeye sunduğu 16 maddelik anlaşma taslağında ise daha fazla sorun yaşanmaması için Nahçıvan'ın Ermenistan ile olan sınır çizgisinin net bir şekilde belirtilmesi gerekli görülmüş ve bu hattın esas çizgileri belirtilmiştir. Rus temsilcileri, Türk tarafının Nahçıvan sınırlarında belirlediği sınır çizgisinin Azerbaycan'ın azami gerekliliklerini aştığını belirterek kabul etmeyi reddetmişti. Rus heyeti, Şerur-Dereleyez çevresinin sınırlarının etnografik prensiplere göre belirlenmesi pozisyonunu ileri sürmüştü. Ancak Türkler, bu ilkelere karşı çıkmıştılar (Ağayev, 2008: 273; Həsənli, 2012: 361-362).

Ayrıca Rus heyeti belirtiyordu ki Nahçıvan ile Ermenistan arasında gelecekte yapılacak görüşmelerde herhangi bir değişiklik yapılırsa bu değişiklikler, Azerbaycan'ın kabul ettiği hamilikten taviz vermeme taahhüdünün ihlali olarak görülmemelidir. Aslında Rusya, gelecekte Nahçıvan topraklarından Ermenistan'a herhangi bir taviz verilmesine zemin hazırlıyordu. Fakat Türk temsilciler, bu meselenin Türkiye'nin Doğu sınırlarının güvenliği açısından çok önemli olduğu ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında bu konuyla ilgili herhangi bir görüşme olasılığı dışında, bu sorunun çözülmesi gerektiği konusunda ısrar ederek Rusların tehlikeli oyunlarına karşı çıkmıştılar (Ağayev, 2008: 274).

Uzun tartışmalardan sonra Türkiye'nin teklifiyle Şerur-Dereleyez dairesi Nahçıvan'a devredildi ve İrevan dairesinin tartışmalı kısımlarında, sınırın Kömürlü Dağ (6930) ve Saray Bulag (8071) Dağlarından, Ararat İstasyonu'ndan başlanması kararlaştırıldı. Bütün bu meselelerin Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye temsilcilerinden oluşan karma bir komisyona sunulması kararlaştırıldı (Ağayev, 2008: 274).

Nihayet, konferansın 14 Mart'taki toplantısında Nahçıvan'ın statüsü meselesi tam olarak belirlenmişti. Böylece Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Nahçıvan konusundaki tereddütlü tutumuna son koyulmuş ve Azerbaycan'ın herhangi bir devlete taviz vermemesi şartıyla bu toprakların, onun himayesi altında kalması taraflar arasında kararlaştırılmıştı (Həsənlı, 2012: 363).

18 Mart 1920 yılı saat 22:00'da Moskova Konferansı'nın Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında yapılan son genel toplantısında, Rusya ve Türkiye arasında 16 Madde ve 3 Ek'ten oluşan "Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" imzalandı. Türk heyeti, antlaşmanın altına 18 mart tarihinin değil, İstanbul'un işgalinin yıl dönümü ile ilgili olarak 16 Mart tarihinin yazılmasını istemiş ve bu teklif Rusya tarafından kabul edilmişti. Zira Rusya, 16 Mart 1921'de İngilizlerle ticaret anlaşması imzalamış ve bu tarihin kayd edilmesi İngilizlerle Ruslar arasında ilişkilerin yoluna girmesinden dolayı bir fırsat idi (Yerasimos, 2000: 219; Həsənlı, 2012: 367). Antlaşmanı Rusya tarafından Georgi Çiçerin ve Celalettin Korkmazov, Türkiye tarafından ise Yusuf Kemal, Rıza Nur ve Ali Fuat Cebesoy imzaladılar (Ağayev, 2008: 275).

Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesi Nahçıvan'ın statüsünü şu şekilde tanımlamaktadır:

"Antlaşmayı imzalayanlar ek 1 ilavesinde gösterilen sınırlar dahilinde Nahçıvan bölgesinin kendi koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete taviz vermemesi şartıyla, Azerbaycan'ın himayesi altında özerk bir bölge oluşturacağını kabul ediyorlardı.

Üçüncü maddenin devamında ise "Üçgen kuşakta oluşturulan Nahçıvan toprakları Araz-Telve hattı arasında Dahna Dağ (3829), Veli Dağ (4121), Bağırısık (6587), Kömürlü Dağ (6930)'dan başlayarak Saray Bulak (8071)- Ararat İstasyonundan geçerek Karasu'nun Aras ile birleştiği yerde son bulan sınır hattı, Türkiye-Azerbaycan, Ermenistan temsilcileri tarafından oluşturulacak komisyon tarafından kabul edilecekti".

Anlaşmanın 1 (C) ek kısmında Nahçıvan'ın sınırları şöyle tesbit edilmişti: *Nahçıvan'ın Ararat istasyonu–Saray Bulak Dağı (8071), Kömürlü Dağı (6930), (6930), (3080)- Sayat Dağı (7868)-Kurt-Kulak Köyü-Hemesur Dağı (8160)-(8022)- Kükü Dağı (10282) ve eski Nahçıvan kazasının Doğu sınırı* (Həsənlı, 2012: 368-369; Белов ve diğerleri, 1959: 597-604; Завриев, 1947: 111).

Moskova Antlaşması sonucunda, 1877-1878'de Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Rusya'ya geçen bazı toprakların Türkiye'ye iadesi yasal olarak tamamlandı. Türkiye bir takım şartlarla Batumu Gürcistan'a devretmesine rağmen Batum ilçesinin Güney bölümünü-Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu ve Artvin'i elinde tutmayı başardı ve ayrıca Sürmeli'yi de geri almış oldu (Həsənlı, 2012: 369)

Böylece Moskova Konferansı'nda Türk diplomasisi hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın çıkarlarını koruyabilmiştir. Ermenistan'ın toprak iddialarına ve Rus Hükümeti'nin desteğine rağmen Nahçıvan'ın statüsünün nihai olarak belirlenmesi ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesine verilmesi, Türk diplomasisinin başarısı olduğu kadar Azerbaycan ve Türkiye'nin de stratejik zaferiydi.

4.3. Kars Konferansı'nda Nahçıvan Meselesiyle İlgili Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak Tutumu

Yusif Kemal Bey'in başkanlığındaki Türk heyeti, Rusya ile müzakereleri başarıyla sonuçlandırdıktan sonra 8 Nisan 1921'de Bakü'ye gelmişti. Türk heyeti, Azerbaycan Hükümeti yetkilileriyle bir anlaşma yapmak çabasında bulunsa da Rusya'nın talimatıyla hükümet, Türkiye ile ayrıca bir anlaşma yapmayı reddetmişti. Bununla ilgili olarak 9 Nisan 1921'de Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan'ın Dışişleri Komiseri Mirze Davud Hüseyinov'a gönderdiği telgrafta: "Türkiye ile Bakü'de herhangi bir anlaşma yapılmamasını ve Azerbaycan ile Ermenistan temsilcilerinin ortak şekilde Tiflis'e gelerek burada Türkiye ile genel bir konferans yapmaları" talimatını vermişti (Qafarov, 2020: 396) Bu sebepten Türk heyetinin Azerbaycan Hükümeti ile herhangi anlaşma imzalama ve görüşme yapma girişimleri başarısız olmuştu. 19 Nisan 1921'de Türk heyeti ile Azerbaycan temsilcilerinin son görüşmesinde Güney Kafkas Cumhuriyetleri ile Kars'ta bir konferans yapılması kararlaştırılmıştı (Ağayev, 2008: 279).

Moskova Antlaşması'ndan sonra hem Sovyet Rusya'nın hem de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yönelik politikası tam olarak belirlenmişti. Ağustos 1921'de Azerbaycan Komünist Partisi'nin toplantısında, Halk Dışişleri Komiseri Mirze Davud Hüseyinov'un raporunda "yakın gelecekte Anadolu'daki Komünist hükümetten bahsetmek" konusunun arka plana atıldığı açıkça kaydedilmişti. Aslında Sovyet politikasının ana hedefi, Türkiye'deki Kemalistleri savunarak İtilaf Devletleri'ni buradan kovmaktı. Mirze Davut Hüseyinov'un "artık tüm gücümüzle Kemalistleri savunmalıyız, Doğu'yu etkilemeyecek şekilde İtilaf'ı kovma planımızı ancak bu durumda gerçekleştirebiliriz" (Həsənli, 2012: 394).

Türkiye, Moskova Konferansı'ndan önce Rusya ve Azerbaycan'a diplomatik temsilcilerini göndermesine rağmen Azerbaycan Hükümeti yeterli adımlar atmamıştı. Şunu da belirtelim ki 12 Ağustos 1920'de TBMM Memduh Şevket (Esental) Bey'i Azerbaycan'a diplomatik temsilci olarak atamıştı (Ağayev, 2008: 302-303). Memduh Şevket Bey, 1920 Eylül ayı sonlarında Bakü'ye gelerek görevini yapmaya başlamıştı. 21 Kasım 1920'de Ankara Hükümeti, Ali Fuad Cebesoy'u Rusya'ya Büyükelçi olarak atamıştı (Cebesoy, 2002: 101).

Temmuz 1920'de Rus Hükümeti, Şalva Eliava'yı Ankara'ya Büyükelçi olarak atamıştı. Fakat Şalva Eliava, rahatsızlığı nedeniyle Ankara'ya gelememişti. Bu nedenle Halil Paşa'yla birlikte hareket eden iki yüz kişilik Rus Büyükelçiliği heyetine birinci sekreter Y.Y. Upmal Angarskiy başkanlık etmişti (Perinçek, 2005: 66-67).

8 Kasım 1920'de Mustafa Kemal Paşa Upmal-Angarskiy'i kabul etti. 9 Kasım'da Sovyet Rusyası'nın Ankara Büyükelçiliği kalabalık bir törenle açıldı. 15 Aralık 1920'de Moskova Hükümeti, Budu Mdivani'yi Büyükelçi olarak atadı. 19 Şubat 1921'de Ankara'ya gelen Budu Mdivani'nin itimatnamesi, 5 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildi. Şunu da belirtelim ki Budu Mdivani'nin kardeşi Simon Mdivani de o dönemde Menşevik Gürcistan'ın Türkiye Büyükelçisiydi (Perinçek, 2005: 104-105).

Budu Mdivani'nin ardından Moskova Hükümeti'nin 3 Mayıs 1921 tarihli kararıyla Sergey Natsarenus, Ankara'ya büyükelçi olarak atandı. 19 Haziran 1921'de Ankara'ya gelen Natsarenus, 27 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'ya itimatnamesini

sunarak faaliyete başladı (Perinçek, 2005: 106-107). 17 Kasım 1921'de Moskova Hükümeti'nin aldığı kararla Ankara'daki elçilikten hastalık nedeniyle ayrılan Natsarenus'un yerine Semyen Aralov, Ankara'ya Büyükelçi olarak atandı. 26 Ocak 1922'de Ankara'ya gelen Semyen Aralov, Rusya Büyükelçisi olarak görevine başladı (Perinçek, 2005: 130-131).

Moskova Konferansı'ndan geri dönme arifesinde Türk heyetinin Bakü'de tartıştığı konulardan biri Ankara'ya bir Azerbaycan diplomatik temsilcisinin atanması meselesiydi. Bu nedenle Bakü Hükümeti, Moskova'dan onay aldıktan sonra Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu belirtmek için Haziran 1921'de İbrahim Ebilov'u Azerbaycan'ın Türkiye'deki tam yetkili temsilcisi olarak atamıştı (Ağayev, 2008: 310).

11 Ekim 1921'de Ankara'ya gelen İbrahim Ebilov'un heyeti, 14 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa tarafından törenle karşılandı (ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 15, v. 127). 18 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa, bizzat kendisi Ankara'nın Cebeci semtinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin binası üzerine Sovyet Azerbaycanı'nın bayrağını kaldırdı (ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 15, v. 135). İbrahim Ebilov'un Ankara'daki faaliyetlerini incelediğimizde, onun Moskova'nın talimatlarıyla hareket ettiğini, bağımsız olmadığını ve onların gösterişlerine uyduğunu görebiliriz.

26 Eylül 1921'de Güney Kafkas Cumhuriyetleriyle Türkiye arasında Kars Konferansı işine başladı. Konferansın açılışında Türkiye ile Rusya arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın onay belgeleri tarafların sorumlu yetkilileri tarafından Kars'ta mübadele edildi (Aslan, 2004: 141). Şunu da belirtelim ki Moskova Antlaşması 20 Temmuz 1921'de Rus Hükümeti, 21 Temmuz'da ise Türk Hükümeti tarafından onaylanmıştır (Белов ve diğerleri, 1959: 604).

Kars Konferansı'na giden Güney Kafkasya heyeti 150 kişiden oluşuyordu (Karabekir, 2008b: 1112). Konferansta Azerbaycan'ı Emekçi ve Köylülerden sorumlu Halk Komiseri Behbut Şahtatinskiy, Gürcistan'ı Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri Şalva Eliava, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze, Ermenistan'ı Dışişleri Komiseri Askanaz Mraviyan ve Dahiliye Komiseri Bogos Makinziyan, Rusya'nı Letonya temsilcisi Yakov Ganetski, Türkiye'ni ise Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir

Paşa, Burdur Mebusu Veli, TBMM Bakü Sefiri Memduh Şevket, Sabık Nafia Müsteşar Muhtar Beyler temsil etmişler (ARPIİSSA, f. 1, siy. 10, iş. 16. v. 84; Sarı, 2014: 657).

Kars Konferansı'nın ilk toplantısı, 26 Eylül'de saat 19:30'da Ordu Caddesi'nde konferansa özel ayrılmış binada yapıldı. Toplantıyı Kazım Karabekir Paşa açarak, kutlama konuşması yaptı. Ardından Rus temsilcisi Ganetskiy ve Güney Kafkasya Cumhuriyetleri adına Mraviyan kutlama konuşması yaptı (Гапоненко ve diğerleri, 1960: 372-373). Kars Konferansı'nın ilk toplantısında, GKC'nin teklifiyle ekonomik ve sınır konularını incelemek için iki komisyon kuruldu. İlk tartışılan konulardan biri de Türkiye ile GKC arasında imzalanacak anlaşmanın hangi şekilde yapılacağı idi. Kazım Karabekir Paşa, GKC'nin her biriyle ayrı ayrılıkta anlaşma imzalamayı teklif etmişti. Türk Hükümeti tarafından böyle bir talimat aldığını söyleyen Karabekir Paşa, GKC'nin Rusya tarafından bağımsız bir devlet olarak tanındığını da sözlerine eklemişti (ARDA, f. 28, siy.1, iş. 81, v. 3). Fakat Rusya temsilcisi Ganetskiy, Moskova Antlaşması'ndan sonra Güney Kafkasya'daki durumun değiştiğini ve her üç halkın siyasi, ekonomik ilişkiler esasında birleşmeye doğru ilerlediğini belirterek onların Türkiye ile ayrı ayrılıkta anlaşma imzalamalarına karşı çıkmıştı. Üç cumhuriyetin Türkiye ile anlaşma yapması onların daha da yakınlaşmasına ve ortak düşmana karşı birleşmesine olanaklar açacaktı. Ancak Kazım Karabekir Paşa, Ganetski'nin argümanlarının asılsız olduğunu kaydederek Türkiye ile GKC arasında ayrılıkta antlaşma imzalanmasının gerekliliğini yeniden belirtmişti (ARDA, f. 28, siy.1, iş. 81, v. 3; Ağayev, 2008: 292-293).

Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında antlaşmanın ayrı ayrı veya ortaklaşa imzalanmasıyla ilgili 5 gün süren tartışmalar sonucunda uzlaşma sağlanamamıştı. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa, konferansın 30 Eylül'de yapılan toplantısında antlaşmanın iki bölümden oluşmasını, birinci bölümde her üç Kafkas Cumhuriyeti'yle ilgili genel meseleler, ikinci bölümde ise her bir cumhuriyetle ilgili sorunların tartışılmasını önerdi. Lakin Karabekir Paşa, bu konularda Azerbaycan'ın Türkiye'nin yanında yer alacağına umut etse de beklenen niyet gerçekleşmedi. Azerbaycan adına konuşan Behbut Şahtahtinskiy, ortak bir antlaşmanın imzalanmasını ve bu antlaşmada her cumhuriyete ait hususi bölümlerin yer almamasını, Azerbaycan Hükümeti'nin de bu fikri onayladığını belirtmiştir (ARDA, f. 28, siy. 1, iş. 81, v. 30; Ağayev, 2008: 293).

GKC'nin temsilcileri Türk heyetine, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında yakın bir siyasi ve ekonomik ittifak olduğunu ve bu nedenle kendilerine ait sorunları birlikte çözmek istediklerini bildirdiler (Sofiyev, 2000: 45). Bu gelişmelerden sonra Türk heyeti, geri çekilerek GKC'yle ayrı ayrılıkta anlaşma yapma isteğinden vazgeçmeli olmuştu.

Kars Konferansı'nda Azerbaycan'la ilgili tartışılan konulardan biri Türkiye'ye göç eden Azerbaycanlı muhacirlerle ilgiliydi. Bu bağlamda Karabekir Paşa Türk Hükümeti'ne, Anadolu'ya gelen Azeri göçmenleri istekleri doğrultusunda Türk vatandaşı olarak kabul etme özgürlüğünün verilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Türk yasalarına göre ülkede üç ay ikamet eden ve her hangi bir ülkenin vatandaşı olmasıyla ilgili belge sunmayanlar Türk vatandaşı olarak kabul ediliyordular (Həsənli, 2012: 432). Bu muhacirler ya Türkiye'nin vatandaşlığını kabul etmeli ya da Azerbaycan'a geri dönmeleri gerekiyordu. Ancak onlar siyasi muhacir olduklarına göre ölüm veya sürgünle karşı karşıya kalacaklarını bildikleri için geri dönmeyi düşünmediler. Bu nedenle Türk heyeti, Türkiye'nin bu konuda serbest karar vermekte özgür olmasını istemişti (Həsənli, 2012: 432).

Konferansın 8 Ekim 1921 tarihli toplantısında Nahçıvan meselesi müzakere edildi. Türk heyeti, konferansa Moskova Antlaşması esasında hazırlanmış bir anlaşma taslağı ileri sürmüştü. Bu anlaşmada, Nahçıvan'ın statüsüne ilişkin Moskova Antlaşması'nın ilkeleri esas götürülmeli ve onaylanmalıydı. GKC temsilcileri, Azerbaycan SSC altında özerk bir Nahçıvan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasının müzakere edilmesini önerdiler ve ayrıca Nahçıvan'ın Ermenistan ile sınırlarının Ermeniler lehine değiştirilmesini teklif ettiler. Sovyet heyeti, Nahçıvan meselesini resmi Ankara'nın müdahalesi olmaksızın çözülebilecek bir iç meseleyle dönüştürmek istiyordu. Ancak Nahçıvan konusunda çok hassas olan Türk heyeti, bu meselenin gerçekleşmesine izin vermemişti (Musayev, 1998: 307).

Kazım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması'na uygun olarak Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında imzalanacak anlaşmaya Nahçıvan meselesinin dahil edilmesinde ısrar etti. Uzun tartışmalardan sonra Nahçıvan meselesinin anlaşmanın ekinde yer alan sınırlar da dahil olmak üzere Kars Antlaşması'na hukuken yansıtılması konusunda mutabakata varıldı: *"Türkiye Hükümeti, Azerbaycan ve Ermenistan*

Cumhuriyetleri, bu anlaşmanın III. Ek'de belirtilen sınırlar dahilinde Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesi altında özerk bir bölge olmasını kabul ediyorlar” (Həsənlı, 2012: 434).

26 Eylül 1920'de başlayan konferansı, taraflar arasında 18 gün sonra 13 Ekim'de Kars Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, 20. Madde ve 3 Ek'ten oluşuyordu. Kars Antlaşması, bazı değişiklikler hariç Moskova Antlaşması'nın aynısıdır (Гапоненко ve diğerleri, 1960: 420-429; Həsənlı, 2012: 435). Kars Antlaşması'nın V. Madde'si Nahçıvan'ın statusuyla ilgiliydi. Antlaşmanın “Nahçıvan bölgesi” başlıklı 3 Numaralı Ek'inde arazinin sınırları şöyle tanımlanmıştır: “*Urmiye Köyü, düz hatla Arazdeyen İstasyonu'na (bu istasyon Ermenistan SSC'ye bırakıldı), buradan Batı'daki Taş-Burun Dağı'na (3142), sonra Doğu taraftaki Taş Burun Dağı'na (4108), Cehennem Deresi Nehri'nden Bulag'dan Güneye, Bağırsık Dağı (6607), (6587) su ayırıcıları hattıyla buradan geçen Erivan, Şerur-Dereleyez sınırları dahil 6625 yükseklikten geçerek Kömürlü Dağı'na (6839), (6930) ve sonra Sayat Dağı (7868) yükseklikleri ile Kurt Kulak Köyü, Hemesur Dağı (8160), (8022) yüksekliği, Kükü Dağı (10282) ve eski Nahçıvan kazasının Doğu idari sınırınadek olan arazileri kapsıyordu” (ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 116a; Həsənlı, 2012: 437).*

Kars Antlaşması'nı Türkiye 3 Mart 1922'de, Azerbaycan 3 Mart 1922'de, Ermenistan 20 Mart 1922'de, Gürcistan Hükümeti ise 14 Haziran 1922'de onaylamıştır. 11 Eylül 1922'de Erivan'da onay belgeleri mübadele edildi ve böylece Kars Antlaşması yürürlüğe girmiş oldu (Musayev, 1996: 311; Qafarov, 2020: 407-408).

Böylece Kars Antlaşması'yla Ermenistan, Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiş ve bu anlaşmayı imzalayarak siyasi ve hukuki bir taahhüt altına girmiş oluyordu. Antlaşma ile Taşnak ve Bolşevik politikalarının hedefi haline gelen Nahçıvan, Azerbaycan toprağı olarak uluslararası statü kazandı. Kars Antlaşması'ndan sonra ne Ermenistan'ın ne de Azerbaycan'ın Nahçıvan'ın statüsünü ihlal etme hakkı yoktu. Şunu da belirtelim ki Kars Antlaşması, süresiz imzalandığı için herhangi bir süre sınırı da yoktur (Qafarov, 2020: 408). Böylece Türk diplomasisinin istikrarlı tutumu sonucunda Nahçıvan'nın toprak bütünlüğü meselesi Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Azerbaycan için hukuken ve adil bir şekilde çözüldü.

4.4. Güney Kafkasya Birliği ve Azerbaycan

Kars Konferansı'nda Rusya'nın emriyle hareket eden GKC'nin temsilcilerinin Türkiye ile anlaşma yapmak için mücadele etmesi hiçte boşuna değildi. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinden kısa bir süre sonra Rus Hükümeti, 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ile zengin kaynakların, dış ticaret, finans ve ulaşım haklarının Rusya'ya ait olduğunu bildiren bir anlaşma imzalamıştı (ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 16, v. 25).

28 Nisan Azerbaycan, 29 Kasım 1920'de Ermenistan, 25 Şubat 1921'de ise Gürcistan Sovyetleştirildi. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden hemen sonra Moskova'nın verdiği direktifler esasında GKC'nin birleştirilmesi sürecine başlandı. 18 Nisan 1921'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan demiryolları birleştirildi. 2 Haziran'da GKC'nin dış ticaret organları birleştirildi. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki gömrük kontrol noktaları kaldırıldı (Quliyev, 2008: 156). Böylece Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki birleştirilme süreci devam etmekteydi. Her birleştirilen arazi Rusya'nın emrine geçiyordu.

İktisadi birleşmenin ardından Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin siyasi birleşme süreci başlanmıştı. 3 Kasım 1921'de Moskova Hükümeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki federatif birliğin kurulması hakkında karar vermişti (Həsənli, 2012: 472).

12 Mart 1922'de Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında Tiflis'te merkezi yürütme komitelerinin ortak konferansında, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında bir ittifak anlaşması yapıldı. Bu anlaşma ile Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği'nin kurulduğu ilan edildi. Askeri işler, maliye, dış politika, dış ticaret, iletişim araçları, ekonominin yönetimi ve karşı devrime karşı mücadele meseleleri Sovyetin Birliği'ne devredildi (Rəcəbli, 2013: 353; Nuriyeva, 2015: 264).

10-13 Aralık 1922'de Bakü'de toplanan Güney Kafkasya Sovyetleri Birinci Kurultayı'nın kararıyla Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği, Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (ZSFSC) dönüştürüldü. 23-27 Aralık 1922'de Rusya, Güney Kafkasya, Ukrayna ve Belarusya Sovyet Cumhuriyetlerinin temsilcilerinin katılımıyla düzenlenen X. Umum Rusya Sovyetler

Kurultayı'nda ise SSCB'nin kurulmasına karar verildi. 30 Aralık 1922'de Rusya, Ukrayna, Belarusya ve Güney Kafkasya'dan oluşan Sovyet Cumhuriyetlerinin tam yetkili temsilcileri, Moskova'da SSCB'nin kurulmasına ilişkin bir bildiri ve anlaşma imzaladılar ve SSCB'ye "gönüllü olarak" katıldılar. Anlaşmaya göre, Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan SSC ayrı-ayrı değil, Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde SSCB'ye dahil edildi (Qafarov, 2020: 428; Həsənli, 2012: 483; Nuriyeva, 2015: 265).

Türkiye ise bu dönemde, Güney Kafkasya ülkelerinin birleştirilmesine ve bağımsızlıklarına el konulmasına karşıydı ve bunun için mümkün yolları denedi. Fakat Rus İmparatorluğu'nu yeniden kurmak isteyen Moskova Hükümeti, buna izin vermedi. Türkiye, bir yandan Moskova'nın Anadolu'yu da sovyetleştirmek politikasına karşı mücadele ediyor, diğer yandan ise Rusya ile ilişkileri bozmak istemiyordu. Böyle bir durumda Türkiye, Azerbaycan'ın Sovyet İmparatorluğu'na katılması sürecini engelleyememiş sadece dışarıdan izlemeyi tercih etmiştir (Qafarov, 2020: 428).

Böylece SSCB'nin yardımıyla, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin resmi bağımsızlığına son verildi. SSCB'nin kurulmasıyla Rusya'nın 1914'teki sınırları yeniden inşa edildi. Güney Kafkasya'nın bağımsız cumhuriyetlerini işgal eden ve Sovyetleştiren Rusya, başlangıçta Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını resmi olarak kabul etmesine rağmen sonradan bölgede yerleştikçe bu toprakları kendisine tabi etmiş ve onların resmi bağımsızlıklarını yavaş-yavaş ortadan kaldırmıştı. Böylece Güney Kafkasya ülkeleri 70 yıldan fazla süre içinde Rusya'nın esaretinde yaşamaya mahkum bırakılmışlardır.

SONUÇ

1917-1921`de Türkiye ve Rusya`nın Kafkasya`daki politikasının esas kaynağını Azerbaycan oluştuyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan, Rus İmparatorluğu`nun sömürgesi altındaydı. Bu dönemde Rusya, Azerbaycan`ı önemli bir hammadde kaynağı ve stratejik bir nokta olarak görüyordu. O dönemde Rusya petrolünün yüzde 83`nü sağlayan Azerbaycan, Rus ekonomisinin can damarıydı. Bu nedenle Rusya, elindeki tüm imkanlarla Azerbaycan`ı korumaya ve kontrol etmeye çalışıyordu.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı`nın başlangıcından beri Azerbaycan`a karşı çok hassas olmuştur. İstanbul Hükümeti, savaşın başarılı olması halinde Kafkasya`nın Osmanlı Devleti`ne teslim edileceğine dair Almanya`dan güvence almıştı. Osmanlı Devleti`nin Azerbaycan`daki politikasında ırksal, ulusal ve dini faktörlerin yanı sıra ekonomik faktör de önemli rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaş`ı sırasında, Azerbaycan`ı ele geçirmek ve Bakü petrolüne sahip olmak Almanya ve İngiltere gibi Osmanlı Devleti`nin de stratejik planlarının bir parçasıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Azerbaycan Türkleri dahil olmakla Güney Kafkasya Müslümanlarından da yardım ummuştu. Fakat Osmanlı Devleti`nin Kafkas Cephesi`nde aldığı yenilgiler, İstanbul Hükümeti`nin Azerbaycan`a yönelik planlarına gölge düşürmüştü.

1917`de Rusya`da yaşanan Şubat ve Ekim Devrimleri, Osmanlı Devleti`nin Kafkasya`ya yönelik planlarının gerçekleşmesi için yeni umutlar yaratmıştı. 1917`nin sonlarından başlayarak Osmanlı Devleti, Kafkasya`da hem askeri hem de siyasi politikasını aktifleştirmeye başlamıştı. Brest-Litovsk Barış Konferansı`nda Doğu Anadolu topraklarını özgürleştirmek, 1877-1878 savaşında Rusya`ya tazminat karşılığında vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin iade edilmesini, Rusya`nın ilan ettiği “hakların kendi kaderini tayin hakkı”ndan yararlanarak Kafkasya`nın bağımsızlığının elde olunmasına çalışmıştı. Ancak sonuncu talep, Rusya ile beraber Osmanlı müttefiklerinin işine gelmediği için desteklenmemişti. Bu durumda İstanbul Hükümeti, barış meselesini tehlikeye atmamak için ilk iki talebin kabul edilmesiyle uzlaşmak zorunda kalmış ve bundan sonra Osmanlı Devleti`nin Kafkasya poltikasında yeni bir merhale başlamıştı.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bakü'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Taşnaksutyün Partisi ile birleşerek Mart 1918'de Azerbaycan'da Türk-Müslüman nüfusa karşı soykırım gerçekleştirmiş ve bu zaman 50.000'den fazla Türk-Müslüman öldürülmüştü. Ardından Nisan 1918'de Bolşevikler, Azerbaycan halkına yabancı olan Ruslar ve Ermenilerden oluşan bir kurum-Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni kurmuşlardır. Bolşevikler, Bakü'de iktidarı ele geçirmelerine rağmen Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yönetimlerini yayamadılar. Ekim Darbesi'nden kısa bir süre sonra 15 Kasım 1917'de Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar tarafından Güney Kafkasya Komiserliği kurulmuştu. Fakat Bolşevik ihtilalından sonra seçimleri kazanamayan Bolşevikler, Müessiseler Meclisi'ni feshetmişti. Ardından 14 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan seçilen Milletvekilleri bir bölgesel parlamento-Seym'in kurulmasına karar vermiş, Azerbaycan heyeti bu Seym'de 44 Milletvekili'nden oluşan Müslüman Fraksiyonu'nu oluşturmuştu.

Güney Kafkasya Seymi'nin kurulmasından sonra Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Rusya'ya kabul ettirdiği antlaşmanın esaslarını Seym'e de ayrıca kabul ettirmek zorunda kalmıştı. Bu amaçla taraflar Mart-Nisan 1918'de Trabzon'da, Mayıs-Haziran aylarında ise Batum'da bir barış konferansı düzenlemişlerdir. Trabzon Konferansı'nda Türkiye'nin taleplerini kabul etmeyen Seym Hükümeti, Türk taleplerine karşı silahla yanıt verse de büyük yenilgiye uğramıştı. Türkiye'nin Batum Konferansı'nda Brest-Litovsk Barışı'nın şartlarına ek talepleri, Seym'de farklılıkları ve çelişkileri derinleştirmiş ve bunun sonucunda 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi çökmüştü. Ardından 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan, 31 Mayıs'ta ise Ermenistan bağımsızlıkları ilan etmişler.

Türkiye, Seym'in parçalanmasından sonra yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile Batum müzakerelerini sürdürmüş ve 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşmalarını imzalamıştır. Batum Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum'a ek olarak Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Sürmeli, Nahçıvan ve Tiflis'in diğer bölgeleri de Türkiye'ye verilmişti. Türkiye de karşılığında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştı. Batum Antlaşması'nın Azerbaycan için en önemli yönü, antlaşmanın 4. Maddesi uyarınca Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girişi için yasal bir zemin oluşturulmuştu.

1918 baharında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik politikası, İstanbul Hükümeti'nin Rusya ile Türkiye arasında tampon rolünü oynayacak bir Kafkas Devleti'nin varlığını kabul etmesini sağlayacak şekildeydi. Ancak Türkiye bu devletin Gürcü ve Ermenilerin değil, Türk-Müslümanların söz sahibi olduğu bir devlet olarak görmek istemiştir. Fakat Güney Kafkasya Komiserliği'nin kendini Rusya'nın bir parçası olarak görmesi, ardından Güney Kafkasya Seymi'nin kurulması, Rusya'nın Osmanlı'nın bu toprakların kontrolünü ele geçirmesine izin vermemesi Türkiye'nin bu yönde planlarının değişmesine neden olmuştur. Türkiye, Güney Kafkasya'da Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Devletleri'ni savunma, birleştirme ve himaye etme politikası yürütmeye başlamıştır. Bu politika, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür.

1917'nin sonundan itibaren Azerbaycan'da ikili iktidar ortaya çıkmış ve bu durum 1918'de derinleşmiştir. Bakü ve çevresi önce Bakü Sovyeti, sonra Bakü Halk Komiserleri tarafından yöneltilmişti. 1 Ağustos 1918'de kurulan Merkezi Hazar Diktatörlüğü, Azerbaycan'a yabancı bir hükümet olmuştur. Azerbaycan'ın geri kalan bölgeleri Güney Kafkasya Komiserliği, Güney Kafkasya Seymi ve ardından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kontrolü altında olmuştur. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti tamamen Rusya'ya bağlıydı ve Rusya bu hükümetin korunmasına ve onun aracılığıyla Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmek için tüm imkanlarla yardım etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti'ne güvenerek ondan yardım almıştır. Böylece Azerbaycan'daki bu ikili güç, bölgedeki Osmanlı-Rus ihtilafının arka planında şekillenmiş ve varlığını sürdürmüştür. 1918'in son baharında bu çatışmanın kazananı, Bakü'yü özgürleştirerek gücünü tüm Azerbaycan'a yaymayı başaran Azerbaycan Cumhuriyeti ve onu savunan Osmanlı Devleti olmuştur.

1918 yazında Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Bakü'yü kurtarmak için mücadeleye girişmesi, Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletlerin ilgisini çekmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun başarılı operasyonları ile Bakü'nün eşiğine gelmesi, Rusya'yı Almanya ile müzakerelere girmeye ve Bakü petrolünün bir kısmını Almanlara vererek petrol şehrini elinde tutmaya zorlamıştır. Almanya, elindeki tüm imkanlarla Türkiye'ye Bakü operasyonunu durdurması için baskı yapmasına rağmen Kafkas İslam Ordusu'nu durduramamıştır. Hatta Almanya'nın Rusya ile görüşmeleri sonucunda bir anlaşma imzalaması bile Kafkas İslam Ordusu'nu yolundan döndürememişti. Böylece Nuri Paşa

komutasındaki Azerbaycan ve Türk birlikleri, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü düşman işgalinden kurtarmıştı.

Bakü'nün kurtarılmasından sonra Berlin'deki Türk-Alman-Rus görüşmelerinde esas tartışma konusu Azerbaycan'la ilgili olmuştur. Bu müzakerelerin ilk aşamasında Osmanlı Sardazamı Talat Paşa Almanya ile gizli Osmanlı-Alman protokolünü imzalamıştı. Protokole göre Almanya, Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya itiraz etmeyeceği, bununla birlikte Rusya tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması için çalışacağını, ardından kendisinin de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyacağını taahhüt etmişti. Fakat Berlin'deki Türk-Rus görüşmeleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Zira Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya olumlu yaklaşmamıştı. Bundan sonra Rusya ile Türkiye arasında ilişkiler kesilmişti. Şöyle ki 30 Eylül 1918'de Mondoros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti, askeri birliklerini Azerbaycan'dan geri çekmesinden sonra Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması'nı feshetmişti.

1919 yazında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Harekatı başlamıştı. Anadolu Harekatı'nın yardım çağrılarına İngiliz kontrolü nedeniyle Azerbaycan Hükümeti'nin askeri yardım etmesi mümkün olmasa da, maddi yardımı sağlamıştır. O dönemde Paris Barış Konferansı'nda ülkenin bağımsızlığını tanıtmaya çalışan Azerbaycan Hükümeti, İtilaf Devletleri'ne karşı savaşan Anadolu Harekatı'nı geniş çerçevede destekleyememiş, lakin kendisinin de sıkıntı içinde olmasına rağmen Türkiye'ye elinden gelen her türlü yardımı sağlamaya çalışmıştı. Tüm bu faktörler Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşmasına neden olmuş ve sonralar bu yakınlaşma, Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgaline yol açmıştır.

1920'lerin başlarında Rusya'daki iç savaş kazanan Bolşevikler, Azerbaycan'ı Rusya'daki iç savaşlara çekerek onu zayıflatmak girişiminde bulunmuştur. Fakat bu plan gerçekleşmediği için Rusya, Azerbaycan'a karşı açık askeri saldırı yoluna girmiştir. Böylece 26 Nisan 1920'de Azerbaycan sınırını geçen Bolşevik Orduları, 27 Nisan'da Bakü'ye girerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son koymuştu.

Anadolu Harekatı'na mali ve askeri yardımda bulunan Rusya, Azerbaycan'ı işgal ederken halkın Türklere olan güveninden ve Türkiye'nin buradaki prestijinden kullanmıştır. Meselenin ilginç tarafı, Anadolu Harekatı'na yardım eden Rusya'nın bu

“iyimserliğin” karşılığında Türkiye`den, Kafkasya`nın Sovyetleştirilmesi şartının yerine getirilmesini talep etmesiydi. İtilaf Devletleri`ne karşı mücadele eden Türkiye, bu tehlikeli şartı zorunlu olarak kabul etmişti. Azerbaycan`ın Sovyetleştirilmesinde, Bakü`de Karakol Cemiyeti temsilcisi Baha Sait`le Rusya temsilcisi Şalva Eliava arasında imzalanan fakat Mustafa Kemal Atatürk tarafından onaylanmayan anlaşmanın büyük rolü olmuştur. Ocak 1920`de Bakü`de kurulan Türk Komünist Fırka`sında birleşen İttihatçılar ve diğer Türk temsilcilerin Bolşeviklerle yaptığı işbirliği sonucunda Sovyet Rusyası, 1920-1922 yıllarda Türkiye`ye büyük miktarda mali yardımlar sağlamıştır. Anadolu Harekatı`nın temsilcileri, Azerbaycan`ın Sovyetleşmesini sistem değişikliği gibi kabullenmiş, lakin bu Sovyetleşme`nin Azerbaycan`la birlikte diğer Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ellerinden alınacağını ve Moskova`ya tabi tutulacaklarını düşünmemiştiler.

Bolşevik işgalinden sonra Türkiye, Bolşeviklerin gerçek yüzünü görmüş ve 1921`de Moskova Konferansı`nda bağımsızlığını kaybeden Azerbaycan`ın en azından toprak bütünlüğünü korumak için elinden geleni yapmaya çalışmıştı. Moskova Konferansı`nda Türkiye ile Rusya arasında Nahçıvan konusuyla ilgili gergin tartışmalar yaşanmıştı. Yoğun tartışmalardan sonra Türkiye, Nahçıvan üzerindeki himaye hakkını Azerbaycan`ın üçüncü bir devlete taviz vermemeyi taahhüt edeceği takdirde, ona vermeyi kabul etmiş ve bu formülü Rusya`ya da benimsetmeyi başarmıştır. Ardından Rusya`nın katılımıyla Eylül - Ekim 1921`de Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında yapılan Kars Konferansı, Moskova Konferansı`nın devamı niteliğindeydi. Kars Antlaşması ile Ermenistan da Nahçıvan`ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmek zorunda kalmış ve bu anlaşmayı imzalayarak siyasi ve hukuki bir taahhüt altına girmiştir. Bu anlaşma ile Taşnak ve Bolşevik politikasının hedefi haline gelen Nahçıvan, Azerbaycan toprağı olarak uluslararası statü kazanmıştı.

Türkiye hem konferans sırasında hem de Sovyet döneminde Azerbaycan`ı bağımsız tutmaya çalışmış, hatta bu amaçla Bakü`ye diplomatik temsilci göndererek Azerbaycan ile ayrıca bir anlaşma imzalama girişiminde bulunmuştu. Ancak doğrudan Moskova`dan yöneltilen Azerbaycan`ın Sovyet liderliği, Türkiye ile bağımsız olarak ayrı bir anlaşma imzalamayı reddetmişti. Türkiye`nin Sovyet sonrası Azerbaycan`ın bağımsızlığıyla ilgili yaptığı girişimler başarısız olmuştu.

1921'de Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ekonomik birleşmeyi gerçekleştiren Sovyet Rusya, 1922'de de siyasi olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı birleştirdi. 12 Mart 1922'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği'nde birleşti. Ardından 30 Aralık 1922'de Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya (Belarus) ve Güney Kafkasya'dan oluşan Sovyet Cumhuriyetleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) dahil edildi. Böylece Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin resmi bağımsızlığı sona erdi. Azerbaycan halkı ise uzun süreli esaretden sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmak için mücadele ederek 1991 yılında kendi istiklaline kavuşmuştu. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri, geçtiği bu zor dönemlerden bir netice çıkarmalı, ülkesinin, halkının, toprağının istiklali için her zaman tetbirli olmalı, kendi ülkesini tehlikeye atmamalı ve son olarak tüm yabancı saldırıları defetmeyi, güçlü olmayı başarmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.a. Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA)

ARDA, f. 28, siy.1, iş 81, v. 3.

ARDA, f. 28, siy.1, iş 81, v. 30.

ARDA, f. 51, siy. 2, iş 4, v. 54.

ARDA, f. 524, siy. 1, iş 15, v. 13.

ARDA, f. 794, siy. 10, iş 148, v. 23.

ARDA, f. 894, siy. 1, iş 201, v. 31.

ARDA, f. 894, siy. 10, iş 106, v. 7-8.

ARDA, f. 894, siy. 10, iş 176, v. 1-2.

ARDA, f. 894, siy. 10, iş 192, v. 3.

ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1.

ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3.

ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 1-3

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 43.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 44-45.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 46.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 48.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 50.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 112, v. 5.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 112, v. 8.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 42.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 57.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 66.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 88.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 18, v. 3.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 1.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 2-3.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 7.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 5.

ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7, v. 22.

ARDA, f. 970, siy.1, iş 1, v. 49.

1.b. Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İşler Müdürlüğü Siyasi Belgeler Arşivi (ARPIİSSA)

ARPIİSSA, f. 1, siy. 10, iş 16, v. 84.

ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 16, v. 25.

ARPIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 22, v. 74.

ARPIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 27, v. 17-18.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 10-13.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 14.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 15-16.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 19.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 22.

ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 59.

ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, iş 15, v. 127.

ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, iş 15, v. 135.

ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 116a.

2. SÜRELİ YAYINLAR

2.a. Gazeteler

Azərbaycan

Yeni Azərbaycan

2.b. Dergilər

Akademik Sosial Araştırmalar Dergisi

AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər

Avrasya Etüdləri

Azərbaycan Arxivi

Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası

Belleten

İnternational European Journal of Managerial Research Dergisi

Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər

Strateji Təhlil

Tarix və Onun Problemləri

Türk Dünyası Araştırmaları

Бюллетень Центрокаспия

Нефтяное Дело

3. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

3.a. Azərbaycanca Kitaplar

ABIŞOV, V. (2017) **Quba Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, Elm Nəşriyyatı.

ABIŞOV, V. Ş. (2007) **Azərbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci illər)**, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı.

AĞAMALIYEVA, N. (ed) (1998) **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)**, Bakı, Elm Nəşriyyatı.

ALİŞANH, Ş. ve digərləri (2008) “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Mədəni Quruculuq”, Ed: İsmayilov Mahmud, Nigar Makswell, **Azərbaycan Tarixi (1900-1920-ci illər)**, 2. bs., 7 Cildli, C.V, Bakı, Elm Nəşriyyatı, ss. 394-412.

AŞIRLI, V. A. (2011) **31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-ci illər Mətbuatında**, Bakı, Elm və Təhsil.

BALAYEV, A. (2012) **Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)**, Bakı, Çıraq Nəşriyyatı.

ƏLİYEV, F. (2007) “1722-1725-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərboyu Əyalətlərinin Rusiya Tərəfindən İşğal olunması”, **Azərbaycan Tarixi (XIII-XVIII Əsrlər)**, Ed: Oqtay Əfəndiyev, 2.bs., 7 Cildli, C.III, Bakı, Elm Nəşriyyatı, ss. 321-334.

- ƏLİYEV, G. (2009) **Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək)**, Hissə 1, Bakı, Elm Nəşriyyatı.
- GÖRÜRYILMAZ, M. (2009) **Türk Qafqaz İslam Ordusu və Ermənilər (1918)**, Ed: Halil Öztürk, Bakı, Qismət Nəşriyyatı.
- HƏSƏNLİ, C. (2009) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti**, Bakı, GARISMA MMC.
- HƏSƏNLİ, C. (2012) **Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)**, Bakı, Adiloğlu.
- HƏSƏNOV, C. (1993) **Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində 1918-1920**, Bakı, Azərnəşr.
- HƏSƏNOV, C.; N. MAKSWELL (2008) “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Elan Edilməsi”, Ed: Mahmud İsmayılov, Nigar Makswell, **Azərbaycan Tarixi (1900-1920-ci illər)**, 2.bs., 7 Cildli, C.V, Bakı, Elm Nəşriyyatı, ss. 259-282.
- HÜSEYNOV, İ. A. və digərləri (ed) (1973) **Azərbaycan Tarixi**, 3 Cildli, C.I, Bakı, Elm Nəşriyyatı.
- İBRAHİMOV, Z. İ. (1970) **V.İ. Lenin və Azərbaycanda Sosialist İnqilabının Qələbəsi**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- İBRAHİMOV, Z. İ.; M. S. İSGƏNDƏROV (haz) (1960) **Azərbaycanda Sosialist İnqilabının Qələbəsi Uğrunda Bolşeviklərin Mübarizəsi**, Sənədlər və Materiallar. 1917-1918, kirilçə, Bakı, Azərnəşr.
- İSGƏNDƏRLİ, A. (2012) **Azərbaycan Həqiqətləri: 1917-1920**, Bakı, Elm və Təhsil.
- İSGƏNDƏROV, A. (2006) **Azərbaycanda Türk-Müsəlman Soyqırımı Probleminin Tarixşünashğı. 1918-1920**, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- İSMAYILOV, R. (1993) **Azərbaycan Tarixi**, Bakı, Azərnəşr.

- QAFAROV, V. (2020) **Azərbaycan Türkiyə-Rusya Münasibətlərində (1918-1922)**, Bakı, Mütərcim.
- QAFAROV, V. V.; Q. E. ŞÜKÜROV (ed) (2017) **Azərbaycan Cümhuriyyəti Tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı Arxiv Sənədləri Əsasında)**, Bakı, Elmin İnkişaf Fondu.
- QASIMOV, M. (2000) **Birinci Dünya Müharibəsi illərində Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti (1914-1918-ci illər)**, Hissə I. (1914 Avqust-1917 Oktyabr), Bakı, Qanun
- QASIMOV, M. (2001) **Birinci Dünya Müharibəsi illərində Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti (1914-1918-ci illər)**, Hissə II. (1917 Noyabr-1918 Noyabr), Bakı, Adiloğlu.
- QASIMOV, R. Y. (2018) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı Münasibətləri (Osmanlı Mənbələri Əsasında)**, Bakı, Mütərcim.
- QƏNİYEV, H. Q. (2019) **Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərinədək)**, Ali Məktəblər Üçün Dərslik, Bakı, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- QULİYEV, C. (ed) (2008) “Azərbaycanda Yeni Dövlət Quruculuğu”, **Azərbaycan Tarixi (Aprel 1920- İyun 1941)**, Ed: Cəmil Quliyev, 2.bs, 7 Cildli, C.VI, Bakı, Elm Nəşriyyatı, ss.125-138.
- QULİYEV, Ç. B. (haz) (1970) **V.İ. Lenin Azərbaycan Haqqında**, Ed: H. H. Vəzirov, Ç. E. Xəlilov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- MAHMUDOV, Y. ve digərləri (ed) (2005) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensklopediyası**, 2 Cildli, C.II, Bakı, Lider Nəşriyyatı.
- MEHDİZADƏ, M. Y. (1994) **Beynəlmiləl Siyasətdə Petrol**, 2.bs., Bakı, Azərnəşr.
- MƏMMƏDOV, Ə. (2009) **Azərbaycanda Milli-Azadlıq Hərəkatı (XIX-XX Əsrin Birinci Yarısı)**, Bakı, ADPU Matbaası.

- MƏMMƏDOV, İ. (2005) **Azərbaycan Tarixi**. (Ali Məktəblər Üçün Dərslik), Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- MƏMMƏDZADƏ, M. B. (1992) **Milli Azərbaycan Hərəkatı**, Bakı, Nicat.
- MUSAYEV, İ. (1996) **Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti (1917-1921)**, 2. bs., Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- MUSTAFAZADƏ, T. (2002) **XVIII Yüzlük – XIX Yüzlüyün Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri**, Bakı, Elm Nəşriyyatı.
- NƏCƏFLİ, G. (2002) **Azərbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti ilə Siyasi Əlaqələri (XVIII Əsrin II Yarısı)**, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı.
- NƏSİBLİ, N. L. (2011) **Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti**, 2.bs., Bakı, Qanun Nəşriyyatı.
- NƏSİBZADƏ, N. L. (1996) **Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1918-1920)**, Bakı, Ay-Ulduz Nəşriyyatı.
- NURİYEVA, İ. (2015) **Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin Əvvəllərinədək)**, Ali Məktəblər Üçün Dərslik, Bakı, Mütərcim.
- PAŞAYEV, A. A. (ed) (1998c) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar)**, 2 Cildli, C.II, Bakı, Azərbaycan.
- RƏCƏBLİ, Q. Ə. (2013) **Azərbaycan Tarixi**, Bakı, Elm və Təhsil.
- RƏSULZADƏ, M. Ə. (1990) **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Çevirən: Asif Rüstəmov, Bakı, Elm.
- SADIQOV. H. (2018) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paytaxtı və Mübariz Qərargahı Gəncə**, Gəncə, Elm Nəşriyyatı.
- SOFİYEV, M. (2000) **Güney Qafqaz Respublikaları Sovet-Türkiyə Əlaqələrində (1922-1936)**, Bakı, Çarşıoğlu.

- SÜLEYMANOV, M. (1999) **Qafqaz İslam Ordusu ve Azərbaycan**, Bakı, Hərbi Nəşriyyat.
- SÜLEYMANOV, M. (2008) “Qafkas İslam Ordusunun Quruluş, Hazırlıq və Səfərbərlik Vəziyyəti”, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Ed: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı, ss. 227-259.
- SÜLEYMANOV, M. (2014) **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb Tarixi**, C.I, Tehran, Firuzan Nəşriyyatı.
- ŞAUMYAN, S. (1978) **Seçilmiş Əsərləri**, 2 Cildə, C.II, Bakı, Azərənəşr.
- ŞEYXZAMANLI, N. (1997) **Azərbaycan İstiqlal Mücadiləsi Xatirələri**, Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı.
- TƏKLƏLİ M.; M. RIHTIM (2008) **Qafqaz İslam Ordusunun Xronologiyası**, Bakı, Nurlar Nəşriyyatı.
- TOHİDİ, R. S. (haz) (2013) **Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə**, Heyder Aliyev Fondu, Bakı, Çəşioğlu.
- TOKARJEVSKİ, Y. A. ve digərleri (2008) “Müstəqillik Ərəfəsində Azərbaycanda Siyasi Vəziyyət”, Ed: Mahmud İsmayılov, Nigar Makswell, **Azərbaycan Tarihi (1900-1920-ci illər)**, 2.bs., 7 Cildli, C.V, Bakı, Elm Nəşriyyatı, ss. 221-259.
- YAGUBLU, N. (2008) **Bakının Qurtuluşu**, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- YAGUBLU, N. (2012) **Müsavat Partiyasının Tarixi**, 2.bs., Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- YAGUBLU, N. (2013) **Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda**, Bakı, Azərbaycan.
- ZÜLFÜQARLI, M. (2017) **Azərbaycan Tarixinin Qəhrəmanlıq Səhifəsi Göyçay Döyüşləri (İyun-İyul 2018)**, Bakı, AVCİYA.

3.b. Türkçe Kitaplar

ADIGÜZEL, H. (haz) (2005) **Neriman Nerimanov: Mektuplar**, 1.bs., İstanbul, İleri Yayınları.

AĞAYEV, M. (2008) **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, 1.bs., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

ALLEN W.E.D.; P. MURATOFF (1966) **Kafkas Harekatı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi.

ASLAN, B. (2004) **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, 1.bs., İstanbul, Kaynak Yayınları.

AVŞAR, A. (2007) **Türkiyenin İstiklal Müharibesinde Azərbaycan Türkləri, Türkiyə Arxiv Sənədləri və Mətbuatında (1919-1922)**, Bakı, AzAtaM.

AYDEMİR, Ş. S. (1985) **Makedonya`dan Orta Asya`ya Enver Paşa. 1914-1922**, C.III, İstanbul, Remzi Kitapevi.

BAYKARA, H. (1992) **Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi**, Çeviren: Elşən Əbülhəsənli, Bakı, Azərnəşr.

BAYUR, Y. H. (1991) **Türk İnkılabı Tarihi**, 3.bs., C. III, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

CARR, E. H. (1989) **Sovyet Rusya Tarihi. Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Çeviren: Orhan Suda, 1.bs., Cilt I, İstanbul, Metis Yayınları.

CEBESÖY, A. F. (1955) **Moskova Hatıraları (21/11/1921 – 2/6/1922)**, İstanbul, “Vatan” Neşriyatı.

ÇOLAK, M. (2006) **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)**, 1.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu.

GORKİY, M. ve diğerleri (2004) **1917 Sovyet Devrimi**, Çeviren: Alaattin Bilgi, 2.bs., C.1, İstanbul, Evensel Basım Yayın.

- HASANLI, C. (1998) **Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar**, Çeviren: Aslan Erturun, 1.bs., Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- KARABEKİR, K (2008a) **İstiklal Harbimiz**, C.I, Haz: Ziver Öktem, 1.bs., İstanbul, Yapı kredi Yayınları.
- KARABEKİR, K. (2008b) **İstiklal Harbimiz**, C.II, Haz: Ziver Öktem, 2.bs., İstanbul, Yapı kredi Yayınları.
- KAZIMZADE, F. (2016) **Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921, Türkiye-İngiltere-Rusya, Ermeniler-Gürcüler-Türkler**, Çeviren: Çengiz. İ. Çay, 1.bs., İstanbul, T&K Yayınları.
- KILIÇ, S. (1998) **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Ülke Kitapları.
- KURAT, A. N. (1987) **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KURAT, A.N. (1990) **Türkiye ve Rusya**, 1.bs., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- QAFAROV, V. (2018a) **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, 1.bs., İstanbul, Teas Press Yayınları.
- LEİBMAN, M. (1968) **Rus İhtilali. Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı**, Çeviren: Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınevi.
- MÜDERRİSOĞLU, A. (1974) **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, Maliye Teknik Kurulu.
- ORAN, B.(ed) (2002) **Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar 1919-1980**, 6.bs., C.I, İstanbul, İletişim Yayınları.
- PERİNÇEK, M. (2005) **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle)**, 1.bs., İstanbul, Kaynak Yayınları.

- RÜŞTÜ, E. K. (1934) **Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası**, 93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 34, İstanbul, Askeri Matbaa.
- SABİS, A. İ. (1990) **Birinci Dünya Harbi. Harp Hatıralarım**, C. I, İstanbul, Nehir Yayınları.
- SARI, M. (2014) **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SONYEL, S. (1987) **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, 2.bs., C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SORGUN, T. (haz) (1997) **Halil Paşa. İttihat ve Terakki`den Cumhuriyet`e Bitmeyen Savaş**, 2. bs., İstanbul, Kamer Yayınları.
- SÜNBÜL, T. (1990) **Azerbaycan Dosyası-I**, 1.bs., Ankara, Kök Yayınları.
- SWIETOCHOWSKI, T. (1988) **Müslüman Cemaat`ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan`ı 1905-1920**, Çeviren: Nuray Mert, 1.bs., İstanbul, Bağlam Yayınları.
- ŞAHİN, E. (2002) **Türkiye ve Maverai-yi Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞÜKÜROV Q.; V. QAFAROV (ed) (2010) **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, 1.bs., İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ŞÜKÜROV, Q.; V. QAFAROV (haz) (2018a) **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920. Osmanlı Arşiv Belgeleri**, 1.bs., İstanbul, Teas Press Yayınları.
- ŞÜKÜROV. Q.; V. QAFAROV (haz) (2018b) **Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Osmanlı Arşiv Belgeleri**, 1.bs., İstanbul, Teas Press Yayınları.
- TANSEL, S. (1978) **Mondrost`tan Mudanya`ya Kadar**, C.III, 1.bs., Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

TENGİRŞEK, Y. K. (1967) **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası.

TÜRKER, Y. R. (2006) **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Piyade Tümeni**, Ankara, Genelkurmay Basımevi.

YERASİMOS, S. (2000) **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2.bs., İstanbul, Boyut Yayınları.

YÜCEER, N. (1996) **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı**, 1.bs., Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.

3.c. İngilizce Kitaplar

HOVANNİSİAN, R.G. (1967) **Armenia on the Road to Independence 1918**, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

3.ç. Rusça Kitaplar

АВАЛОВ, З. (1924) **Независимость Грузии в Международной Политике 1918-1921 гг. Воспоминания, Очерки**, Париж, Наварре.

АГАЕВЫМ, В. Т. ve diğerleri (ed)(1998) **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и Материалы)**, Баку, Азербайджан.

БАГИРОВ, Ю. А. (1965) **Из Истории Советско-Турецких Отношений в 1920-1922 гг. (По Материалом Аз. ССР)**, Баку, Изд. АН. Аз. ССР.

БАГИРОВА, И. С. (1997) **Политические Партии и Организации Азербайджана в Начале XX Века**, Баку, Елм.

БАЛАЕВ, А. (1998) **Азербайджанское Национальное Движение в 1917-1918 гг.**, Баку, Елм.

БЕЛЕНЬКИЙ, С.; А. МАНВЕЛОВ (1927) **Революция 1917 Года в Азербайджане**, Баку, Аз. Изд.

- БЕЛОВ, Г. А. ve diğərleri (ed) (1959) **Документы Внешней Политики СССР, Т. III** (1 Июля 1920 г. - 18 Марта 1921 г.), Москва, Госполитиздат.
- БОРЯН, Б. А. (1928) **Армения Международная Дипломатия и ССР, В Двух** Томах, Т.1, Москва-Ленинград, Государственное Издательство.
- ВЕРЖХОВСКИЙ, Д. Б.; В.Ф. ЛЯХОВ (1964) **Первая Мировая Война 1914-1918**, Москва, Наука.
- ГАПОНЕНКО, Л. С. ve diğərleri (ed) (1960) **Документы Внешней Политики СССР, Т.IV.** (19 Март 1921 г.- 31 Декабря 1921 г.), Москва, Госполитиздат.
- ГОТЛИБ, В.В. (1960) **Тайная Дипломатия во Время Первой Мировой Война**, Москва, Соцэкиздат.
- ГУСЕЙНОВ, И. А. ve diğərleri (ed) (1967) **Борба За Победу Советской Власти в Азербайджане 1918-1920 гг. Документы и Материалы**, Баку, Изд-во АН Аз. ССР.
- ДАРАБАДИ, П. (1991) **Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века**, Баку, Элм.
- ДАРАБАДИ, П. (2013) **Военно-Политическая История Азербайджана (1917-1920 годы)**, Баку, Кавказ.
- ДЕЕВ, Г. К. ve diğərleri (ed) (1958) **Документы Внешней Политики СССР, Т. II**, (1 Января 1919 г.-30 Июня 1920 г.), Москва, Госполитиздат.
- ДЕНСТЕРВИЛЬ, Л. (1925) **Британский Империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания.** Пер. с англ: Б. Руденко, Тифлис, Советский Кавказ.
- ДЕРНБЕРГ, С. ve diğərleri (ed) (1968) **Советско-Германские Отношения От Переговоров Брест-Литовске до Подписания Рапаллского Договора 1917-1918 гг.**, В Двух Томах, Т.1, Москва, Политиздат.

ДЖОРДЖ, Д. Л. (1935) **Военные Мемуары**, Пер. с англ: И. Завича, С предисл.Ф. А. Ротштейна, В 5 Томах, Том 4, Москва, Соцекиздат.

ДЖОРДЖ, Д. Л. (1957) **Правда о Мирных Договорах**, Пер. с англ: Б. Г. Трухановского, В 2 Томах, Том 1, Москва, Изд. Иностранной Литературы.

Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии (1919)
Тифлис, Правительства Грузинской Республики.

ДУБНЕР, А. (1931) **Бакинский Пролетариат в Годы Революции 1917-1920гг**, Баку, Аз.ГНИИ.

ЕСПАНЬОЛЬ, П. (1925) **Мировая Борьба за Нефть**, Перевод: Л. Тумерна, Москва, Военный Вестник.

ЗАВРИЕВ, Д. С. (1947) **К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилаетов Турции**, Тбилиси, Гос. Унив.

ЗЕМСКОВ, И. Н. ve diğerleri (ed) (1957) **Документы Внешней Политики СССР**, В 22 Томах, Т.1 (7 Ноября 1917 г. – 1 Декабря 1918 г.), Москва, Госполитиздат.

Интернациональная Помощь XI Армии в Борьбе за Победу Советской Власти в Азербайджане. Документы и Материалы, 1920-1921 гг. (1989) Баку, Азернешр.

КАДЫШЕВ, А. Б (1960) **Интервенция и Гражданская Война в Закавказье**, Москва, Воениздат

КАРАЕВ, А. Г. (1926) **Из Недавнего Прошлого**, Баку, Бакинский Рабочий.

КИНЯПИНА, Н. С. (1963) **Внешняя Политика России Первой Половины XIX в.**, Москва, Наука.

КИРАКОСЯН, Д. С. (ed) (1972) **Армения в Документах Международной Дипломатии и Советской Внешней (1828-1923)**, Ереван, Гос. Изд.

КИРЕЕВ, Н. Г. (2007) **История Турции XX Век.**, Москва, ИВ Ран Кравт.

Коммунистическая Партия Азербайджана Резолюциях и Решениях Съездов, Конференций и Пленумов ЦК (1986) Т.1, Баку, Азернешр.

ЛЮДЕНДОРФ, Е. (1923) **Мои Воспоминания о Войне 1914-1918 гг.**, Перевод: А. Свечина, В Двух Томах, Т. I, Москва, Госиздат.

МУРАДАЛИЕВА, Э. Б. (1991) **Города Северного Азербайджана во Второй Половине XIX Века**, Баку, Елм.

ОБИЧКИН, Г. Д. ve diğerleri (ed) (1957) **Декреты Советской Власти (25 Октябр 1917 г. - 25 Марта 1918 г.)**, Т.1, Москва, Политиздат.

ПАВЛОВИЧ, М. (1923) **Мировой Борьба За Нефть**, Москва.

ПАЖИТНОВ, К. (1940) **Очерки по Истории Бакинской Нефтедобывающей Промышленности**, Москва-Ленинград, Наука.

ПАШАЕВЫМ, А.А.(ed)(1998a) **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя Политика (Документы и Материалы)**, Баку, Азербайджан.

ПАШАЕВЫМ, А.А.(ed)(1998b) **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные Акты (Сборник Документов)**, Баку, Азербайджан.

Последняя Война с Турцией Заключаящая в Себе Компанию 1828 и 1829 гг. в Европейской и Азиатской Турций и на Кавказе (1850) Ч.II, СПб.

РАТГАУЗЕР, Е. А. (1927) **Революция и Гражданская Война в Баку (1917-1918)**, Част 1, Баку, АзГиз.

СЕЙЕРС, М. А.; С. КАН (1947) **Тайная Война Против Советской России**, Пер. с. англ: А. Гуровича и др., Москва, Государственное Издательство Иностранной Литературы.

- СОЛОВЬЕВ, О. Ф. (1966) **Великий Октябрь и Его Противники**, Москва, Наука.
- СТАВРОВСКОГО, А. М. (ed) (1920) **Адрес-Календарь Азербайджанской Республики 1920-й год**, Ч. 2, Баку, Азербайджан.
- СТЕЛЬМАЩУКА, Н. П. (ed) (1916) **Кавказский Календарь на Kavkazskiy 1917г**, Отдель Статический, Канцелярия Кавказского Наместника.
- ТОКАРЖЕВСКИ, Е. А. (1957) **Из Истории Иностранной Интервенции и Гражданской Войны в Азербайджане**, Баку, Изд. АН. Аз. СССР.
- ФАДЕЕВ, А. В. (1952) **Бухарестский Мир 1812 г. и Вопрос Кавказских Границах**, З.бс, Т. XXI, Сер. История, Ученые Записки Историко-филол. ф-та Ростов Н/Д., Ун-та.
- ФУРСЕНКО, А. А. (1985) **Нефтяные Войны. Конец XIX. Века-Начало XX. Века**, Ленинград, Наука.
- ХАЧАПУИДЗЕ, Г.В. (1956) **Борьба Грузинского Народа За Установление Советской Власти**, Москва, Госиздат.
- ХЕЙФЕЦ, А.Н. (1964) **Советская Россия и Сопредельные Страны Востока в Годы Гражданской Войны**, Москва, Наука.
- ШАУМЯН, С. (1927) **Бакинская Коммуна**, Баку, Красный Восток.
- ШАУМЯН, С. (1929) **Статья и Речи 1917-1918 гг.**, Баку, Красный Восток
- ШЕРЕМЕТ, В. И. (1975) **Турция и Адрианонопольский Мир 1829 г.**, Москва, Наука.
- ЭВЕНТОВ, Л. (1925) **Иностранный Капитал в Нефтяной Промышленности России 1874-1917**, Москва-Ленинград, Наука.
- ЭРЦБЕРГЕР, М. (1923) **Германия и Антанта**, Перевод: Е. Федотовой, Москва-Ленинград, Государственное Издательство.

ЮЗЕФОВИЧ, Т. (haz) (1869) **Договоры России с Востоком, Политические и Торговые**, Санкт-Петербург, Тип. О.И. Бакста.

4. MAKALELER

“Azərbaycana Xarici Müdaxilə Tarixindən” 1918-1920-ci illər. Sənədlər və Materiallar, (1988), **Azərbaycan Arxivi**, №1-2, (31-32), ss.15-96.

ABIŞOV, V. (30/03/2015) “Quba Qəzasında Azərbaycanlıların Soyqırımını”, **Azərbaycan**.

ADIGÖZELOVA, A. (2011) “Birinci Dünya Müharibəsinin və Rusya İnqilablarının Azərbaycanda Hakimiyyət İdeologiyasının Formalaşmasına Təsiri”, **Tarix və Onun Problemləri**, Bakı Dövlət Universiteti, № 2, ss. 50-59.

ARSLAN, İ. İ. (2010) “Qafqaz Respublikalarının Osmanlı Dövləti ilə Əlaqələrinin Qurulması”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası**, №2, ss. 148-151.

AVCI, M. (2020) “Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Türk Tarihi Açısından Tarihsele Önemli Üzerine Bir İnceleme”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 8, Sayı: 105, ss. 422-435.

Azərbaycan (09/12/1918) (10/12/1918)

BAYRAMOVA, R. (2018) “Quba Qəzasında Azərbaycanlıların Soyqırımının Həyata Keçirilməsi və Onun Nəticələri” , V. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları (25-29 Aprel 2018- ci il), **AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər**, №70, 71, 72, ss. 88-92.

BUDAK, M. (1995) “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt I, Sayı 4, ss.101-128.

CANKUT, A. (21/07/2018) “Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri”, **İnternational European Journal of Managerial Research Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, ss. 76-99.

- ƏLİYEV, İ. (24/05/2011) “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Dövlət Quruculuğu Siyasəti”, **Azərbaycan**.
- HƏSƏNOV, C. (1997) “Birinci Dünya Müharibəsinin Sonunda Bakı Nefti Uğrunda Mübarizənin Kəskinləşməsi”, **Azərbaycan Neft Sənayesi Tarixinə Aid Birinci Beynəlxalq Konfrans**, Hyuston, ss. 31-38.
- İBRAHİMOVA, A. (1999) “Ən Yeni Dövrə Azərbaycanada İctimai-Siyasi Qüvvələrin Fəallaşması”, **Tarix və Onun Problemləri**, №1, ss.153-170.
- İSGƏNDƏROV, A. (2018) “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Yaranması və Onun Tariximizdə Yeri”, **Strateji Təhlil**, Sayı 1-2, ss.14-36
- KƏRİMOV, B. B. (2012) “1918-1919-cu illərdə Lənkəran Qəzasında Ermənilərin Tərətdikləri Soyqırım”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası**, №2, ss.151-160.
- QAFAROV, V. (2009) “Brest-Litovsk Müzakirələrində Qafqaz Müsəlmanlarının Müstəqilliyi Məsələsi”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası**, № 2, ss. 117-124.
- QAFAROV, V. (2017a) “Şimali Qafqazda Etnik Münaqişələr”, **Qafqazşünasların I. Beynəlxalq Forumu**, Bakı, AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, 17-18 Aprel, ss. 71-80.
- QAFAROV, V. (2017b) “Birinci Dünya Müharibəsinin Əvvəllərində Osmanlı İmperiyasının Qafqaz Siyasəti və Bu Siyasətdə Azərbaycanın Yeri”, **Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər**, №3 (6), ss.178-194.
- QAFAROV, V. (2017c) “Birinci Dünya Müharibəsinin Əvvəllərində Qafqazda Azərbaycan və Gürcü Dövlətləri Yaradılması İdeyası”, **Tarix və Onun Problemləri**, Bakı, № 4, ss. 58-65.
- QAFAROV, V. (2018b) “Batumi Konfransı və Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin Yaradılması”, **AMEA Xəbərlər**, №1, ss.63-83.

QAFAROV, V. (2018c) “1918-ci ilin 17 İyun Böhranı Haqqında”, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın Dövlətçilik Tarixinin Parlaq Səhifəsi”nə həsr olunmuş 26-30 İyun, Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Xüsusi Buraxılış, **AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər**, № 74, 75, 76, ss. 317-321.

QAFAROV, V. (2018ç) “Osmanlı-Azərbaycan Hərbi Əməkdaşlığı və Azərbaycan Milli Ordusunun Yaradılması Prosesi (1918-ci il İyun-Oktyabr)”, **Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər**, № 1(8), ss. 194-210.

QAFAROV, V. (2018d) “Osmanlı-Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlığı (1918 ci il İyun-Oktyabr)”, **AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər**, Cild 69, ss.161-184.

QAFAROV, V. (2018e) “1918 Soyqırımları Zamanı Bakı Guberniyası Üzrə İtki və Tələfatlar”, **AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər**, Xüsusi Buraxılış, № 70, 71, 72, ss. 303-309.

QƏLƏNDƏRLİ, N. (26/05/2018) “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlətçilik Tariximizin Şanlı Qürur Səhifəsidir”, **Yeni Azərbaycan**.

TOHİDİ, R. S. (31/03/2017) “Göyçay və Cavad Qəzalarında Erməni Vəhşilikləri”, **Azərbaycan**.

TÜRKGELDİ, E. A. (Mart/1986) “Brest- Litovsk Konferansı Hatıraları”, **BTDD**, III/13, ss. 46-53.

TÜRKMEN, Z. (2018) “Birinci Dünya Harbi`nde Osmanlı Ordusu`nun Son Savaşı: Gence`den Bakü`ye Zafer Yürüyüşü”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Temmuz-Ağustos, Cilt 119, Sayı: 235, ss. 23-48.

Yeni Azərbaycan (26/05/2018)

YUSİFZADƏ, S. (1999) “Birinci Dünya Müharibəsinin Sonunda İngilis İşğalı və Bakının Azad Edilməsi”, **Tarix və Onun Problemləri**, № 2, ss.114-122.

Бюллетень ЦентрОкаспия (06/08/1918).

Нефтяное Дело (27. 04.1918).

5. TEZLER

KARİMOVA, N. (2019) “Rusya’nın Kafkasya Politikası ve Azərbaycan ilə ilişkileri”,
Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, **Sakarya Üniversitesi, S.B.E.**, Sakarya.

6. İNTERNET KAYNAKLARI

31 Mart Soyqırımına Heydər Əliyevin Münasibəti (29/03/2020), “Çevrimiçi”
<https://heydaraliyev-centers.az/gusar/news/8390>, Erişim Tarihi 23/02/2022.

Atatürkün Samsuna çıxışı (16/11/2008), “Çevrimiçi”
<https://web.archive.org/web/20160529121109/http://www.ataturkdevrimleri.com/yazi-68-ataturkun-samsuna-cikisi.html>, Erişim tarihi 20/03/2022.

AZADİ, S. (14/09/2020), “Bakının Qurtuluşu”, **İki Sahil**, 14.09.2020, “Çevrimiçi”
<https://ikisahil.az/post/bakinin-qurtulushu>, Erişim tarihi 05/01/2022.

Brest Müqaviləsi (t.y.), “Çevrimiçi” <https://istoriarusi.ru/cccp/brestskiy-mir-3-marta-1918.html>, Erişim Tarihi 14/14/2021.

HƏSƏNOV, S. (t.y.), “**Səlyanda Ermənilərin Törətdiyi Qətlam**”, “Çevrimiçi”
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/salyanda-ermenilerin-torettdiyi-qetliam-168500>, Erişim Tarihi, 15/12/2020.

Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Ordu Quruculuğu (17/01/2018), “Çevrimiçi”
<https://mod.gov.az/az/pre/21369.html>, Erişim Tarihi 04/06/2021.

Армянская Республика(t.y.),“Çevrimiçi”http://www.hrono.ru/organ/ukaz_a/arm_resp.php, Erişim Tarihi 05/10/2021.

TURAN,Ş.(1994),“**Edirne Antlaşması**”,“Çevrimiçi”<https://islamansiklopedisi.org.tr/edirne-antlasmasi>, Erişim Tarihi 08/01/2022.